

İLHAMİ CƏFƏRSOY

ARILƏRİN
TÜRK
MƏNSƏYİ

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı

"Azər nəşr"

Bakı – 2017

-45489-

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Elmi şurasının qərarı ilə nəşr olunur
(protokol № 4, 22 aprel 2016-cı il).

Elmi redaktor:

İslam Sadıq
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəyçilər:

Aslan Məmmədli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

prof. dr **Qafar Çaxmaqlı**
Kayseri Universiteti

İlhami Yusif oğlu Cəfərsəy, Arilərin türk mənşəyi. Baktı,
“Azərbaycən”, 2017, 168 səh.

Monoqrafiyada qədim sind və hind eposlarının dili, obrazları, arilərin türk mənşəyi və s. tədqiqatın obyektinə çevrilir.

Sanskrit mətnlərinə, Ön Asiyanın mixiyazılı mənbələrinə istinadən sübuta yetirilir ki, Altaydan və Orta Asiyadan gələn elitar türk nəsil-
lərinin himayəsi altında qədim hind və sind mədəniyyəti yaranmış, sonra o mədəniyyət Ön Asiya, Misir və Elladaya ötürülmüşdür.

© — 4602000000 Qriffli nəşr
M(651)

© İlhami Cəfərsəy, 2017

ELMİ VƏ SİYASİ DÜŞÜNCƏDƏ ARİ PROBLEMİ

Siyasiləşmiş qərb filoloqlarının fikrincə, sanskrit dili onla-
rın əcdadlarının – hindavropa xalqlarının qədim dilidir.

Bu düşüncəyə görə, hindavropalılardan ulu babaları olan arilər Orta Asiyadan hərəkət edərək Hindistanı tutmuş və burada qədim sivilizasiyanın əsasını qoymuşlar.

Əslində isə türklərin hakim elitar nəsillərindən biri olan arilər Türküstanda yaratdıqları mədəniyyəti Kəşmirə və Qəndəhara gətirmiş, oradan Elladaya ötürmüşlər. Bu tarixi gerçək-
liyi arxeoloji nümunələr təsdiq edir. Rus alimləri 1988-ci ildə yakutların qanında yalnız Hindistanın şimalında – Sindhə təsa-
düf olunan HLA-b-70 antigeni tapdılar (Matlock 2015. s.133). Ancaq hələ də arilərin Qanq çayı ilə Aralıq dənizi arasında yaratdıqları mədəniyyət türklərin yox, avropalılardan əcdadlarının mədəniyyəti kimi qələmə verilməkdədir.

Yezuit rahiblər 3 yüz il bundan qabaq Hindistana gələndə yerli əhalinin Kəşmir, Ağsu, Saray mahallarına Sion ölkəsi mə-
nasını verən Seunadesa dediklərini eşitmişdilər. Hər şey gün kimi aydın idi. Sanskrit yalnız hindavropalılardan dili, Sion yalnız yəhudilərin müqəddəs məkanı deyildir.

Bütün bunlara baxmayaraq Vatikan kilsəsi Avropa mədə-
niyyətinin ramanaka mənşəyini sübuta yetirmək üçün fəaliyyəti-
ni genişləndirdi. Katolik keşişlər Misirin Arian mənşəli yepis-
koplara ilə gərgin mübarizə şəraitində xristian tanrıçılığının Av-
ropaya yayılmasının qarşısını aldılar (Мурад Аджи 1998. s.100-
114; Мурад Аджи 2006. s.119).

Daha sonra ingilis və alman siyasətçiləri katolik keşişlərin fəaliyyətini davam etdirdilər. Ancaq həmişə cıdanı çuvalda giz-
lətmək mümkün olmurdu. Özünün nasional-sosializmini yarat-
maq istəyən avstriyalı Hitler gördü ki, əsil arilər almanların yox, türklərin əcdadları olmuşdur. Ona görə də ömrünün sonunadək əvvəl özünü, sonra dünyanı inandırmağa çalışdı ki, əsil arilər

türklər deyil, almanlardır (Matlock 2015. s.59).

Avropa tarixçiləri inanmaq istəmirlər ki, arilər ən qədim sanskrit mətnlərində hindli kimi yox, hindlilərin düşməni kimi xatırlanırlar (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s. 19). Sonra hind eposlarında arilərə bu münasibətin tədricən dəyişildiyini görürük. Arilərin yüksək mədəniyyətini və təmiz əxlaqını görəndə hind kahinləri onları *şimalı ağ qardaşlar* adlandırmağa başladılar. Tək tanrıya əsaslanan dinləri, sosial ədalətə söykənən dövlətçiliyi şimalı ağ qardaşları hindlilərə elə sevdirmişdi ki, onlar bütünpərəst xalqın gözüne uzaq planetlərdən gələn adamlar kimi görünmüşdülər.

Cəvahirəl Nehru həbsxanadan qızı İndira Qandiyə yazırdı: – Tarix boyu şimaldan gələrək ölkəmizi fəth edən türklərin hakimiyyəti ona görə uzun sürürdü ki, onlar yerli əhali ilə işğalçı kimi rəftar etmədilər. Ölkəni idarə edərkən özləri ilə üzərində hökmran olduqları xalqlara fərq qoymurdular.

Bu gün fəxrlə deyə bilərik ki, biz yalnız Azərbaycanda yox, qədim dünyada multikulturalizmin yaradıcılarından biriyik. Aran nəslinin başçılığı altında finikiyalılar qədim dünyanın zəngin mədəniyyətini yaratmış, Aralıq dənizi hövzəsində minlərlə ticarət gəmilərinə sahib olmuşdular. Beş dildə danışan və beş irqin qatışığından ibarət olan finikiyalılar Aran müdriklərinin qoyduqları qanun əsasında yüz illərlə sülh və əmin-amanlıq içərisində yaşadılar. Çünki həmin birgəyaşayışın əsasında Dualizm fəlsəfəsi və Müqəddəs üçlük inancı dururdu (Matlock 2015. s.13).

Meksika əsilli Amerika alimi Gene de-Matlock yazır ki, türklər və hindlilər bütün səmavi dinləri insanlığa miras qoyublar (Matlock 2015. s.23).

Tədqiqata cəlb etdiyimiz mənbələrin təhlili göstərir ki, Gene de-Matlock fikrində qismən doğrudur. Türklər, onların əcdadları olan arilər sadəcə olaraq din və mədəniyyət yaratmırdılar. Qılınc ilə qurduqları dövlətlərin qələm ilə siyasi ideologiyasını hazırlayırdılar.

İllər keçdikcə Arian türklərin Sinddə yaratdıqları dövlətçilik ideologiyası yaxın və uzaq ölkələrdə yeni etnik-milli cizgilər qazandı. Yəni Altay arxaik tanrıçılıq dini əsasında Kəşmirdə buddizm, Tibetdə lamaizm, Misirdə arianizm, Bizansda yeni növ xristianlıq yarandı. İosif Flavi (e.ö. I əsr) yazır: – Yunanlar yevreylərin kəşflərini öz adlarına çıxıdılar. Doğrudan da, qədim dini və dünyəvi mənbələri araşdırarkən görürük ki, xristianların Əhdi-Cədidi türklərin, hindlilərin və ibrənilərin müqəddəs kitablarından götürülmüşdür.

İ.İ.Şopen hələ 1866-cı ildə Peterburqda nəşr etdiyi “Qafqaz və onun qədim sakinləri haqqında yeni məlumatlar” kitabında yazırdı ki, eradan qabaq XXVIII-XXIII əsrlərdə Misirdə fironluq etmiş İr və Aran nəsillərinin qalıqları indiki türkmənlərdir (Шопен 1866. s.95, 279, 329).

Gene de-Matlocka və Murad Adciya görə, arilər iranlıların yox, türklərin əcdadlarıdır. Arian etnonimi türkcə ruhdakı saflıq mənasını verən *aruq* sözündən törəmişdir (Matlock 2015. s.202; Мурад Аджи 2006. s.5-6, 24).

Müqəddəs arınma mərasimindən keçən, ruhən təmizlənən adamlar ər, ərən adı alırdılar. Həmin mərasimin izləri dilimizdəki bəzi aforizmlərdə indiyədək qalmaqdadır:

Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir,
Yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir.

Arınmış, kindən, küdurətdən, paxıllıqdan uzaqlaşmış ərənlər cəmiyyətin hörmətli adamlarına çevrilir, insanları ədalətə, haqq yoluna səsləyirdilər:

Özüm gördüm ərənləri,
Mənə badə verənləri.

(Qurbani)

Aran müdrikləri müqəddəs arınma kultunu Altaydan Kəşmirə, oradan Misirə gətirdilər. Misirdə bu ayin daha da gücləndi.

nərək Ereqli (yunanca H'Erakl) kultuna çevrildi. Ağalarının zülmündən qaçan qullar dəstə-dəstə H'Erakl məbədinə gələr, orada müqəddəs arınma mərasimindən keçəndən sonra *arən* adı alardılar.

Arilər Sində gələndə qədər hindlilər düyünün nə olduğunu bilmirdilər. Onlar süni suvarmanı, taxıl əkib sünbülü oraqla biçməyi, yeri dəmir kotanla şumlamağı, dəyirman daşları yonub un üyütməyi şimalı ağ qardaşlardan öyrəndilər (Matlock 2015. s.58, 123; Мурад Аджи 2010. s.9-10).

Kam mənşəli Kuş (qartal) övladları Misirə gələndə qədər yerli aborigenlər Nil vadisində ilanlarla, qurbağalarla qidalanırdılar. Aran və Koreş (qüreys) müdrikləri onlara buğda əkməyi, un üyütməyi, suvarma kanalları çəkməyi öyrətdilər (Cəfərsəy 2015. s.193-198).

Gene de-Matlock yazır: - Arilərlə hindlilərin mədəniyyəti bir-birinə elə qarışmış ki, onları ayırmaq olmur. Arilər arasında hər irqdən olan adamlar vardı (Matlock 2015. s.58, 137). Bu, onunla bağlıdır ki, ari türklər dilinə, irqinə baxmadan bütün insanları öz qanadları altına alırdılar. Adamların beynini, düşüncəsini dəyişdirir, ancaq çörəyə möhtac eləməkdilər.

İlkin mənbələrin tədqiqi göstərir ki, Aran müdrikləri hakim olduqları ölkələrdə iudaizmdən qabaq iudaizm, xristianlıqdan qabaq xristianlıq, islamiyyətdən əvvəl islamiyyət yaratmışlar. Xilafətin ilk əsrlərində ərəb ölkələrində Aran ayinlərinin icra edilməsi dediklərimizə sübutdur. Yüzdillər, minillər ötür, ancaq dünyanın bəzi hakim elitar nəsiləri ölkələr, vilayətlər üzərində hökmran olaraq qalırlar. Arilərdən qabaq Qanq çayından Nil vadisinə qədərki ölkələri türk əsilli Kür övladları tutmuşdular. Ona görə də David peyğəmbərin *Koreş*, İsa peyğəmbərin *David Koreş*, Məhəmməd Əleyhissəlamın *Qüreys* nəsil adlarına (Matlock 2015. s.49) təsadüf kimi baxmaq olmaz.

Musa peyğəmbər Misirdən qovulanda – eradan qabaq XIII əsrdə yolda sarıçınların ölkəsindən keçmişdi (Генрих Грець

1907. s.166). Sarıçın və ya sarıkinlər Aran nəsilərindən biri olub, qədim fironluq dövründə Misirdə yurd salmışdılar. N.Y. Marr yazır: - Sarıçınlar əvvəl *pun* idilər, sonra Moiseyin, daha sonra İsmayıl övladlarının dinini qəbul ediblər (Mapp 1907. s.27).

Ancaq bu, o demək deyil ki, Aran övladları iudaizmi qəbul edib yəhudiləşdilər. Yaxud İslam dininə iman gətirib ərəbləşdilər. Onlar ərəblərin vassalı kimi VII əsrdə Fələstini tabe edəndə (Кондаков 1904. s.64), 693-862-ci illərdə ermənilər üzərində hökmran olanda (Орманян 1913. s.39, 44), 851-ci ildə Tiflisi tutanda (Юселиани 1866. s.19), 717-ci ildə bolqar türkləri ilə birlikdə yunanları məğlub edəndə (Рычков 1717. s.7-9), 828-ci ildə Siciliya adasını tutanda (Авраам Норов 1828. s.14, 208) ari və türk olaraq qalırdılar. Onların öndə gedən alpları buğa, dana, təkə totem adları daşıyırdılar.

Həç sarıçınlar eradan əvvəl XVI əsrdə III Tutmosun vassalı olanda, fironlara vergi verəndə də (Рубинштейн 1970. s.56-57) etnik kimliklərini unutmamışdılar.

Aran müdrikləri bütpərəst Romanın basqınları bütün Ön Asiyayı sarsıdanda insanlığın xilaskarına çevrildilər. Onlar Misirdə, Fələstində, Suriyada tanrıçılığa əsaslanan xristianlıq yaratdılar. Öz təriqətlərini Qafqaza, Avropaya, Afrikaya yaydılar (Matlock 2015. s.11, 272, 307).

Arian xristianlar Avropada o qədər çoxalmışdılar ki, bu, Roma papasını qorxuya salmışdı. Ona görə də katolik kilsəsinin fitvası ilə 1200-cü ildə Cənubi Fransada 1 milyon Aran mənşəli Kedar övladı öldürüldü (Matlock 2015. s.11, 19-20). Qırğınlara səbəb arianların türk, yunanların, latınların hind mənşəli olması idi. İtaliyada itallarla romanların, etrusklarla latınların çoxəsrlik döyüşləri sadəcə siyasi mübarizə deyil, etnik-siyasi mübarizədir.

Fransada qırğınlardan qurtulan Aran övladları Britaniya adalarına köçdülər. Ona görə də, Şotlandiyanın Aran adasından türk-runik əlifbası ilə yazılar tapılmasına (Мурад Аджи 1998. s.110-115) təsadüf kimi baxmaq olmaz.

325-ci ilə – İznik kilsə məclisinə qədər arianizm Ön Asiya'nın ən güclü xristian təriqəti olaraq qalırdı. Bu təriqət tanrıçılığa əsaslanırdı və İsa peyğəmbəri ilahiləşdirməyin əleyhinə idi.

İznik kilsə məclisinə qədər Bizansın ordu dili türk dili idi. Kilsələrin çoxunda dualar türkcə oxunurdu (Matlock 2015. s.300-307). İmperator Konstantin Roma üzərində həlledici qələbəyə qədər ölkədə Arian kilsəsinin statusuna toxunmurdu. Çünki ona latınlarla mübarizədə silahlı xristian türklər lazım idi.

Latınlar üzərində qələbədən sonra I Konstantin Bizans arian kilsəsinə yunanlaşdırmağa başladı. Kilsənin yunanlaşdırılması imperiyada yunanların tədricən hakim etnosu çevrilməsinin başlanğıcı oldu.

325-ci ildə imperator I Konstantin Bizansın tanrıçılığa əsaslanan Arian kilsəsinin fəaliyyətini qadağan etdi. 337-ci ildə onun yerinə keçən II Konstantin yunan keşişlərini ölkədən qovdu, Arian icmasının sədri Nikomediya Yevsevi Konstantinopol yepiskopu seçildi və arianizmi yenidən Bizans imperiyasının əsas dövlət dininə çevirdi (Matlock 2015. s.300).

367-ci ildə II Konstantinin ölümündən sonra yunan keşişləri yenidən gücləndilər və Misirə gələn Sərab məbədindəki kitabxanayı yandırdılar. Həmin kitabxanada ari türklərin dilində yazılan minlərlə kitab saxlanırdı (Matlock 2015. s.301).

O zaman Misir xristian kilsəsinin baş yepiskopu Ariy idi. Əslən Aran nəslindən olan Ariy İsa peyğəmbəri danmırdı. Ancaq yunanların Nikene keşişlərindən fərqli olaraq deyirdi ki, İsanı ilahiləşdirmək olmaz. Çünki həzrəti İsa cisim, Allah ruhdur. İsa yaranan, Allah yaradandır. Onun dediklərini yunan kilsəsi qəbul etmədi. Ancaq Efiopiya, Suriya, Ərməniyyə, Albaniya və İberiya kilsələri qəbul etdi (Matlock 2015. s.307).

Ərməniyyə adını qətiyyənlə Ermənistan kimi başa düşmək olmaz. Ermənistan adlı dövləti ilk dəfə 1920-ci ildə ruslar Azərbaycan torpaqlarında yaratdılar.

Bəzi tədqiqatçıların iddialarına görə, yunanlar türklərin

Göy tanrıya əsaslanan xristianlığı oğurlayıb, özlərinə uyğun xristianlıq yaratmışlar (Matlock 2015. s.301). Əslində isə yunanlar türklərdən xristianlığı oğurlamayıblar. Onun məzmununu dəyişdirmiş, astarını üzünə çevirmiş, nəticədə yunanlaşdırmışlar.

Gene de-Matlock yazır: – İsa peyğəmbər arameycə danışdı. Aramey dili türk ləhcələrindən biridir (Matlock 2015. s.152). Ona görə də katolik kilsəsi arameycə duaları latın dilinə tərcümə etdirdi. İlk mənbələri məhv edib, İsa peyğəmbər haqqındakı rəvayətləri dəyişdirdi.

Avropa xalqları arianlardan yalnız xristianlığı mənimsəməmişlər. Uzun zaman onların yaratdıqları runik əlifbadan istifadə etmişlər. German runları demək olar ki, türk runlarının eynidir. İsveç zabiti F.Stralenberq 1713-1722-ci illərdə Sibirdə olarkən görmüşdü ki, german və türk runları bir-birinə çox bənzəyir (Мурад Аджиджи 1998. s.103).

səslər	runlar	göy türklər runları	səslər	səslər	runlar	göy türklər runları	səslər	səslər	runlar	göy türklər runları	səslər
f	ƒ	𐌲	g'	h	𐌺	𐌺	k	t	𐌹	𐌹	k
u	𐌺	𐌺	š	n	𐌸	𐌸	d	b	𐌶	𐌶	k'
th	𐌸	𐌸	y	i	𐌹	𐌹	s	e	𐌶	𐌶	lt
a	𐌶	𐌶	k	y	𐌸	𐌸	ç	m	𐌶	𐌶	
r	𐌶		e		𐌸	𐌸	a	l	𐌹	𐌹	j
	𐌹	𐌹	ng	p	𐌸			ng	𐌶	𐌶	b'
g	𐌶	𐌶	d'	R	𐌸	𐌸	ç	o	𐌶	𐌶	b'
w	𐌶	𐌶	y'	s	𐌸	𐌸	r	dh	𐌶	𐌶	

Runik əlifbadan yalnız almanlar yox, ingilislər də istifadə edirdilər. Anqlosaksonların IX-XI əsrlərə aid "Codex Salisburgensis" toplusu da türk runlarına bənzəyən runik əlifba ilə yazılmışdır (Мурад Аджи 1998. s.112).

Avropa və rus elmi fikrində hələ də hakim düşüncə ondan ibarətdir ki, qədim arianların övladları indiki farslar, yunanlar, almanlar, ingilislərdir. Bu düşüncəyə görə, Arian clə İrandır.

Arian, İran, Eran eyni etnonimin müxtəlif variantlarıdır. Ancaq onların heç birinin farslara aidiyyəti yoxdur.

İran türk sözüdür, onun kökündə ari durur. Ari/arı sözü hazırda yalnız türk dilində qalıb: aydan ari, sudan duru; anıtlamaq və s.

E.A.Qrantovski yazır ki, miladdan öncə IX-VIII əsrlərdə İran əhalisi irandilli deyildi (Историкография 2002. s.13). Heç sasanilərin zamanında da fars və İran adları eyni etnik-coğrafi məkana aid edilmirdi. İ.İ.Şopen yazır: - İran böyük coğrafi ərazidir. Fars İranın bir vilayətidir (Шопен 1852. s.226), iranlılar fars deyildir (Шопен 1866. s.185).

1872-ci ildə Tiflisdə nəşr olunan bir etnoqrafik məlumatlar toplusunda deyilir: - Ellinlərlə yunanlar kimi, iranlılarla farslar ayrı-ayrı xalqlardır (Сведение о Кавказе 1872. s.17).

Səid Nəfisi yazır ki, fars mənşəli etnoslar İrana Hind və Sinddən gəlirlər. İranın qədim əhalisi fars mənşəli olmayıb (Fazili 1984. s.96).

Zərdüştin dövründə Aran nəslinin ata yurduna *Aranbayca* deyilirdi (Авеста в русск. пер. 1998. s.421). Sasanilərin zamanında Aran, Eran, İran coğrafi adı daha geniş ərazilərə, indiki İranın yarısına aid oldu.

Kahin Kartirin (III əsr) salnaməsində Eran ölkəsinə Sakaстан, Qorqan, Pars və Kerman vilayətləri aiddir (Сапа Касумова 2005. s.52). "Karnamaqi – Artaşire - Papaqan"da həmin vilayətlər bəzən Eran, bəzən İran adlandırılır (Книга Арташира Папарана 1997. s.19). Deməli, Sasanilər yaratdıqları monarxiyanın mərkəzi vilayətlərini qədim bir türk etnosunun adı ilə Eran

adlanarmış, sonra həmin ölkənin adı İran şəklinə düşmüşdür.

I Xosrovun zamanında bütün Sasani ordusu spehbud (baş komandan) Arana tabe idi (Fazili 1984. s.98). Aran nəslə əsasən Araz çayının cənubunda yaşasa da, onlar tarixən fasilələrlə çayın şimal sahilinə də nəzarət etmişlər. Onların Kür-Araz ovalığına ilk nəzarəti Assuriya çariçası Semiramın zamanında – miladdan öncə II minilliyin əvvəllərində başlamışdı.

Musa Xorenli Neynəva kitabxanasında saxlanan qədim əl-yazmalara istinadən yazırdı: - Atası Göyçək Er öləndən sonra Semiram Albaniya, Armeniya və Kimmeriya Bosporunun idarəsini Kardosta tapşırırdı ki, onu *Aran* da adlandırırlar (Шопен 1852. s.99).

Burada incə bir məqama diqqət yetirmək lazımdır: - H' Ay folklorunda Göyçək Er Aranın atasıdır. Misir papirus mətnlərində Er və Aran nəsiləri qohumdur.

Yunanlar Güzəl Erin adını dəyişmədən onu əbədi kişi gözəlliyinin timsalı kimi mənimsədilər. Erin anası ilahə Ananın adını Afrodita formasında öz dillərinə tərcümə etdilər.

Aran aqları romalılarla mübarizədə parfiyalıların tərəfini saxlayırdılar. Ona görə, Kür və Araz çayları arasındakı məhsuldar torpaqlara sahib oldular.

Musa Kaqankatuklu yazır: - Çar Vologez Araz çayı ilə Xunan qalası arasındakı torpaqların idarəsini Yafəs nəslindən və Sisak soyundan Cəsur Arana tapşırırdı (Albaniya tarixi 1993. s.13). Sisak Çiçək etnoniminin yunan variantıdır. Orta yunan fonetikasında "ç" səsi olmadığından çiçək sözü sisak kimi yazılırdı. Deməli, Sisakan, Sisyan mahalının əsl adı Çiçək olmuşdur.

V-VII əsr alban və erməni mənbələrində Albaniyanın Aran nəslə Eran və İran, onların ölkəsi İrania, İrank, H'Eran, Mets İrank adlandırılır (Мамедов 1993. s.21-22, 175; Карахмедова 1986. s.5, 31, 144; Хоренский 1809. s.213). Zaman keçdikcə İran coğrafi adı indiki İrana, Aran adı Kür və Araz çaylarının arasına aid oldu.

Ona görə də ibn-Xordadbeh (820-912) Kür çayını Aran çayı adlandırır (Vəlixanlı 1974. s.17; Ибн-Хордадбех 1986. s.336). Pəhləvi yazılarında Ran, gürcü salnamələrində Rani, ərəb mənbələrində Arran (Еремян 1958. s.305; Меликсетбеков 1939. s.10) kimi yazıya alınan tarixi vilayətimizin əsil adı Aran olmuşdur. Əli Əkbər Dehxuda yazır ki, Arran bəzi ərəb tarixçilərinin əsərlərində təşdidsiz (Fazili 1970. s.34), yəni *Aran* kimi yazılır.

Qədim dünyanın əlifbalarını, din və mədəniyyətini yaradan, iudeylərdən və xristianlardan qabaq Tək Allahı tanıyan Aran nəslini Azərbaycanda sasanilərin fitvası və mehranilərin əli ilə məhv edildi. Mehran Aran nəslindən 60 nəfər Albaniya zadəganını qonaq çağırdı və zəhərləyib öldürdü. Yalnız bir nəfər sağ qaldı. Çünki o, mehranilərdən qız almışdı. Aran nəslinin sağ qalan övladları iki yüz il sonra sasanilərin süqutu üçün ərəblərlə ittifaq bağladılar (Albaniya tarixi 1993. s.191) və öz babalarının qanını yerdə qoymadılar.

Mehranilərin öldürə bilmədiyi həmin gənc knyazın nəslindən sonralar Xaçın hakimi Ağbaq və oğlu Həsən Cəlal çıxmışdır. Ağbaq qara baqların xristian soydaşdır.

Aran nəslinin dili bizim eramızın V-VI əsrlərində İran dilinin təsirinə uğrasa da, ərəb və fars dillərinə bənzəmirdi. VI əsr Suriya salnamələrində göstərilir ki, Aranda Aran dilində danışılar (Мамедов 1993. s.111). İstəxri (IX əsr) yazır: - Azərbaycan və Aranın dili ərəb və fars dilləridir. Ancaq Bərdə şəhərində və ətrafındakı kəndlərdə *Aran dilində* danışılar (Səid Nəfisi 1940. s.38).

Suriya tarixçisi Zaxari Ritora (VI əsr) görə, Aranın öz dili, öz çarı və 40 nəfər zahidin xidmət etdiyi böyük kilsəsi vardır. Onun yazdığına görə Atropaten əhalisi *Azər* dilində, Aran əhalisinin *Aran* dilində danışır (Пигулевская 1941. s.48).

Aran döyüşçüləri amazonka qızlara *erbata*, yəni ərəldürən deyirdilər. Misir papirus mətnlərində həmin söz *eripati*, erməni mənbələrində *ayorpata* formalarında yazıya alınmışdır (Шопен 1866. s.16; Тураев 1915. s.11).

B.A.Turayev yazır ki, qədim Misirin qəbirüstü yazılarında naməlum *eripati* titulu var (Тураев 1915. s.11). Burada naməlum bir şey yoxdur. Ər və bati, yəni ərə və batıran, öldürən türk sözləridir.

Bizans keşişləri 367-ci ildə Aran dilində yazılan kitabları yandırmasaydılar, biz Aran dili və arilərin ədəbiyyatı haqqında daha əsaslı fikirlər söyləyə bilərdik. Yalnız ayrı-ayrı dillərdə yazılan salnamələr göstərir ki, arian türklər ələ *el*, qola *kul*, aya *kamar*, çörəyə *ta*, təndirə *tentir*, suya *su*, dosta *druq*, təmizə *tamiz*, ehrama *taş*, buğa bütünə *paq*, bayquşa *bay*, yarpaqlı ağaca *yaş*, keçiyə *kaçi*, yerə *yir*, göyə *gök*, vulkana *atma*, itə *it*, pişiyə *muş*, firona *pir*, filə *pil*, çaqqala *sab*, qartala *kuş*, süvariyə *atli*, erkək cinsinə *er*, dişi cinsinə *am*, uşağa *bala*, hökmdara *aga* demişlər (Шопен 1866. s.9, 16, 143, 384, 404; Масперо 1911. s.133, 143; Рубинштейн 1960. s.40, 61; Мамедов 1993. s.61).

Misir fironlarının piramidalarından *muş* adlanan mumiylənmiş pişiklər tapılmışdır. "Divanü-luğat-it türk"də erkək pişik *muş* adı ilə verilmişdir (MK III. 2006. s.134).

SANSKRİT DİLİNDƏ TÜRK SÖZLƏRİ

Dilarxası	क ka	ख kha	ग ga	घ gha	ङ ṅa
Yumşaq	च ca	छ cha	ज ja	झ jha	ञ ṅa
Dilucu, dişarxası	ट ṭa	ठ ṭha	ड ḍa	ढ ḍha	ण ṇa
Diş	त ta	थ tha	द da	ध dha	न na
Dodaq	प pa	फ pha	ब ba	भ bha	म ma

Sanskrit dilində qələmə alınan eposlar dərsləklərdə və ümumiləşmiş əsərlərdə hindavropa xalqlarının ədəbi və tarixi abidələri kimi təqdim edilir. Ancaq son illərin elmi tədqiqatları göstərir ki, sanskrit dili qatışıq bir dil olub, yalnız hindavropa mənşəli xalqlara məxsus deyildir. Hindistanda, Kəşmirdə, Pakistanda minilliklər boyu müxtəlif dillər, mədəniyyətlər bir-birinə qarışmış, nəticədə hibrid bir dil olan sanskrit yaranmışdır.

Sanskrit dilli abidələrdə bir varlıq beş-altı, bəzən on-on beş sözlə ifadə olunur. Məsələn: *matar*, *maat*, *mat*, *mata*, *matri*, *amba*, *anna*, *nana* sözləri ana deməkdir (Русск. санск. сл. 2004. s.20; Санск. русск. сл. 2004. s.4; Санск. русск. сл. 2007. s.51). Bu sözlərin biri hami, beşi hindavropa, ikisi türk mənşəli sözlərdir. Türk dillərindəki ana və ama sözləri sanskrit dilində *amba* və *anna* formalarında mənimsənilmişdir.

Yaxud günəş sözü bu abidələrdə on üç formada yazıya alınmışdır: Heli, arka, aruna, mariçin, surya, vaykartana, vivasvat, mitra, razi, puşan, sarasvat, savitar, ra (Русск. санск. сл. 2004. s.13, 14, 37; Санск. русск. сл. 2004. s.28; Русск. санск. сл. 2007. s.51).

Ra sözünü Misirə hind mənşəli etnoslar gətirmişlər. Burada Aran və hind mədəniyyəti bir-birinə qarışmış, ata və ana sözləri ra ilə qoşa işlənərək *Aton Ra*, *Amon Ra* teonimlərinə çevrilmişdir. Qədim Misir panteonunda tanrı Aton Ra günəşin

haləsi içərisində təsəvvür olunurdu (Источники по истории Египта III № 63413. s.156, 192). Eyni zamanda Amon Ra və İli kulturları da günəşlə bağlı idi. Nəzərə alsaq ki, orta əsr mənbələrində Etil kimi göstərilən Volqa çayı eradan qabaq *Ra* adlanırdı, deməli hind etnosları türklərin başçılığı altında öz qədim yurd yerlərindən yalnız Avropaya yox, həm də Misirə və Efiopiyağa yayılmışlar.

Heli sözü helios şəklində qədim yunan, helium şəklində latın dillərinə keçmişdir. Misir miflərində isə o, türk dillərində olduğu kimi *ili* formasında işlənir. İli, yəni günəş və ilıq su kultunun məbədi *İliopol* şəhərində yerləşirdi (Мацперо 1911. s.53; Тупачев 1913. s.182, 307). Azərbaycanadakı *İlisu* kəndinin adı günəş və su kultu ilə bağlıdır. O kultun daşıyıcıları Ön Asiyadan Nil vadisinə köçmüş, sonra Albaniyaya qayıtmışlar.

Arka (अर्क), aruna sözləri türk dillərindəki *arı*, *aruc*, *yaruk* – şüa sözünün sanskrit formasıdır. Avropa və Rusiya dilçiləri iddia edirlər ki, Altun yaruk eposunun adı sanskritdən gəlmədir. Öslində isə o, türk sözü olub, Kür və Aran nəsilərinin hakimiyyəti illərində sanskritə keçmişdir. Budda dini mətnlərində *aruk*, *yaruk* sözlərinin varlığı o demək deyil ki, Altun yaruk əsərinin adı sanskrit mənşəlidir. Buddizmi Kəşmirlə Qəndəhar arasında hindlilərin yox, türklərin əcdadları yaratmışdır (Мурад Аджи 2006. s.15-16; Matlock 2015. s.126-131).

Avropa siyasətçilərinin istəyinə uyğun olaraq qədim hind mədəniyyəti kimi qələmə verilən mədəniyyət Altaydan, Sibirdən gələn türklərlə Hindistanın və Pakistanın müxtəlif mənşəli xalqlarının yaratdıqları ortaq bir mədəniyyətdir.

Sanskrit dilli mənbələrdə yüzlərlə türk sözlərinin və söz köklərinin varlığı şimalla cənub arasındakı çoxəsrlik təmasların, etnik, siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin nəticəsidir. Bu mətnlərdə həm əsas, həm köməkçi nitq hissələrinə rast gəlirik. Məsələn, *kimsə* əvəzliyi sanskrit mətnlərinə *kimçit* (Началь. курс. санск. 1956. s.19) formasında daxil olmuşdur. Yaxud *ansa* (अंस) çiyin deməkdir (Учеб. санск. сл. 1908. s.194). Bu söz azca

fonetik dəyişikliklə dilimizdə *ənsə* kimi işlənir (Azərb. dialekt. lüğəti. c.1. 1998. s.174).

Sanskrit dilli mətnlərdə var-dövlətə *arta* və *artxa* deyilir (Русск. санск. сл. 2004. s.10; Санск. русск. сл. 2004. s.5; Учеб. санск. яз. 1908. s.200). Azərbaycan dilində buna uyğun olaraq artırmaq, yəni varlanmaq feili vardır.

Sanskrit yazılarında iz, ləpir mənasında *adxa* sözü işlənir (Русск. санск. сл. 2004. s.2). Adxa, yəni ləpir *adax* sözündən törəmişdir. Bulqar türkləri ayağa *adax* deyirdilər. Azərbaycan dilinin ləhcələrində adax sözü iki mənada işlənir: 1. iməkləyən uşağın ilk addımlarını atması, 2. oğlanla qızın adaxlanması. Əvvəllər oğlanla qız adaxlananda onların adaxlarını, yəni ayaqlarını bürünc halqa ilə bir-birinə bağlayırdılar.

Bala (बाल) – sanskrit mətnlərində uşağa bala deyilir. Əgər uşaq kiçik qız uşağıdırsa, o, balika və baalaka adlanır (Санск. русск.сл. 2004. s.109; Русск. санск. сл. 2004. s.7; Учеб. санск. яз. 1908. s.246). Sanskrit dilinin ləhcələrində bala sözü baala, baalaka, balika formalarında da işlənir. Bu da ondan irəli gəlir ki, flektiv dilli qədim hindlilər samitləri saxlamaqla sözlərin önünə, ortasına, sonuna saitlər artırırıdılar.

Manuşa (मानुषक) – 1. insan, insanlıq, 2. yer qadını (Русск. санск. учеб. сл. 2004. s.121). Buna uyğun olaraq Azərbaycan dilinin ləhcələrində bəndövşə mənasında *mənövşə* sözü var. Qarabağ erməniləri bəndövşəyə *manuşak* deyirlər.

Gopa (गोपक) – çoban (Русск. санск. учеб. сл. 2004. s.56). Nəzərə alsaq ki, türk dillərində “g” – “z” əvəzlənməsi mövcuddur, deməli çoban və gopa cyni köklü sözlərdir.

Çatra (चत्र) – çətir (Русск. санск. сл. 2004. s.14). Türk dillərindəki çadır sözü sanskrit dilinə çatra formasında keçmiş, sonra çadra şəklində Azərbaycan dilinə qayıtmışdır.

Azərbaycan dilindəki çadır, çətir sözləri arxaik türkcədəki çatırın təmiz, sanskritləşməmiş formasıdır.

Ev, yaşayış yeri sanskrit mətnlərində beş sözlə ifadə olunur: çita, stana, dama, aqar, kula (Русск. санск. сл. 2004. s.10;

Санск. русск. сл. 2007. s.29). İran dillərindəki stan, erməni dilindəki ostan sözləri sanskrit mənşəlidir.

Sanskrit mətnlərindəki *dama* (दम) “ev” türk dillərindəki dam sözündən törəmişdir. Sanskritdə bir qayda olaraq alınma sözlərə -a şəkilçisi artırılır: dam-dama, çadır-çatra, balak-balaka (Русск. санск. сл. 2004. s.14, 19) kimi yazılır.

Azərbaycan dilində arxaikləşməkdə olan *dam* sözü yerdən qazılıb üstü küləslə örtülən yaşayış evini bildirir. Rus dilindəki dom “ev” sözü birbaşa türk dillərindən alınmadır. O, sanskrit vasitəsilə alınsaydı, dama şəklində işlənərdi. İran dillərində bu mənada xana, xona, xanə sözləri vardır. Xana sözünə sanskrit mətnlərində təsadüf etmirik.

Sanskrit mətnlərində ev anlamında kula (कूल), kela sözləri var. O, türk dillərindəki gil sözündən törəmişdir. Çünki evlər o zaman gildən, çiy kərpicdən tikilirdi. Azov dənizi sahilində ilk orta əsrlərdə Sarkel şəhəri vardı. Xəzər xaqanı İosif Kordova xəlifəsinin maliyyə nazırı Xasday ibn-Şafruta yazdığı məktubunda şəhərin adını *Şrkil* kimi göstərir (Баскаков 1969. s.52). Bu da “sarı gil”, sarı kərpicdən tikilən evlər deməkdir.

Çuvaşlar indi də evə *kiI* deyirlər. Kil sözü hind etnosları tərəfindən kula, kela formalarında mənimsənilmişdir. Azərbaycan dilindəki gil (əmin+gil, dayım+gil) sözlərində gil sözünün “ev” mənası aydın görünür.

Avropa və rus dilçilərinin iddialarına görə, Xett mixi yazılarında *hila*, Likiya kitabələrindəki *kla*, yəni “ev”, “məbəd” sözləri hindavropa mənşəlidir (Нойман 1980. s.24). Xetlər *hila* sözünü özlərindən qabaq Kızıl İrmak çayı boyunda yaşayan xattilərdən, yəni xataylardan mənimsəmişlər. Likiyalılarla xataylar flektiv yox, iltisqi dilli etnoslar idilər. Onların dilində gil sözünün varlığı türk-xatti etno-lingvistik bağlarının göstəricisidir.

Sanskrit mətnlərində siçan *muş* və *muşaka* (मूषक) adlandırılır (Русск. санск. учеб. сл. 2004. s.21; Санск. русск. сл. 2004. s.29; Учеб. санск. яз. 1908. s.254). Türk dillərindəki *muşov*, *mişovul* zoonimləri *muş* sözündən törəmişdir.

Muş sözünə etnonim kimi Misir fironu II Ramzesin (e.ö. XV əsr) kitabəsində rast gəlirik. Muşlular misirlilərlə xettlərin döyüşündə bitərəf mövqə tutmuşdular (Каванцяу 1947. s.142, 145). Misir fironlarının qəbirlərindən mumiyalanmış pişiklərin tapılması göstərir ki, qədim Misirin türk etnosları muş adlandırdıqları pişiklərə sitayiş etmişlər (bax s. 13).

Muşlular əsrlər keçəndən sonra Misirdən Anadoluya qayıtdılar. B.B.Piotrovski yazır ki, muşlular Assuriya ağalığına qarşı Urartu ilə birlikdə mübarizə aparırdılar (Плотровский 1944. s.129). Rus dilindəki miş və muş qohum sözlərdir.

Mahmud Kaşğarinin divanında *muş* sözü erkək pişik mənasında verilmişdir (МК III.2006. s.134). Muş türk dillərindəki pusmaq feilinin köküdür.

V.V.Radlov XIX əsrin ortalarında özbəklərin arasında *Bakı Muşçi* adlı qəbilənin yaşadığını görmüşdü (Радилов 1989. s.721). Bu da onu göstərir ki, muş Bakı qəbiləsinin totem heyvanı olmuşdur.

V.A.Koçerqinanın tərtib etdiyi lüğətdə *uluuka* (उलूक) sözü bayquş mənasında verilmişdir (Санск. русск. сл. 2007. s.12). Uluuka ulayan deməkdir. Bayquşun ulaması Azərbaycan folklorunda olduğu kimi, Kəşmir əfsanələrində həd əlamət sayılır.

Ayrı-ayrı mətnlərdə qız *kan*, *kana* (कन्यका), *putri*, qadın *kanəka* adı ilə qələmə alınmışdır (Русск. санск. сл. 2004. s.12; Санск. русск. учеб. сл. 2007. s.42; Учеб. санск. языка 1908. s.19). *Putri* türk sözü deyil. Arxaik türk dillərindəki *kan*, *kanək* sözləri sanskritə *kana*, *kanəka* formalarında keçmişdir. *Kan* Azərbaycan dilindəki *qancıq* sözünün köküdür.

Qarabağ ermənilərinin dilindəki *qneg* "qadın" sözü birbaşa türk dillərindən alınmışdır. O, sanskrit vasitəsilə dilə daxil olsaydı, *qneka* şəklinə düşərdi.

Sanskrit dilinin ləhcələrində ataya, ata xəttilə əcdadlara *tata* (तात), *taata*, *dada*, *baba*, *pitar* deyilirdi (Русск. санск. сл. 2004. s.10, 26; Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.67; Учеб. санск.

языка 1908. s.226). Bu beş sözdən dördü türk dillərindən alınmadır. Yalnız *pitar* *pedər*, *petr*, *fater* formalarında hindavropa dillərində işlənir. *Tata* *dədə* sözünün arxaik variantıdır.

Ön Asiyanın iltisqi dillərində *ata* sözü həm *ata*, həm də *tata* sözləri ilə ifadə olunmuşdur. Likiya kitabələrində *ata* sözü *tata*, Lidiya mixiyazılı abidələrində *ata*, Xett gil lövhələrində *atta* kimi yazılmışdır (Хойбек 1980. s.315; Мериджи 1980. s.243). Xettlər *ata* sözünü xəttildən mənimsəmişlər. Xettilər və likiyalılar hindavropa mənşəli etnoslar deyildilər.

Sanskrit dilli mətnlərin bəzilərində *anaya* *anna*, bəzilərində *amba* (अम्बा) deyilir (Санск. русск. сл. 2004. s.3, 4). *Amba* çuvaş dilindəki *ama*, yəni *ana* sözünün sanskrit variantıdır. Çuvaşlar indi də *anaya* *ama* (Чуваши 1970. s.59, 152), *ana* xəttilə əcdadlara *amaşe* deyirlər (Никольский 1910. s.90).

Xett mixiyazılı kitabələrində iltisqi dilli xəttildən alınma *ama* sözü vardır. Eyni zamanda həmin kitabələrdə tanrıların anaşi anlamında *dinqir* *Ama* sözləri işlənmişdir (Ииорградзе 1973. s.157).

Türk dillərindəki *ana* sözü *anna* formasında sanskrit mətnlərinə, oradan Avropa dillərinə keçmişdir. Avropa dillərindəki *Anna*, *Anka*, *Aneli*, *Ani*, *Aynel*, *Anika*, *Aniela* qadın adları birbaşa və sanskrit vasitəsilə türk dillərindən alınmadır.

Sami dilli yazılarda ilahə *Anaya* sitayiş edən türklər *Ana-kim* adlandırılır. Z.A.Raqozina yazır ki, dilləri fin və türk dillərinə bənzəyən anakimlər Fələstinin ən qədim etnoslarından biri olmuşdur (Рагозина 1902. s.481). Fələstinin şimal qonşuları olan likiyalılar *anaya* *ena*, *palaylar* *anna* deyirdilər (Канева 1996. s.315).

Sanskrit mətnlərində sevgi ilahəsi *Kama* (काम) adlanır (Санск. русск. сл. 2004. s.45). Eyni zamanda: 1. sevgiyə, 2. istəyə *kama* deyilir.

Buna uyğun olaraq Azərbaycan türkcəsində *kama* *çatmaq* *kam almaq* deyimləri vardır.

Sanskrit dilli yazılarda kəsmək, kəsib atmaq mənalarında

kart sözü işlənir (Русск. санск. сл. 2004. s.26; Санск. русск. сл. 2004. s.23). Azərbaycan dilinin ləhcələrindəki *kərtmək*, yəni kəsmək feili *kart* sözünün azca dəyişmiş şəkli dir.

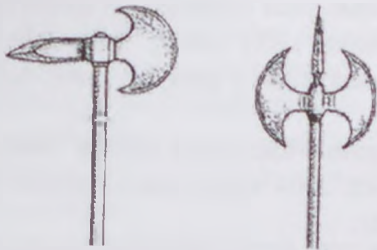
Türkmənlər qılıncı, xəncəri itiləyən daş aləti *kartiz* adlandırlar (Ataniyazov 1970. s.78). Azərbaycan dilində *kartizə xart daşı* deyilir. Eyni zamanda, *qırtmaq* sözünün tərkibində *kərtmək*, yəni kəsmək feilini görmək mümkündür.

Sanskrit dilinin şimal ləhcələrində qadının döşünə, sinəsinə *kuça* deyilirdi (Русск. санск. сл. 2004. s.9). *Kuça* sözünün kökündə *qucaq* isimi və *qucmaq* feili durur.

San və *sana* sözləri bəzi mətnlərdə şöhrət mənasında işlənmişdir (Русск. санск. сл. 2004. s.10, 28). Bu sözlər Azərbaycan dilindəki “şan-şöhrət”, “ad-san” sözlərinin tərkibində qalmaqdadır (aşqerid qora – gözlərin kordur).

Akşi (आक्षि) göz (Санск. русск. сл. 2004. s.4). Akşi Qarabağ ermənilərinin dilindəki *aşqer* “gözlər” sözünün arxaik variantıdır.

“Mahabharata” eposunda təbərzinə, döyüş baltasına *pa* və *paraçu* deyilir (Началь. курс. санск. 1956. s.168; Учеб. санск. яз. 1908. s.239; Русск. санск. сл. 2004. s.3). *Pa* dilimizdəki *balt* sözünün köküdür. *Paraçu* paralayan, kəsən deməkdir. Türk dillərinin -çu şəkilçisi *paraçu* sözünün tərkibində sanskrit mətnlərinə daxil olmuşdur.

Ayrı-ayrı əsrlərdə qələmə alınan mətnlərdə tale, ömür isimləri *acun*, *varşa*, *dama*, *tatax*, *vrt*, *xama* sözləri ilə ifadə olun-

muşdur (Русск. санск. сл. 2004. s.12). Erməni və İran dillərinin ləhcələrində *vrt* sözünə daha çox təsadüf edirik: *vrđ*, *vrđqes*, *vrtanes* və s.

Varşa və acun sözləri qədim hind dilinə türk dillərindən keçmişdir. Varşa “var olmaq”, yaşamaqdır. Acun və ya ajun isə tale, fəlak deməkdir.

Mahmud Kaşğarının Alpər Tunqanın ölümü ilə bağlı verdiyi bir ağıda ajun sözü “fəlak” mənasındadır:

Alp Er Tunqa öldümü?
İssiz ajun qaldımı?
Özlək öcün aldınmı?
İmdi yürək yırtılır.

İ.İ.Şopen yazır ki, ilk orta əsrlərdə h ayların Şərqi Anadoluda *Aşun* adlı yepiskopluq mərkəzi olmuşdur (Шопен 1852. s.25). Nəzərə alsaq ki, h ay adı altında gizlənən etnosların xeyli hissəsi ari və sami mənşəli deyildi, onda türk kökənli aşunların yuxarı Araz çayı boyunda eradan qabaq II–I minilliklərdə yurd salmasına şübhə ilə yanaşmaq olmaz.

Sanskrit eposlarının dilində: 1. ürəyə, 2. vulkana *atma* deyilir (Русск. санск. сл. 2004. s.34; Санск. русск. сл. 2004. s.6). Bu sözlərin kökündə *atmaq* feili durur. *Atma* hər iki mənada sanskrit mətnlərinə Kür və Aran dillərindən keçmişdir. Ərəb səyyahı Məsudi (X əsr) yazır ki, Bakı yaxınlığında bir dağın başından odlu palçıq püskürür. Yerli əhali ona *atma* deyir (Aşurbəyli 1997. s.61). Ürək qanı bədənə atır, vulkan odlu palçığı göylərə püskürür. Hər iki söz eyni mənşəlidir.

Qədim hind eposlarının dilində yemək mənasında *aş* sözü işlənir (Санск. русск. сл. 2004. s.7). İrənşunasların az da olsa, bəziləri etiraf edirlər ki, bu söz sanskritə türk dillərindən keçmişdir. Türk dillərində *aş*, ümumiyyətlə xörəyə deyilir.

Qəhrəmanlıq eposlarında insanların kəsilmiş başı, kəlləsi *kapala* adlandırılır (Русск. санск. сл. 2004. s.18, 43). Türkiyə türkcəsindəki *kafa* *kapala* sözünün köküdür. Orta əsrlərdə Krım-

dakı Feodosiya şəhərinin Kafa adlanması göstərir ki, əski türk inancında kafa adlı bir kult olmuşdur. Həmin kultun daşıyıcıları düşmənin qafa tasını qızılla bəzəyir, ayın zamanı onda qan içirdilər. Sonra qan ayını şərabla əvəz olundu.

Albaniyanın paytaxtı Qəbələ şəhərinin qədim yunan və latın mənbələrində Kapala və Kapalaka adlandırılması göstərir ki, əcdadlarımız qafa tası kultunu özləri ilə Orta Asiyadan Şərqi Avropaya aparmışlar. *Kapalaka* “qafa tasına tapınanların şəhəri” deməkdir.

Niyə sual əvəzliyi ayrı-ayrı mənlərdə *kəna*, *yəna*, *kutas*, *yataş*, *kasmat* sözləri ilə ifadə olunmuşdur (Русск. санск. сл. 2004. s.29). Bu sözlərdən *genə*, *yənə* Azərbaycan dilində zərf və ədat kimi indiyədək işlənir.

Dirili Qurbaninin “Məni” rədifli gəraylısında *yənə* sözü *gənə* formasında işlənmişdir:

Qurbanidi mənim adım,
Adəm atadı bünyadım,
Çahar atdım, şeş oynadım,
Gənə fələk uddu məni.

Hazırda Azərbaycanın Gəncə-Qazax-Borçalı bölgəsində *yənə* sözü *gənə*, *genə* şəklərində işlənir.

Yeni sözü sanskrit mənlərində zaman zərfi kimi işlənmişdir (Санск. русск. сл. 2004. s.20). Bir hadisənin başlanmasını bildirir. *Yeni* sözü oxşar mənə çalarında Azərbaycan dilində indiyədək ümumişləkdir.

Qalalara, daş istehkamlara qəhrəmanlıq eposlarında *durqax* deyilir (Санск. русск. сл. 2004. s.18). *Durmaq* feili və - qax şəkilçisi bu gün dilimizdə qeyri-fəal şəkildə olsa da işlənməkdədir: sınıq-salxaq, çıxqax.

Sanskrit mənlərindəki *durqax* etnoqrafik termini *durmaq* feilindən törəmişdir. Assuriya hökmdarı Sarqon öz mərkəzi qalasını *Dur Sarukin* adlandırır. *Dur Sarukin* “Çar Sarukun duracağı”, yəni qərgahı deməkdir.

Sanskrit mənlərində qala (Санск. русск. сл. 2004. s.45) mənasında *kala* (काल), *kalaa* sözləri vardır (Санск. русск. сл. 2004. s.21). Assuriya və Urartu mixiyazılı abidələrində *kalak*, İber dilində *kala* qala, hasar deməkdir (Патканов 1879. s. 24). Cənubi Qafqazın bir çox şəhərləri, o cümlədən Tiflis vaxtilə *Kala* adı ilə salınmışdı (Вахушти 1976. s. 318; Cəfərsəy 2014. s.3-4). *Kalak*, *qalaq*, *qalaqlamaq* türk mənşəli sözlərdir.

Eyni zamanda keçmiş dövrlər, əyyamlar *kala* və *kaala* sözləri ilə ifadə olunmuşdur (Русск. санск. сл. 2004. s.7; Санск. русск. сл. 2004. s.21; Санск. русск. сл. 2007. s.16). Dilimizdəki “qal oğlu qal” ifadəsində, *qalmaq* feilində *kala* sözünün keçmiş zaman anlamı aydın görünür.

Qarğa sözü sanskrit mənlərində *kara* (कारक) və *kaaka* formalarında yazıya alınmışdır (Русск. санск. сл. 2004. s.6; Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.44; Санск. русск. сл. 2007. s.15). *Kaaka* qarğaların çıxartdığı səs, *kara* isə onun rəngidir.

Gadua (गदु) sözü 1. barmaq, 2. dəyənək mənasındadır (Санск. русск. сл. 2007. s.20). Buna uyğun olaraq Azərbaycan dilinin ləhcələrində *qadax*, yəni *mıx*, *mismar* sözləri vardır.

Şabda (शब्द) sözü: 1. səs, 2. söz, 3. nitq mənalərini bildirir (Санск. русск. сл. 2007. s.65). Sanskrit mənlərindəki *şabda* sözünün kökündə türkcə *sab*, yəni söz durur. Bundan əlavə, Azərbaycan dilinin ləhcələrində *şəbədə qoşmaq* ifadəsi vardır. Bir adamın hərəkətlərini lağa qoyanda deyirlər ki, ona *şəbədə qoşmayın*.

Aqıl, müdrik adamlar mətlərin bəzilərində *kanva* adlandırılır (Санск. русск. сл. 2007. s.14). *Kanva* sözü türk dillərindəki *qanmaq*, *anlamaq* feilindən törəyib. Bundan əlavə, Azərbaycan dilinin ləhcələrindəki *qanacaq*, *ədəb* sözünün kökündə *qanmaq*, yəni *anlamaq* feili durur.

Mətlərdə *arabir* yaradan, *yox yerdən var* edən mənasında *kaaraka* sözü işlənir (Русск. санск. сл. 2004. s.15). *Kaaraka* qayıрмаq feilinin sanskritləşmiş formasıdır.

Sanskrit mənlərindəki: 1. iti, 2. şiş, 3. Dağ zirvəsi mənası

verən *şikhara* sözü (Санск. русск. сл. 2007. s.65) türk dillərindəki şiş sözündən törəmişdir.

Tut ağacına *tuta* deyilir (Санск. русск. сл. 2004. s. 45). Tuta Aran dilindəki tut sözündən törəmişdir. IV-VI əsr Suriya, IX-X əsr ərəb tarixçiləri yazırlar ki, Aran dilində tut ağacına *tut*, qoz ağacına *koz*, fındıq ağacına *bunduk*, əncirə *incir* deyilir (Шонен 1852. s.9, 16, 17, 143, 384, 404; Мамедов 1993. s.110-111).

Dəvənin bir cinsi vedalarda *dumraka* adlandırılır (Санск. русск. сл. 2004. s.18). Bu söz türk dillərindəki domrak, yəni domba sözündən törəmişdir. Dəvənin belində domba hörgüç olur. Domrak domba, donqar belli deməkdir.

Sanskrit mətnlərində tüstü mənasında *duma* (धूम) sözü var (Санск. русск. сл. 2004. s.18). Duma türk dillərindəki duman sözünün köküdür. Slavyan dillərinə o, *dım* və tuman formalarında keçmişdir. Rus dilində həm tüstülü, həm dumanlı hava tumannıy sözü ilə ifadə olunur.

Motaka sözü sanskritdə kürə, şar mənasındadır (Санск. русск. сл. 2004. s.29). Buna uyğun olaraq Azərbaycan dilində motal sözü var. Motal yumru, kürəyə bənzər formada olur. Kürə, şar formasında olan papaqlara motal papaq deyilir.

Sanskrit mətnlərində *saman* sözü yüngül mənasında verilmişdir (Русск. санск. сл. 2004. s.37). Saman yüngül olur. Bu sözlə hindlilər samanın həqiqi yox, məcazi mənasını mənimsəmişlər. Orta Asiyanın hakim nəsillərindən birinin – Samanilərin adı samana sitayişlə bağlıdır. Qədim insanların inancına görə, saman adı ot deyildi. Müqəddəs urzanın – buğda, arpa sünbülünün saplağı idi.

Samana, küləşə isə sanskritcə *quda* deyilir (Санск. русск. сл. 2004. s.38). Quda arxaizminin kökündə qut sözü durur. Ac adama çörək verib deyirik: - Ye, ürəyində qut olsun.

Türk dillərindəki qut sözü quta şəklində sanskritə keçmiş, sonra qida formasında yenidən dilimizə qayıtmışdır.

Yava (यव) sözü sanskrit təsərrüfat sənədlərində: 1. arpa, 2. çörək mənasında işlənmişdir (Учеб. санск. яз. 2004. s.256).

Buna uyğun olaraq Azərbaycan dilinin ləhcələrində *yavan* və *yavanlıq* sözləri vardır: Çörəyi yavan yemə, yavanlıq elə və s.

Bir şeyi yuxarı qaldırmaq qədim hind abidələrində *tul* adlanır (Санск. русск. сл. 2004. s.45). Tul türk dillərindəki tullamaq, tullamaq feillərinin köküdür.

Bəzi mətnlərdə itin balası *şunaka* adlandırılır (Санск. русск. сл. 2004. s.51). Rus dilindəki şenok “küçük” sözü birbaşa türk dillərindən alınmadır. Sanskrit vasitəsilə alınsaydı, küçüyə şenoka deyilərdi. Nəzərə alsaq ki, bəzi türk dillərində qurda çin, qurd balasına *çinok* deyilir, şunaka sözünün türk mənşəyi şübhə doğurmur.

Azərbaycan dilinin qərb ləhcələrində şonqumaq feili vardır. İt qabaq ayaqlarına söykərib, yerə oturanda deyirik, it şonquyub. Bu mənada sanskrit mətnlərindəki şunaka sözünün türk dillərindəki şonqumaq feilindən törəməsi inandırıcıdır. Qarabağ ermənilərinin dilindəki şon “it” sözü sanskritdən yox, birbaşa türk dillərindən alınmışdır.

Şəvə sözü sanskrit dilində tünd qara və şabalıdı rəngləri bildirir (Санск. русск. сл. 2004. s.51). Azərbaycan dilində şəvə qara rəngli qiymətli daş növüdür. Onu muncuq kimi uşaqların sinəsinə taxırlar ki, yuxuda qorxmasın. Gəncə-Qazax-Borçalı bölgələrində qara saça şəvə deyilir.

Sanskrit dilində gücə *tur*, güclü adamlara *tura* deyilir (Санск. русск. сл. 2004. s.45). Buna uyğun olaraq dilimizdə düşmənin qarşısında durmaq, duruş gətirmək sözləri vardır. Mahmud Kaşğarının lüğətində tura sözü “qalxan” mənasındadır (MK IV 2006. s.573).

“Mahabharata” eposunda igid döyüşçülərə *çura* və *sura* (शूर) deyilir (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.205; Началь. курс. санск. 1956. s.187). Çor və çora türk dövlətçilik tarixində yüksək titullar olmuşdur. “Manas” dastanında *Kül Çora* və *Kan Çora* adlı qəhrəmanlar var. Onlar əkiz qardaşlardır (Ögel 1971. s.536).

V.V.Radlov yazır ki, Krım tatarlarının qəhrəmanlıq das-

tanlarından biri *Çora* adlanır (Радлов ч. 2, т. 1.1899. s.364-3561). Qırğız-qaysaxlar ağ qartala *ak çura* deyirdilər (Валиханов 1984. s.235). Akçura eyni zamanda Kazan tatarlarının məşhur zadəgan nəsilərindən biridir.

Sanskrit dilinin şimal ləhcələrində ata *turaqa*, cənub ləhcələrində *aşva* deyilir (Русск. санск. сл. 2004. s.19; Санск. русск. сл. 2004. s.45). Aşva asp şəklində İran dillərində indiyədək işlənir. Turaqa isə türk dillərindəki turaq, dürat sözlərinin sanskrit variantıdır. Qırpaq qrupu dillərində su rəngli erkək atlara *toru ayğır* deyilir. Təsadüfi deyil ki, "Koroğlu" dastanında Dürat sudan çıxan ayğırın balası kimi təqdim olunur.

At adlarının sanskrit mətnlərinə türk dillərindən keçməsi təbiidir. Çünki at ilk dəfə Orta Asiyada əhliləşdirilmiş, yəhər, yüyən, cilov Altayda kəşf edilmiş və Sində gətirilmişdir (Matlock 2015. s.9-10).

Kuşan hökmdarı Xan Erqanın (I əsr) zamanında Qəndəhar və Kəşmir şəhərlərində məbəd zənglərinə *çan* deyilirdi (Matlock 2015. s.129). Çan, şan bu gün türk dillərində səs, səs-küy mənalarda işlənən sözlərdir.

Həm sanskrit, həm Şumer mətnlərində *uru* şəhər, *ur* qurmaq, ucaltmaq deməkdir (Matlock 2015. s.162). Xaldey mənşəli Urartu qaya yazılarında da *ur*, *uru* sözləri qala, şəhər mənalarda işlənmişdir (Меликишвили 1960. s.96). Dədəmiz Qorqudun kitabında "yerindən *uru* durdu", yerindən dik qalxdı ifadəsi var.

İngilis dilində *inanc* anlamında *bilief* kimi deyilən *belief* sözü vardır. Murad Adcıya görə, *bilief* sözünün kökündə türkcə "bilmək" feili durur. Bu söz türkcədən sanskritə, oradan ingilis dilinə keçmişdir (Мурад Аджи 2006. s.28). G.Matlock belə hesab edir ki, ingilis dilindəki *bilief* sözü arxaik türk-hind tanrısı Belin adından törəyib (Matlock 2015. s.23). *Bilief* mənim bildiyim, inandığım, yəni tanrım deməkdir.

Böyük Britaniyanın paytaxtı London şəhəri *Təmz* (rusca Temza) çayının sahilində salınmışdır. İ.İ.Şopen yazır ki, *Təmz*

çayının adı Aran dilindəki *təmiz* sözündən törəmişdir (Шопен 1866. s.3. s.9.6, 17, 143, 384, 404). Son tədqiqatlar göstərir ki, alman və ingilis dilləri tipoloji və genealoji baxımdan sanskritə yaxın olsa da, onun formalaşmasında bir neçə türk dili iştirak etmişdir (Мурад Аджи 2006. s.13-14; Matlock 2015. s.19-20).

İngilis və alman dillərində deformasiyaya uğramış yüzlərlə türk sözləri vardır. Onların az bir qismi birbaşa türk dillərindən alınmadır. Çoxu sanskrit dili vasitəsilə Avropa dillərinə daxil olmuşdur. Belə sözlərin müəyyən edilib, aşkara çıxarılması türkoloji tədqiqatın aktual problemlərindən biridir.

Məsələn, ingilis dilində məmali heyvanlara *mamals* deyilir. Məməlilər sinfinin adı ingilis dillərinə türkcə -li şəkilçisi ilə birlikdə daxil olmuşdur.

Sanskrit dilinin cənub ləhcələrində şimşəyə şiva deyilir. Şimal ləhcələrində isə şimşək və ildırımın çaxması *çak* adlanır (Matlock 2015. s.176). Çak türk dillərindəki çaxmaq feilinin köküdür.

Sanskrit mətnlərində buğdaya, una *ta* deyilir (Русск. санск. сл. 1908. s.173). Maraqlıdır ki, Aran dilində yazılan Misir papirus mətnlərində də çörək *ta* adlanır. *Ta* taxil sözünün köküdür.

Xəstəlik, dərd, bəla sanskrit mətnlərində *qada*, *roqa*, *rapas*, *vyadxi* və s. sözlərlə ifadə olunur (Санск. русск. сл. 2004. s.54). Eyni zamanda, zəhərə *qada* deyilirdi (Санск. русск. сл. 2004. s.14). Beş sözdən biri *qada* türk mənşəlidir. Qada sözü Azərbaycan dilində "qada-bəla", "qadan alım" ifadələrinin tərkibində bugünədək qalmaqdadır.

Sind eposlarında döyüşçülərin qollarına geyindikləri göndən tikilən qoruyucu geyimə *kançuka* və *kavaça* deyilir (Русск. санск. сл. 2004. s.22; Санск. русск. сл. 2004. s.16). Hər iki söz sanskrit dilinə türk dillərindən keçmişdir. Kava qaba gön, açılanmamış dəri deməkdir. Bundan əlavə, dilimizdə qaba yun deyimini də vardır.

Rus dilindəki kolçuqa (Санск. русск. сл. 2004. s.22), Azərbaycan dilindəki *qolçaq* etnoqradik terminlərinin kökündə

“qol” sözü durur. Kançuka isə “gön” sözündən törəmişdir. XVI–XVII əsrlərə qədər Azərbaycan dilində köynəyə *gönlək* deyilməsi köynəyin bir zaman göndən tikilməsinə işarədir.

Asketizm fəlsəfi termini sanskrit mətnlərində *tapax* sözü ilə ifadə olunur (Русск. санск. сл. 2004. s.1; Санск. русск. сл. 2004. s.43). Tapax türk dillərindəki tapınmaq “səcdə etmək” feilinin bir variantıdır. Tapınmaq hansı bir müqəddəsdə isə özü-nü tapmaq deməkdir. Bundan əlavə, türk dillərindəki *tapınaq* “səcdəgah” sözü ilə tapaxın məna və forma yaxınlığı vardır.

Bəzi mətnlərdə *ma* inkarlıq bildirən söz kimi işlənir (Учеб. санск. яз. 1908. s.176). Qədim Ön Asiyanın iltisacı dillərində, o cümlədən Elam yazılarında *-ma* feilin inkarlıq şəkilçisidir (Хинцъ 1987. s.31; Юсифов 1968. s.224; Мapp 1914. s.31).

Acana sanskrit mətnlərində, ümumiyyətlə, yeməyə deyilir (Началь санск. сл. 1956. s.145). *Acana* sözünün kökündə *ac* (maq) feili durur. *Acru* isə göz yaşı deməkdir (Началь. санск. сл. 1956. s.145; Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.22). Buna uyğun olaraq dilimizdə “acı göz yaşı” deyimini vardır.

Həm qara rəng, həm məğlubiyyətlə bitən döyüş sanskrit mətnlərində *kara* adı ilə yazıya alınmışdır (Санск. русск. сл. 2004. s.22). İstər ölkə olsun, istər tək adam, məğlub ediləndə *qaragünlü, qarabəxt* olur.

Uta sarı rəngə deyilir (Санск. русск. сл. 2004. s.46). *Uta* ütmək, saraltmaq feilinin köküdür. Şumer dilində *utu* “günəş” deməkdir. Günəş sarı rəngli olur.

Sanskrit dilinin ləhcələrində suya *ap* (अप), *apa*, *apaxa*, *apsu* deyilir (Санск. русск. сл. 2004. s.5; Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.18; Учеб. санск. яз. 1908. s.198). İran dillərindəki ab “su” sözü sanskrit vasitəsilə türk dillərindən alınmışdır. Farsların əcdadları İrana gəlməzdən Elamda və Şumerdə suvarılan torpaqlara *apsu, zer su* deyilirdi (Канева 1996. s.133, 143). Hindavropa dillərinin çoxunda suya *water, voda* deyilir. İ.İ.Şopen yazır ki, su Aran sözüdür (Шопен 1866. s.111).

İbrahim peyğəmbərin Keturadan olan oğlunun birinin adı

Su olmuşdur (Иосиф Флавий 52390. s.50). İbrahim əleyhissəlam dövründə e.ö. XVIII əsrdə Aran var idi. Ancaq Aran fars deyildir.

Qədim Misirdə suvarılan torpaqların tanrısı *Apsu* adlanırdı. Tanrı *Apsu* Misir panteonuna Şumerin Ur şəhərindən gəlmişdir (Вайнштейн 1909. s. 21; Масперо 1911. s. 133, 143).

Me sanskrit dilində “mən” və “məna” deməkdir (Санск. русск. сл. 2004. s.29). Şumer dilində də *me* əvəzliyi həmin mənalarda işlənmişdir. Buna uyğun olaraq Yafəs dillərində sahib olmaq mənasında *ma* sözü vardır (Мapp 1914. s.43). İndi də birindən bir şey istəyəndə deyirik *ma*.

Qurdun sanskrit mətnlərində adlarından biri *xoka* olmuşdur (Санск. русск. сл. 2004. s.24). Nəzərə alsaq ki, qədim türk yazılı abidələrində qurd göylərin timsalı kimi *gök* bürü, *kok* buri adlanır, deməli *gök* sözü sanskrit dilində *xoka* formasında mənimsənilmişdir.

Naхçıvan ərazisindəki *Xok* kəndinin adı sanskrit vasitəsilə türk dillərindən alınmışdır. Elam mifoloji mətnlərində buna uyğun olaraq *kuk*, yəni göy, səma sözü vardır (Юсифов 1968. s.250).

Elamın paytaxtı Şuşa şəhərinin qonşuluğunda *Kuka* adlı vilayət olmuşdur (Юсифов 1968. s.206, 358). Bundan əlavə, xurritlərin *Xoxa* adlı knyazı vardı. Nəzərə alsaq ki, e.ö. IV–I minilliklərdə etnik adlar teonimlərdən törəyirdi, onda düşünmək olar ki, *kuka* “göyə tapınanlar”, “totemi göy qurd olanlar” deməkdir.

Kukaya – göy qurda tapınan insanların bir qəbiləsi XV əsrdə Sindhə yaşayırdı və özünü *Xukak* adlandırırdı. Əbdürrəşid Bakuvü yazır: – *Xukak* türk xalqıdır. Onlar Böyük Ayı bürcünə sitayiş edirlər (Bakuvü 1992. s.137).

Sanskrit mətnlərində quyu mənasında *kupa* (कूप) sözü var (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.48; Учеб. санск. яз. 1908. s.214). Azərbaycan dilindəki küpə “saxsı qab” və *kupa* “quyu” bir-birinə yaxın sözlərdir. Publi Maron Vergilinin “Eneida” poe-

masında sevgi ilahələrindən biri Kupidon adlanır (Энеида 1933, s.369).

Kupidon teoniminin kökündə küpə, bardaq sözü durur. Çünki o zaman qadın ilahələrin bütələri bəzən küpə, bəzən bardaq formasında qoyulurdu. Bardağın qadın kimi döşü olurdu. Troya hökmdarı Piramın xəzinəsi qadın formalı böyük saxsı küpələrdə saxlanırdı (bax: səh. 35).

Balluka – ayı (Русск. санск. сл. 2004. s.20). Bal sözü və -luk şəkilçisi sanskritə türk dillərindən keçmişdir. Bal ayının ən çox sevdiyi nemətdir. Balluka “balyeyən”, “balsevən” deməkdir.

Sanskrit dilində bala “makaranda” deyilir (Русск. санск. сл. 2004. s.20). Balluka türk, makaranda hind mənşəli sözlərdir.

Xana – ölüm (Русск. санск. сл. 2004. s.14). Türk dillərindəki qan sözü sanskritdə xana şəklində mənimsənilmişdir. Sanskrit dilində bir qayda olaraq alınma sözlər sonuna “a” saiti artırılaraq qəbul edilir.

Şumer dilində babaya *ba* deyilir (Мурад Аджи 2006, s.27). Sanskrit mətnlərində isə *baba* ata deməkdir (Санск. русск. сл. 2004. s.7). Baba bu gün bəzi türk dillərində atanın atasına, bəzilərində ananın atasına deyilir.

Anqara (अङ्गार) – ağac kömürü (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.5). Kömür qara rəngdə olur. Sibirdəki Anqara çayının, Türkiyənin Ankara şəhərinin adı çox ehtimal ki, kömürə totemik münasibətlə bağlıdır. Çünki neft və qaz yanacaq kimi insanlara məlum olmayanda dəmir kömürlə əridilirdi.

Andha-kara (अन्धकार) – 1. tutqun hava, 2. qaranlıq (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.13). An kara və andha kara ən qara, çox qara deməkdir.

At (अट्) – göndər (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.6). Bu söz heç bir dəyişikliyə uğramadan türk dillərindən sanskritə keçmişdir.

Batu (बटु) – oğlan uşağı (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.108). Batu türk dillərində geniş yayılmış oğlan adıdır. Çingiz xanın bir nəvəsinin adı Batu idi. Türk dövlətçilik ənənəsinə

görə, xaqanların böyük oğlanlarına Doku, kiçik oğlanlarına Batu adları qoyulurdu. Doku gündoğanın, Batu günbatanın hakimi deməkdir.

Yupa (यूप) – ağac dirək. Qurbanlıq heyvanları kəsiləndən qabaq yupaya bağlayardılar (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.128). Buna uyğun olaraq Azərbaycan dilində *zopa* – dəyənək, çomaq sözü vardır. Türk dillərində -z-y əvəzlənməsi geniş yayılmış fonetik hadisədir.

Kukila (कुकिल्फ) – ququ quşu (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.13.49). Bu həm türk, həm də qədim hind sözü ola bilər. Çünki ququ, kukila yamsılama nəticəsində yaranan sözlərdir.

Çakra (चक्र) – 1. Araba təkəri, 2. dairəvi dəmir qalxan, 3. Vişna və Krişna tanrılarının silahı (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.13.58). Azərbaycan dilində buna uyğun olaraq *cəhrə* sözü vardır. Cəhrənin fırlanan yeri təkər kimi dairəvi olur.

Çakranı-təkərli arabası, dairəvi qalxanı kəşf edən türklər onu Altaydan Sində gətirmiş və hind dilinin tarixi leksikasına daxil etmişlər.

Cala (चलफ) – 1. tor, 2. şəkəkə (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s. 63). Cala və jalaka türk dillərindəki *cələ* və *tələ* sözlərindən törəmişdir. Tələ dəmirdən düzəldilir, cələ at quyuğundan toxunurdu.

Aş (अश) – ye, yemək (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s. 22; Русск. санск. сл. 2004. s.13.11). Türk dillərinin tarixi leksikasında aş sözü, ümumiyyətlə, xərək mənasında işlənir. Sanskrit dilinin bəzi tədqiqatçıları təsdiq edirlər ki, aş sözü qədim hind dilinə türk dillərindən keçmişdir.

Kat, xod və ank sözləri ilə sanskrit mətnlərində getmək feili ifadə olunur (Русск. санск. сл. 2004. s.13.14). Xod sözü rus dilində həmin mənada indi də işlənir. Kat isə türk dillərindəki ket, get sözlərinin qədim formasıdır.

Qoştı – yığıncaq, toplanrı (Русск. санск. сл. 2004. s.13.33). Buna uyğun olaraq Türkiyə türkcəsində koş, Azərbaycan dilində qoşulmaq feilləri vardır.

Sanskrit mətnlərində meşənin arasındakı ağacsız yerə *tala* (तला) deyilir (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.67; Учеб. санск. яз. 1908. s.221). Tala sözü həmin mənada Azərbaycan dilində işlənir.

Sanskrit dilli yazılarda daşa, böyük daş parçalarına *karkara*, upala, aşma, aşman və pasana deyilir (Русск. санск. сл. 2004. s.15).

Karkara sözü indi Azərbaycan dilində *kirkirə* formasında işlənir. Kirkirəni, ibtidai daş dəyirmanları kəşf edən Aran müdrikləri onu Altaydan Kəşmirə gətirmişlər.

Baytak sözü sanskrit mətnlərində sancmaq mənasındadır (Русск. санск. сл. 2004. s.30). Azərbaycan dilinin ləhcələrində döyüş bayraqlarına *baydaq* deyilir: Bu da Nikolayın baydağı. Görüm çayı bəri üzə keçə biləcəksənmi?

Baydaqlar döyüşdən qabaq savaq meydanında hündür bir təpəyə sancılırdı. Sanskritdə bayrağın ilkin yox, törəmə sancmaq mənası mənimsənilmişdir.

Sanskrit mətnlərində monax, kahin mənasında *bhikşu* (भिक्षु) (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.113) sözü vardır. Qırğız və qazaxlar: 1. kahinə, 2. xalq təbibinə *baqsı*, *baqsu* deyirlər. V.V.Radlova görə, o sözlər sanskrit dilindəki *bhikşu* sözündən törənmişdir (Радлов 1929. s. 621).

Əksinə, türk dillərindəki baqsı sözünü sindlilər *bhikşu* formasında mənimsənmişlər. Baqsı etnoqrafik termininin kökündə baxmaq feili durur. Baqçılar fala baxır, taledən xəbər verirdilər.

Sanskrit dilində türk dillərindən alınma elə sözlər var ki, hind dilinin ləhcələrində son əsrlərə qədər ümumişlək olmuşdur. Onlar aşağıdakılardır:

कराबान – karabina, silah adı. Türk dillərindəki karabin sözünün sanskrit formasıdır.

करावल – kiraul. Gözətçi əsgər, karaul. O, ön. Ön səngərdə dayanıb düşmənlərin hərəkətini izləyirdi. Kiraul karaul sözündən törəyib.

कैची – qayınçı. Kəsici alət, qayçı. Türk dillərində arabir qayçı sözünə kayınçı formasında da rast gəlirik.

चाकू – çaku. Kiçik kəsici alət., bıçaq. Sözü kökündə çaxmaq feili durur. Bıçaq, xəncər çak daşı və ya xart daşı ilə itilənirdi.

बरमा – burma. Burmaqla, burularaq hörməklə, səbət düzəldilən çubuqlar.

चचलमचा – çılınca. Tas, əl-üz yumaq üçün ləyən.

बुकचा – boxça. Türk dillərindəki boğmaq, bağlamaq feilindən törəmişdir.

चकमक – çakmak. Çaxmaq daşı, çaxmaq daşını bir-birinə vurmaqla od alınır.

कनात – kanat. Yatağın görünməməsi üçün çarpayının qarşısına çəkilən pərdə, gəlin üçün düzəldilən gərdək.

सनदूक – sanduk. Sandıq sözünün arxaik formaları sanduk və sunduk olmuşdur.

तदूर – tantur, təndir. Təndir sözünün qədim forması tandur olmuşdur. Aran dilində ta arpa və buğdaya, tantur çörək bişirilən kürəyə, təndirə deyirdi. Yunan, kapt və hind dillərindəki tenrur sözü Aran dilindən alınmadır.

तोप – top, top. Qala divarlarını dağıtmaq üçün istifadə olunan daşatan silah.

तमनचा – 1. Tapança, 2. Sillə. Türk dillərində olduğu kimi həm tapançaya, həm də siləyə tapança deyilirdi.

सुरमा – surma. Sürmə, gözə çəkilən qara rəng.

गलीचा – qaltıca. Xalı, xalça.

कवुरमा – gavurma, qovurma. xörək.

बुजा – buza. Arpadan, darıdan düzəldilən sərinləşdirici içki. Klassik ədəbiyyatımızda pivəyə buza deyilir.

पुलाव – pulav, plov.

ककफर – kefir. Ayran, qatıqdan. süddən hazırlanan sərinləşdirici içki.

शोरबा – şorba. Şorba, duru xörək.

जुराब – jurab. Corab, iplikdən toxunan ayaq geyimi.

खातून – hatun. Xatun, xanım. Zadəganların qadınları.

बीबी – bibi. Atanın bacısı.

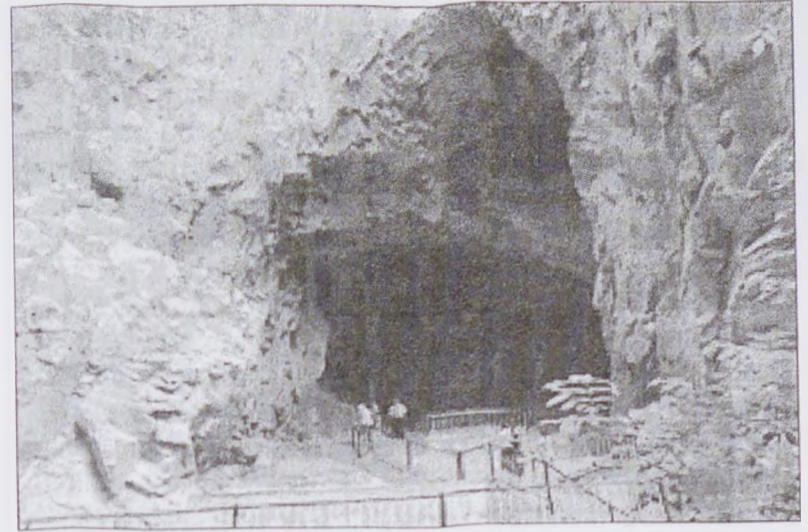
आपा – apa. Böyük bacı.

आगा – ağa. Böyük qardaş, ağabəy.

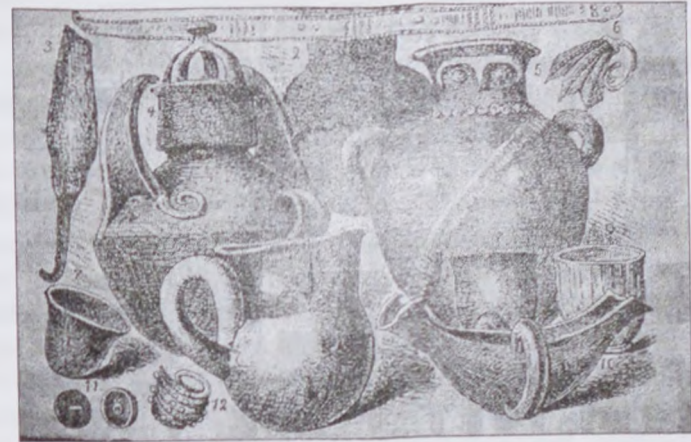
Naticələr: Hind və Sind eposlarında türk dillərindən alınma sözlər çoxdur. Onları müəyyən etmək üçün fundamental tədqiqatlara ehtiyac vardır.

Mən bu tədqiqat əsərimdə türk sözlərinin sanskrit dilində necə dəyişikliyə uğramasının bir neçə qaydasını müəyyən etdim. Ümidvaram ki, gənc tədqiqatçılarımız bu çətin işi davam etdirəcəklər. türk-sanskrit etnolinqivistik bağlarını daha dərinlən öyrənəcəklər.

Sanskrit hərfləri ilə qələmə alınan dualarda, alqış və qarğışlarda, Xan Erqanın şeirlərində arxaik türk leksikası daha çox qorunub qalmışdır. Onların tədqiqi dilimizin və tariximizin bir çox qaranlıq qatlarına aydınlıq gətirəcəkdir.

Azix mağarası. Sanskrit mətnlərində azix etnonimi azox, Misir piramida mətnlərində azuk formasında yazıya alınmışdır.

Troya hökmdarı Piramin xəzinəsi saxlanan küplər. Onlar bardaq adlanırdı.

HİND VƏ SİND EPOSLARINDA TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏR

Toponimlər xalqların müəyyən coğrafi ərazidə tarixi varlığını təsdiq edən çox qiymətli abidələrdir. Bu baxımdan sanskrit mətnlərində çoxsaylı türk mənşəli şəhər, kənd, dağ, çay adlarının olması Hindistan, Pakistan və Kəşmirdə əcdadlarımızın tarixi varlığına sübutdur.

Qədim sindlilərin inancına görə, Qanq çayı sadəcə olaraq dağlardan axıb gəlmirdi, göylərdən uçub gəlirdi. Murad Adcı yazır ki, onların bu inancı Altay mənşəlidir. Altay türkləri göylərdən uçub gələn müqəddəs suları Uç Sumer adlandırırdılar (Murad Аджи 2006. s.13). Bu da *uçan su* deməkdir.

İndi Altayın Onquday rayonunda *Şumer* adlı bir, *Uç Şumer* adlı iki dağ vardır. Şumer dağı indi də yerli əhali arasında müqəddəs sayılır. Orada hündürdən danışmaq olmaz, ov etmək olmaz (Murad Аджи 2006. s.13).

Uç Sumerə – göylərdən uçub gələn müqəddəs suya sitayiş edən əcdadlarımızın hamısı Altay dağlarından Dəclə və Fərat çaylarının arasına gəlməmişdir. Onların bir boyu şimal-qərbə üz tutaraq Volqa çayına çatmış, orada *Sumer* kent şəhərini salmışdır.

Volqaboyundakı Sumer kent şəhəri monqol işğalına qədər qalırdı. Batu xan Kalka döyüşündən bir az sonra oranı tutub yerlə yeksan etdi (Рычков 1767. s.23).

Şimali Hindistanda V əsrdə *Ağsu* çayı sahilində eyni adlı şəhər salınmışdı. Günəş nəslindən İşvaku buranı tutub, Koşala dövlətini yaratmışdır. İşvaku *Baku işığı* deməkdir. Bundan əlavə, şimalı ağ qardaşlar Kəşmir yaxınlığında *Saray* adlı şəhər salmışdılar. Həmin Saray şəhəri indi Qaqra adlanır (Murad Аджи 2006. s.19; Matlock 2015.123-124).

Saray və Qaqra şəhərləri Volqaboyunda, Qafqazda, Avropada da vardır. Belə güman edilir ki, Saray Bosna şəhər adı Avropada Osmanlıların gəlişindən sonra yaranmışdır. Əslində isə Saray şəhərləri Avropada bundan qabaq mövcud idi.

Publi Maron Vergilinin zamanında İtaliyada *Sari* adlı şəhər vardı (Энеида 1933. s.378). Həmin Sari elə Saray şəhəridir. O şəhəri salanların adı qədim mənbələrdə Sara, Saray, Seraya formalarında yazıya alınmışdır (Шонен 1852. s.66, 134, 326; Хоренский 1808. s.136, 145; Генрих I рець 1907. s.302).

Konfutsi dövründə – təxminən eradan əvvəl XXII əsrdə Şərqi Türküstandakı Çu çayı *Şu çianq* adlanırdı (Matlock 2015. s.132, 232). Şu çianq Çin suyu deməkdir.

İndiki Çinin Turfan çökəkliyi dəniz səviyyəsindən 154 metr aşağıda olub, əskidən süni suvarma sisteminin və əkinçiliyin beşiyi idi. Ona görə də su əhali arasında müqəddəs tutulurdu.

Aran müdrikləri suya olan inanclarını Şərqi Türküstandan Şumerə, oradan Nil çayı vadisinə gətirdilər. Qədim Misirdə Su tanrısının şərafinə abidə qoyulur və həmin abidə *Baku* adlanırdı (Мещанинов 1927. s.37; Масперо 1911. s.25; Викентьев 1917. s.35, 44).

İngilis arxoloqu Flinders Petri XX əsrin əvvəllərində Misirdə Baku məbədinin qalıqlarını aşkara çıxartdı. Məbəd Bakıdakı Qız qalasına bənzəyir. Onun bünövrəsi suyun içində idi. Üzü günəşə baxırdı.

Bakının Qız qalası və Misirin Baku məbədi hər ikisi günəş və su kultları ilə bağlı olaraq ucaldılmışdır.

Azərbaycanın cənub bölgəsində *Şürük* adlı kəndlər var. Bizim (demək mümkündürsə) bəzi dilçilərin düşüncəsinə görə, həmin kəndlərin adı sanskrit mənşəlidir.

Sanskrit dilində şimalı ağ qardaşların şürük kosmonimi şürük yox, şukra formasında yazıya alınmışdır. Həmin mətnlərdə *şukra* sözü: 1. işıqlı, parlaq şüa. 2. Venera ulduzu deməkdir (Санск. русск. сл. 2004. s.66). Şukra sözü Azərbaycan dilinə sonralar Zöhrə formasında gəlib çıxmışdır.

Özünü sitayiş etdiyi ulduzun adı ilə Şürük adlandırılan soydaşlarımız Altay dağlarından Ön Asiyaya, oradan Avropaya yayılmışlar. İsveçrədəki *Sürix* şəhəri onların uzaq yurd yerlərindən biridir.

Şürük etnotoponimi Anadoluada *Çuruk* və *Çorox* adları ilə məlumdur. Türkiyədə yaşayan soydaşlarımız *Çorox* çayına *Çuruk su* deyirlər.

Sanskrit mətnlərində müqəddəs mələklərin toplaşdığı təpələrə *Tepeyde* deyilir. Son tədqiqatlar göstərir ki, bu söz türk dillərindəki təpə sözündən törəmişdir (Matlock 2015. s.170). Müqəddəs təpələrə tapınan türk etnosları özlərini *Təpə*, *Göy Təpə*, *Sarı Təpə*, *Yeddi Təpə* adlandırırdılar.

İosif Flaviyə (e.ö. I əsr) görə, *Təpə* Aranın qardaşı oğludur. O, İbrahim peyğəmbərin zamanında – e.ö. XVIII əsrdə yaşamışdır (Иосиф Флавий 52390. s.33). Bibliyanın bəzi təfsirçiləri belə hesab edirlər ki, *Təpə* İbrahim peyğəmbərin atası, Aranın ulu babasıdır (Вигур 1897. s.475).

İtaliyalı dilçi Varro (e.ö. I əsr) yazır ki, latın dilində pelazq dilindən alınma *tepae* sözü vardır. Adilə Aydaya görə, romalıların *tepae* şəklinə saldıqları təpə türk sözüdür (Adile Ayda 2014. s.28).

Qədim Yunanıstanda *Thebae* adlı şəhər vardı. Baron Brambaus ləəbli Senkovski yazır ki, həmin *Thebae* Misirdəki Tebe şəhər adına oxşayır (Сенковский 1859. s.91-92). Nəzərə alsaq ki, Misirdə və Yunanıstanda *Təpə* şəhərlərini Aran alpları salmışdır, təpə sözünün türk dillərindən yunan və latın dillərinə keçdiyinə şübhə yeri qalmır.

Şimali Hindistanda ilk orta əsrlərdə *Kaçi* adlı şəhər vardı (Учеб. санск. яз. 1908. s.213). İndi həmin şəhər *Benderes* adlanır. *Kaçi* qədim bir türk boyunun adıdır. Türk dillərinin bulqarçuvaş qrupunda keçiyə *kaçi* deyilir (Бушаков 1992. s.32, 218).

Kaçi boyu Hindistana və Volqa boyuna (Бушаков 1992. s.32) köçməzdən qabaq Altayda yaşayırdı. Altay şaman əcdadlarından birinin *Kaçi Kam* adlanması (Анохин 1924. s.111) totemi *kaçi*, yəni keçiyə olan əcdadlarımızın Ön Asiyaya Türküstandan gəldiklərini təsdiq edir.

Kaçilərin Cənubi Qafqaza köçən qolu İberiyada *Kaçi* knyazlığını yaratdı. Onları yunan tarixçiləri *Kaçios* adlandırırlar

(Шопен 1866. s.223; Патканов 1883. s.228). İberiya çarı Aramazın heykəlinin yanında qızıldan keçiyə bütü qoyulması (Март 1897. s.30) göstərir ki, iberlərin hakim nəsillərindən biri keçiyə sitayiş etmişdir. İberlər həmin keçiyə bütünü *Kaçi* adlandırırdılar (Март 1897. s.301).

Qədim Sind və bəzi Hind miflərində ay ilahəsi *Soma* adlandırılır (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.204-205). Eyni zamanda qeyd olunur ki, şimaldan gələn *Mali* və *Somali* adlı tayfalar hindlilərlə vuruşurdular.

Gene de-Matlocka görə, Altaydan Hindistana, oradan Anadoluya, Balkanlara və Afrikaya köçən *Mali* və *Somali* tayfaları türk mənşəlidir (Matlock 2015. s.141, 285).

Mali və *Somali* tayfalarının az bir qismi Azərbaycanda və Anadoluada qalmış, coxu yad xalqlar arasında əriyib itmişdir. İ.İ. Petruşevskiyə görə, *Mali* kiçik qızılbaş tayfalarından biri olmuşdur (Петрушевский 1949. s.94).

Kvinta Kursiya yazır ki, Makedoniyalı İsgəndərin zamanında Aralıq dənizi sahilində *Mali* adlı şəhər vardı (Квинта Курция 1750. s.255). *Mali* və *Somali* tayfalarının bir hissəsi Qafqazda və Anadoluada qalmış, bir hissəsi Elladaya və Afrikaya köçüb getmişdir. N.Y.Marr yazır ki, indiki Türkiyə ərazisində *Somali* adlı tarixi vilayət vardı (Март 1899. s.323). Həmin vilayətin mərkəzi qalası Kippadokiyada yerləşdirildi. İbn-Xordadbeh (IX əsr) *Somali* qalasını *Somalux* adlandırır (Ибн-Хордадбех 1986. s.285).

İ.İ.Şopen yazır ki, keçmiş Dərələyəz mahalında *Somali* adlı kənd olmuşdur (Шопен 1852. s.508). İndi türküstanlı somalilərin qalıqları Afrikanın şərqində yaşayırlar. Onlar nəinki öz dillərini, irqilərini də dəyişiblər.

Mali və *Somali* etnik adları teonim mənşəlidir. Publi Maron Vergili (e.ö. I əsr) öz əsərlərini yazmağa başlayarkən ilahə Melibeyə müraciət edərdi (Энеида 1971. s. 12, 29). Deməli, *Mali* etnosun, *Malibəy* etnosun tapındığı ilahənin adıdır.

İ.M.Dyakonov yazır ki, eradan əvvəl VII əsrdə Midiyada

Mali adlı yaşayış məskəni olmuşdur (Дьяконов 1951. s.293). Malilərin Elladaya köçən qanadı eradan əvvəl II minilliyin ortalarında indiki Afinanın yerində Malica şəhərini salmışdır. Q Noyman yazır ki, Likiya mixi yazılarında Afina şəhəri *Malica* adlanır (Нойман 1980. s.352).

Şuşadakı Malibəyli, Laçındakı Malibəy kəndlərinin, Niç kəndindəki Malibəy məhəlləsinin əhalisi qədim malilərin son qalıqlarıdır.

Qədim hind eposlarında şimalı ağ qardaşların bir boyu *şalva* adlandırılır (Санск. русск. учеб. сл. 2003. s.203). Həmin boyun adına bəzi eposlarda *Çalva* şəklində təsadüf edirik (Учеб. санск. яз. 1908. s.271). İndi Laçında Şəlvə dərəsi adlı kənd var.

Həm qədim hind eposlarında, həm Tövratin “İnsanlığın ilk hekayəsi” kitabında Tibet, Kozan, Dana, Kopen qəbilələri haqqında məlumat verilir (Matlock 2015. s.49). Həmin qəbilələr türk qəbilələridir. Tibet nəslinin İberiyada yurd salan qolu qədim gürcü salnamələrində *Thet* kimi yazıya alınmış, sonrakı xəritələrdə Tbeti şəklinə salınmışdır.

Lori qəzasında Tibet qəbiləsinin tikdiyi kilsə XX əsrin əvvəllərinə qədər qalırdı (Март 1911. s.187). Həmin kilsə uzun zaman Gürcüstanda yevangeliya mərkəzi olmuşdur (Амиранашвили 1956. s.26, 40). Bundan əlavə, XIX əsr Rusiya hərbi xəritələrində Tiflis quberniyasının Axalsik qəzasında Tibet adlı kənd, dağ və çaylar qeydə alınmışdır (Патричев 1913. s.243, 265).

Gürcülər Tibet kilsəsini öz tarixi-memarlıq abidələri kimi təqdim edirlər. Halbuki o, Cənubi Qafqazın çoxsaylı xristian türk abidələrindən biridir (bax: Tibet kilsəsi).

Kuşan xaqanı Xan Erqa (sanskrit mətnlərində Kanişka) eramızın I əsridə Kəşmirdə buddizmin bir qolu olan Mahayana təriqətini yaratdı. Sonra onun əsasında Tibet lamaizmi meydana gəldi (Matlock 2015. s.130-131). Kəşmir və Qandəharla yanaşı, Tibet ölkəsini tarixən elitar türk nəsiləri idarə etmişdir. VII əsrdə Tibetdə hökmranlıq edən *Qar* nəslə türk idi (Гумилев 1967. s.252, 256).

Əbdürrəşid Bakuvinin (XIV əsr) verdiyi məlumata görə, Kəşmir şəhərini Rüstəm Zal oğlu inşa etmişdir. Mahmud Kaşğari isə (XI əsr) yazır ki, Kəşmiri tanrı peyğəmbəri Süleyman saldırmışdır (MK IV. 2006. s.446). Süleyman peyğəmbər eradan əvvəl X əsrdə İudeya və İsraildə hökmranlıq etmişdir. Onun 10 min km uzaqlardan Kəşmir şəhərini saldırması inandırıcı deyil. Süleyman peyğəmbərin türk adı Arbundur (Хоренский 1808. s.35, 84). Kəşmir şəhərinin Arbun nəslindən olan başqa bir xaqan tərəfindən salınması daha inandırıcıdır.

E. ö. IX əsrdə Assuriya hökmdarı Tiqlatpalasar Hind çayı boyuna basqını zamanı *Xasmar* ölkəsini tutmuşdu. Kerop Patkanov yazır ki, Tiqlatpalasar Hind çayı boyuna gedib çata bilməzdi. O, haradasa Midiyanın, Elamın şərqindəki *Xasmar* şəhərini tuta bilərdi (Патканов 1879. s.28).

Assur mixiyazılı abidələrində “ç” səsinə bildirən işarə yoxdur. *Xasmar* xaçmar kimi oxunmalıdır. Xaçmar şəhərinin adı “r” – “z” əvəzlənməsi nəticəsində Azərbaycanda Xaçmaz şəklinə düşmüşdür. Sındda isə öz arxaik formasını – Kaçmer/Kaçmer formasını qismən saxlamışdır.

Artıq eramızın X-XII əsrlərində cənubi rus çöllərində yaşayan kəşmirililər özlərini *Kaçmaz* adlandırırdılar. N.A.Baskakov yazır ki, qədim rus salnamələrindəki Korkmasov və Kaçmasov nəsiləri mənşəcə qırpaqdır. Qaçmaz şəxs adı kimi dilimizdə arxaikləşsə də, Qorxmaz bu günədək oğlan uşaqlarına verilən adlardan biridir.

Bibliyada və qədim Sind eposlarında *Kopen* çayının adının çəkilməsi (Matlock 2015. s.49) göstərir ki, Kopen kultu Kəşmirdən Fələstinə, oradan İtaliyaya yayılmışdır. Musa Xorenli yazır ki, *Kobana* Albaniyanın bir vilayətidir (Хоренский 1809. s.231). Şimali Qafqazdakı Kuban çayının, Anadoludakı Kobana tarixi mahalının, Azərbaycandakı Kubanlı, Kumanlı kəndlərinin adı qədim Sind və Bibliya əfsanələrindəki Koban mifik obrazı ilə bağlıdır.

Azix – Azix mağarasında arxeoloq Məmmədəli Hüseynov

qazıntıya başlayanda ermənilər iddia etdilər ki, azıx türk yox, sanskrit mənşəli sözdür. Onlar uzun axtarışlardan sonra H.Açaryanın "Erməni dilinin etimoloji lüğəti"nin I cildindən zoğ, yaşıl budaq mənasında bir azox sözü tapdılar. O zaman Hadrutdan başlamış Əsgəranın kəndlərinə qədər Dağlıq Qarabağın bütün inzibati idarə işçiləri "dilçi" olmuşdular. Hansı vəzifəli şəxsin otağına girirdin, stolların üstündə qalaq-qalaq kitab gördün (Cəfərsəy 2005. s.14-15).

M.Hüseynov türk dillərinin tarixi leksikasını araşdıraraq onlara tutarlı cavab verdi: – Azıx mağarası "ayı mağarası" deməkdir. Doğrudan da, Mahmud Kaşğarının və V.V.Radlovun lüğətlərində ayının 6 adından biri *azıx* və biri *azukdur* (MK I. 1939. s.32; Радлов Т. 2, ч. I. s.439).

Ermənilər iddia edirlər ki, mağaranın adı azıx deyil, *azoxdur*. Mən Təhsil Nazirliyinin 1986-cı ildə keçirdiyi elmi-praktik konfransda çıxışında bildirdim ki, istər azıx olsun, istər azox, onlar eyni bir türk sözünün iki variantıdır. İ.A.Seqal 1902-ci ildə Tiflisdə nəşr olunan. "Yelizavetpöl (Gəncə) quberniyasının məlumatlar toplusu"nda yazır ki, yerli əhali kəndi həm Azıq, həm də Azuq adlandırır (Сегал 1902. s.272).

Bu sözləri deyərkən Dağlıq Qarabağın erməni müəllimləri ayağa qalxdılar. Aramızda mübahisə elə qızıqdı ki, o zaman təhsil naziri olan Kamran Rəhimov bizi çətinliklə sakitləşdirə bildi.

Konfransın ikinci günü erməni tarix müəllimləri mübahisəni başqa istiqamətə yönəltdilər. Dedilər ki, Azox mağarasının adı sanskritdəki azuqə sözündən törəmişdir. Azuqə farsların və ermənilərin ortaq sözüdür. Onun Azərbaycan dilinə heç bir aidliyyəti yoxdur (bax: səh. 35).

H.Açaryan yazır ki, erməni dilindəki azuqə sözü (Açaryan 1971, s.87) fars dili vasitəsilə sanskritdən gəlmədir. Əslində isə qədim hindlilər türklərin azuq sözünü azuqə şəklində mənimsəmiş, sonra onu İran dillərinə ötürmüşlər.

Fəzullah Rəşidəddinin qələmə aldığı "Oğuznamə"də var-dövlət, çörək tapmaq anlamında "azıx bolsun" ifadəsi var. İrki

Xoca Gün xanın hüsurunda oğlanlarının totem heyvanlarını elan edir. Həmin ayın *azıx bolsun* adlanır (Рашидаддин 1952. s.64; Rəşidəddin 1992. s.39).

Azıx sözünün bir mənası azmaq, başqa bir mənası azuq, yəni azuqədir. XIX əsrin sonlarında Cənubi Qafqazda etnoqrafik məlumatlar toplayan rus tədqiqatçıları görmüşdülər ki, bəzi tatar (Azərbaycan) tayfaları ayıya sitayiş edirlər. Onların inancına görə, ayı dəyirmançı imiş. O, insanların taxıla, çörəyə hörmətsizliyini görüb *azıxmış*, yəni heyvana dönmüş və meşəyə qaçmışdır (СМОМПК. вып. IX, Т. XIX, 1894. s.107).

Nəzərə alsaq ki, hindlilər taxıl əkib-becərməyi, dəyirman-da dən üyütməyi altaylı ağ qardaşlardan öyrənmişlər (Matlock 2015. s.131), sanskrit mətnlərindəki azuqə sözünün türk dillərindən alınması şübhə doğurmur.

Totemi ayı olan ayrı-ayrı türk etnosları tarixən özlərini ayı, ayuçı, azıx, azuk, eyik, adıq adlandırmışlar. K.Ş. Şaniyazov yazır ki, Azıx qırğız tayfalarından biridir (Шаниязов 1974. s.129).

V.V.Bartold XIX əsrin sonlarında Tyan-Şan qırğızları arasında *Azıx* adlı tayfanın yaşadığını görmüşdü (Бартольд 1965. s.533, 536). Fikrimizcə, eranın II əsridə Ptolomeyin Azov dənizi sahilində qeydə aldığı *yazıqlar* (Волкова 1973. s.102) Azıx nəslinin Türküstandan cənubi rus çöllərinə köçən qollarından biridir.

L.M.Meliksetbekov yazır ki, İberiya çarı I Parsmanın (87-103) törəmələrindən birinin adı *Azuk* olmuşdur (Меликсетбеков 1911. s.29). VII əsrdə yaşamış "böyük erməni" tarixçisi Asoxik (Аберян 1975. s.139-140, 290) türklərin Azuk nəslindən çıxmışdır.

Yəhudi tarixçisi İosif Flavi (e.ə. I əsr) yazır ki, Ptolomey dövründə – eradan öncə III əsrdə Misirdə *Azoxis* adlı şəhər olmuşdur (Иосиф Флавий 1991. s.44). Nəzərə alsaq ki, -is yunan şəkilçisidir, deməli şəhərin adı Azox imiş.

Azuk nəslə Misirdə yunanlardan qabaq yurd salmışdı. Əvvəl Misirin bir vilayəti üzərində hökmran olan azuklar yu-

nanlar Nil vadisindən qovulandan sonra ölkənin fironlarına çevrildilər. İosif Flavi yazır ki, *Asoxem* Antioxun zamanında Yeqipet fironu idi. O, yunanlardan qabaq qoşun yeridib, Yerusəlimi tutdu (Вигуру 1897. s.413).

-em şəkilçisi qədim ibrat dilində etnik mənsubiyyət və çoxluq bildirir. Ona görə də firon *Azoxem*in adı "Azıx nəslindən olan hökmdar" kimi başa düşülməlidir.

Sanskrit mətnlərində insanların müqəddəs gəmidə göylərə ucalan duasına: 1. *navax*, 2. *arqa* deyilir (Matlock 2015. s.77). *Navax* sanskrit mətnlərindəki hindiran mənşəli etnosların sözüdür. Avropa dillərindəki naviqasiya termini həmin sözdən törəmişdir. İran dillərindəki nəva "səs" sanskrit mənşəlidir. Farsların əcdadları gəmiyə *navax*, gəmi ilə göylərə ucalan *səsə*, *duaya* nəva deyirdilər.

Böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin təxəllüsü, Azərbaycandakı Navahı kəndinin adı sanskritdən gəlmə *navax*, *nava* sözləri ilə bağlıdır.

Sindin türk etnosları Nuhun gəmisini uçar və *arqa* adlandırdılar. Tanrı 6 ay arqada – gəmidə qalan insanların yalvarışlarını eşitmiş, onları boğulmaqdan xilas etmişdi. Uçar – 2 yelkənli gəmi sözündən Uçar adı yaranıb.

N.Y.Marr 1926-cı ildə İspaniyada olarkən müşahidə etmişdi ki, Piriney qurları Nuh peyğəmbərin gəmisinə *arqa* deyirlər (Mapp 505. s.24). O, Gürcüstanda yaşayan qurların da Nuhun gəmisinə *arqa* dediklərini eşidəndə təəccüblənmişdi (Mapp 1927. s.8, 9). N.Y.Marr yazır: - Dünyada möctülərlərə inanmaq olarmış. Piriney və Qafqaz qurlarının balaca çoban itləri də bir-birinə bənzəyir.

N.Y.Marr qurların türk mənşəyi barədə susur. Ancaq belə bir gerçəkliyi gizlədə bilmir ki, onların dəmirə və kömürə olan etiqadlarının kökləri Altaydan və Sibirdən gəlir. İndi Altayda *Arkali* adlı dağlar və kəndlər vardır (Конкашпаев 1963, s.22).

Assuriya hökmdarı III Tiqlatpalasar (e.ö.745-727) Urmu gölü vadisində *Arqa* ölkəsini tutmuşdu (Solmaz Qaşqay 2006.

s.34, 123). Kvinta Kursiya yazır ki, Makedoniyalı İsgəndərin Arqey adlanan əcdadları bir zaman *Arqa* ölkəsində hökmdarlıq etmişlər. Arqeylər "Arqa ölkəsinin çarları" deməkdir (Квинта Курция 1750. s.13-14).

İosif Flavi (e.ö. I əsr) yazır ki, *Arqa* şəhəri Sidon yaxınlığında yerləşirdi (Иосиф Флавий 52390. s.252). Sidon Finikiyanın ada-şəhərlərdən biri idi. Deməli, Nuhun gəmisini ilə bağlı əfsanələr Altaydan Urmiya gölü vadisinə, Aralıq dənizi sahillərinə, oradan Avropaya yayılmışdır.

Qədim yunan mənbələrindəki arqoslular Arqa nəslinin Finikiyadan İoniyaya, oradan İspaniyaya köçən qalıqlarıdır. Aran nəslindən olan Makedoniya çarları *Arqey* adlanırsa (Квинта Курция 1750. s.13), buna təsadüf kimi baxmaq olmaz. Əfsanəyə görə, *Arqa* (Arqos) ittifaqını *İnəyin* (Inaxın) oğlu *Danay* (*Dana*) yaratmışdır.

Arqa nəslinin əsas qolları yuxarı Araz çayı boyunda yurd salmış, eradan öncə VIII əsrdə Urartu işğalına qarşı ölüm-dirim müharibələri aparmışdı. Urartu çarı Sardur uzun döyüşlərdən sonra onların ölkəsini özünə tabe edə bildi (Mapp 1922. s.49).

B.B.Piotrovski yazır ki, *Arxa* Urartu tanrılarında biri idi. Ayin zamanı ona 1 qoç qurban kəsilərdi (Пиотровский 1944. s.273). Qurbanın azlığı onu göstərir ki, Arqa Urartu ittifaqına sonralar qoşulan kiçik etnoslardan biri olmuşdur.

Arqa etnotoponimləri Sibirdən başlamış Qara dənizə qədər tarixi torpaqlarımızda qalmaqdadır. Sibirdə Arqa, Altayda Arqali adlı dağ, kənd və çaylar var (Азиатский сборник 1914. s.4; Конкашпаев 1963. s.22). Rusiya hərbi xəritələrinin tərtibçiləri XIX əsrdə Cənubi Qafqazın qəzalarında bir neçə Arxali, Arqali kəndlərinin olduğunu müşahidə etmişlər (Пагирев 1913. s.20).

V.V.Bartold yazır ki, arqali türk dillərində dağ qoçununun bir türünə deyilir (Бартольд т.2, ч.1, 1965. s.167). Dağ qoçuna ona görə arqali deyilirdi ki, o, arxalı dağlarda, yəni silsilə dağlarda yaşayırdı.

Qədim hind eposlarında cənnətə *aten* deyilir. Tanrı Adəmi

atendən, yəni gül-çiçəkli Altay dağlarından qovmuşdu (Matlock 2015. s.276, 295). Yəhudilər də, xristianlar da cənnətə aten deyirlər (Matlock 2015. s.12). Quranda isə bu söz ədən formasındadır. İngilis dilindəki paradise “cənnət” sözünün tərkibində aten aydınca hiss olunur.

Avraam Nopov yazır ki, qədim Anadolunun mixiyazılı kitabələrindəki *Atena* ölkəsi elə Afinaadır (Авраам Норов 1828 s.146). Eradan öncə XIV əsrə aid Likiya kitabələrində afinalılara *atenazi* deyilir (Нойман 1980. s.337).

Ancaq o zaman Yunanıstandakı Afina şəhəri salınmamışdı. Onun yerində *Malica* şəhəri vardı (Нойман 1980. s.352). Xett və Likiya kitabələrindəki *Atena* şəhəri Yunanıstanda yox, indiki Suriya ilə Türkiyə arasında yerləşirdi. Bir Assur kitabəsində hökmdarın dilindən deyilir: - Sari şəhərini tutandan sonra Dur Atanate şəhərinə yaxınlaşdım (Solmaz Qaşqay 2006. s.52). Dur Atanate “atenlərin duracağı, qalası” deməkdir.

Qapançı soyadlı bir erməni yazır ki, e.ö. II minilliyin ortalarına aid Xett kitabələrindəki *Ataniya* şəhəri indiki Adanadır (Капанцян 1947. s.40). Atan və ya Aten qədim bir türk nəsləli olub Kiçik Asiyanın Adana mahalında yaşayırdı (Меруджи 1980. s.263).

Erannın əvvəllərində Suriyada *Ateney* adlı tarixçi yaşamışdır (Архимандрит Иероним 1883. s.III). *Ateney* “atenalı” deməkdir. Afina şəhər adı Atenanın yunanlaşmış formasıdır. Afina şəhəri Troyanın işğalından – e.ö. XIII əsrdən sonra salınmış. *Atena* əhalisi Türkiyədən ora köçmüşdür.

Atenalılar əvvəlcə Eneylə birlikdə Şimali Afrikaya, Tunis şəhəri yaxınlığındakı *Atel* gölünün sahilinə getmişdilər (Мюлештейн 1938. s.51). Onlar sonra Elladaya qayıtdılar.

Yunanlar fəxr edirlər ki, onların Afina şəhəri qədim dünyanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Biz isə həmin sivilizasiyanın bünövrəsini qoyduğumuzdan xəbərsizik.

Atenlərin hamısı Anadoludan Elladaya köçməmişdir. Onların bir hissəsi Qafqaza gəlib, İberiyada *Atena* yaşayış məs-

kənlərini salmış, Aten monastırını tikmişdir.

XI əsrdə Gürcüstanda bir neçə kənddən ibarət olan Aten dərəsində Sion monastırı tikildi (Март 1899. s.105; Иселиани 1866. s.971; Март 1910. s.XII, XIV). Aten nəslindən olan “gürçülər” indi Ateni soyadı daşıyırlar (Шопен 1866. s.279). Onların iddiasına görə, Aten kilsələri onların tarixi-memarlıq abidəsidir. Biz çox gec olsa da, yağmalanmış xristian abidələrimize yiyə durmalıyıq.

Güney Qafqazın kilsə və monastırlarını yalnız ermənilərin və gürcülərin dədələri tikməmişdir. Onların çoxu tarixi abidələrimizdir.

Sanskrit mətnlərində şimal tayfalarından biri *Xive* adlanır (Matlock 2015. s.49). *Xivə* Türküstanın güclü xanlıqlarından biri olmuşdur. Bundan əlavə, orta əsrlərdə Xarəzmdə *Xivək* adlı kənd vardı. Əbdürrəşid Bakuvi (XIV əsr) yazır ki, o kənddən görkəmli alim və öz tayfasının şeyxi Ömər ibn-Məhəmməd əl-Xivəki çıxmışdır (Bakuvi 1992. s.92, 121).

“Öz tayfasının şeyxi” ifadəsindən görünür ki, *Xivək* Orta Asiya türklərinin məşhur nəsilərindən biri olmuşdur.

Tövrətdə *Xivə* etnonimi *Xiveon* kimi yazıya alınmışdır. Henrix Qrets yazır ki, Musa peyğəmbər hümməti ilə birlikdə Misirdən qaçanda (e.ö. XIII əsrdə) *Xivey* tayfası İordan çayının şimalında yaşayırdı (Генрих Грець 1.1906. s.83). Kopt dilində -on şəkilçisi çoxluq anlamı yaradır. *Xiveon* xivələr deməkdir.

B.A.Turayev yazır ki, qədim Misirdə *Xeva* adlı ölkə olmuşdur (Тураев 2000. s.116). Deməli, Kənan tayfalarından biri olan *Xivə* (Генрих Грець 1.1906. s.46) Yusif peyğəmbərə qoşularaq Nil vadisini tutmuş, sonra yenidən Finikiyaya qayıtmışdır. Bibliyanın təfsirçilərinə görə, *xiveon*lar yevreylərdən və samarlardan fərqlənən başqa bir etnos olmuşdur (Джанашвили 1908. s.139-140).

Artıq e.ö. IX-VIII əsrlərdə *Xivə* övladları Dəclə çayının sağ sahilində yaşayırdılar. Assur və Urartu kitabələrində onların adı *Xivax* şəklində yazıya alınmışdır (Арутюнян 1985. s.107).

Sanskrit mətnlərində və Bibliya əfsanələrində xatırlanan nəsilərdən biri Egridir (Matlock 20145. s.49). Ayr-ayrı tarixi mənbələrdə egri, aqri, eqros, eger, yege kimi qeydə alınan Əgri nəslı (Эвлия Челеби 1983. s.231; Авраам Норов 1828. s.121, 125; Вильгельм Вагнер 1901. s.735-736; Ataniyazov 1970. s.131; Albaniya tarixi 1993. s.96 və s.) Orta Asiyadan Siciliya adasına və Macarıstana köçmüşdür.

Albaniya tarixində göstərilir ki, eqrlərin torpağında sonralar lazıqlar və acarlar yurd saldılar (Albaniya tarixi 1993 s.217). Deməli, Əyri nəslinin bir hissəsi eradan əvvəl Qara dənizlə Qafqaz dağları arasında yaşayırmış.

VI əsrdə xəzərlər İberiya və Egeriya torpaqlarından keçərək Konstantinopola gəlmişdilər (Albaniya tarixi 1993. s.96; Гумилев 1967. s.50, 105). Çar VI Vaxtanqın topladığı mənbələr əsasında Gürcüstanın tarixi coğrafiyasını hazırlayan şahzadə Vaxuşti yazır ki, sonralar Lazika adlanan Eqros ölkəsi Qara dəniz ilə Kiçik Xazariya arasında yerləşirdi (Шонен 1866. s.20). Kiçik Xazariya Kür çayı boyunda yaşayan xəzərlərin ölkəsi idi. Onlar Şimali Qafqaza köçməyib, İberiyada qalmışdılar.

Ancaq qədim Ön Asiyanın mixiyazılı abidələrinin tədqiqi göstərir ki, sonradan əyri adlanan egrilərin çoxu Aralıq dənizi adalarında yurd salmış, az bir hissəsi uzun döyüşlərdən sonra Qara dənizlə Qafqaz dağlarının arasına köçmüşdür.

Vilhelm Vaqner yazır ki, *Aqri* Frakiya mənşəli Makedoniya nəslidir (Вильгельм Вагнер 1901. s.717). Publi Maron Vergilinin "Eneida" poemasında isə *Eqeria* xeyirxah mələklərdən biridir (Энеида 1971. s.434). Deməli, egri yalnız etnonim deyil, teonim mənşəli etnonimdir. Özünü tapındığı mələyin adı ilə adlandırılan egrilər Troyanın işğalından sonra İtaliyanın şimalına köçmüşlər.

Авраам Норов yazır ki, Siciliya adası e.ö. I minillikdə aqrilər tərəfindən idarə olunanda *Aqri kent* adlanırdı. Son əsrlərə qədər Eqri nəsilərinin izləri Siciliyanın tarixi coğrafiyasından silinməmişdir. XIX əsrin ortalarında səyyahlar adada Aqri qent

adlı bir kəndin olduğunu görmüşdülər. Həmin kəndin ayrıca yepiskopluğu vardı (Авраам Норов 1828. s.13, 106, 121, 125).

Əgər XIX əsrin ortalarında egrilərin Siciliyada ayrıca yepiskopluğu varsa, deməli, onlar o zamana qədər öz etnik cizgilərini qismən də olsa qoruyub saxlamışlar. O da maraqlıdır ki, Əgri etnonimi Siciliyada kənd sözü ilə birlikdə işlənmişdir.

Övliya Çələbi (XVII əsr) yazır ki, Macarıstanda *Eqri* adlı tarixi vilayət olmuşdur (Евлия Челеби 1983. s.231). Bu məlumat onu göstərir ki, egrilərin bir hissəsi Ön Asiyadan Avropaya, bir hissəsi Aralıq dənizi sahillərinə köçmüşdür.

Murovlu Leonti (XI əsr) yazır ki, eqrilər h'aylar və iberlər kimi Toqarma oğullarının nəslindəndirlər (Муровели 1979. s.4-21; Шонен 1866. s.95). H'aylar və iberlər ermənilərin və gürcülərin əcdadları deyildilər. Onlar Turan mənşəli etnoslar olub, türkmənlərin əcdadlarıdır. XX əsrin ortalarına qədər Eqri türkmənlərin arasında bir subetnos kimi seçildi (Ataniyazov 1907. s.131; Yüzbaşov, Əliyev, Sədiyev 1972. s.79).

Azərbaycan ərazisində çoxsaylı *Əyri*, *Əyrica*, *Əyri Valas*, *Əyri Budaq* kəndlərinin olması (İzahlı coğrafi adlar lüğəti 1964. s.106, Azərb. inz. bəl. 1979. s.29) göstərir ki, qədim yunan və latın mənbələrində adı çəkilən egrilərin xeyli hissəsi Avropaya köçməyib. Cənubi Qafqazda qalmışdır.

Qədim hind eposlarında və Misir papirus mətnlərində bəhs olunan şimal etnoslarından biri Kuzandır. O. F. Akimuşkin yazır ki, Türküstandakı Kuça şəhəri əvvəllər *Kusan* adlanırdı. Həmin şəhər XVI əsrin 70-ci illərində Turfan mahalına aid idi (Акимюшкин 1984. s.158).

İbn-Xordadbeh (IX əsr) yazır: - *Kusan* Orta Asiyada ölkə və ölkənin mərkəzi şəhəridir. *Kusan* ölkəsi bir zaman Sasani şahı Ərdəşirə tabe idi (Ибн-Хордадбех 1986. s.61).

Orta əsr salnamələrindəki kuşanlar ayrı-ayrı tarixi mənbələrdə kuş, kuşan və kuzan kimi yazıya alınmışdır. Daha qədim mənbələrdə - Bibliyada, Xett mixi yazılarında, Misir piramida

mətnlərində onların adına daha çox kuzan şəkilində rast gəlirik. Kuzanlar Orta Asiyadan Qafqaza, Mesopotamiyaya və Orta Nil vadisinə köçmüş, min illər keçəndən sonra Anadoluya və Azərbaycana qayıtmışlar (bax: səh. 103, xəritə).

V.V.Struve yazır: - Kuz və Kuzan şəhərləri çoban knyazların fironluğu dövründə (e.ö. XXIII–XVIII əsrlərdə) orta Nil çayı vadisində yerləşirdi (Струве 1919. s.10). Ernst Renan "Xristianlığın ilk əsrlərinin tarixi" kitabında yazır ki, *Kozan* tayfasının mahalı Misirlə səhra arasında idi (Эрнст Ренан IV. 2750. s.103).

V.V.Struveyə görə, eradan öncə II minillikdə Nil çayının sol sahilində yurd salan kuzanlar Xiana (Oğuz xana – İ.C) tabe olmuşdur. Müəllif daha sonra əlavə edir ki, bəlkə də Kozan hiksos şəhəri deyildi. Kozanlar hiksoslardan – xan titullu asiyalılardan asılı olmuşlar (Струве 1919. s.12).

Asiyadan Misirə köçən türk etnosları yerli xalqlar arasında əriyib getdilər, öz etnik cizgilərini itirdilər. Dillərini, ayinlərini unudular. Ancaq quzanlar türk olaraq qaldılar. V.V.Struve quzanların türk mənşəyi üzərində dayanmasa da, yazır ki, uzaq Afrikada onların məhv olmamasına səbəb köçürülük olmuşdur. Daim hərəkətdə olduqları, atdan düşüb torpağa bağlanmadıqları üçün quzanlar fironların təqibindən xilas ola bildilər (Струве 1919. s.114).

Quzanlar Misirdən qovulandan sonra yüz ilə yaxın israillərin ölkəsində qaldılar. Onlar burada *Qozen* şəhərini salıb, özlərinə məbəd tikdilər (Эрнст Ренан IV, 2750. s.105-16).

Ola bilsin ki, quzanlar Fələstində Musa peyğəmbərin dinini qəbul etmişdilər. Bəlkə ona görə İ.İ.Şopen yazır ki, Kozan yevrey tayfasıdır (Шопен 1866. s.202). Ancaq bu, o demək deyil ki, onlar yəhudidirlər. Yəhudilər sami, yevreylər türk mənşəli xalqlardır. Bu barədə semitoloqların özləri hələ XIX əsrdə əsaslı fikirlər söyləmişlər. Kozanlar bir müddət iuda dinli, ancaq həmişə türk dilli olmuşlar.

Quzanlar yüz ildən sonra israillərin torpağından şimala

köçdülər. İndiki Türkiyə ilə İraq arasında yurd saldılar. A.Оpenxейм "Qədim Mesopotamiya" kitabında yazır ki, qədim Quzana sonrakı tell-Xalifdir. Quzana ölkəsi və şəhəri Xabur çayının yuxarı axarında yerləşirdi (Оппенхейм 1990. s.33).

B.B.Piotrovski yazır ki, quzanlar eradan öncə VII əsrdə Urartunun qonşuluğunda yaşayırdılar (Плотровский 1959. s.55, 270). D.Xvalson "Yevrey tarixi və ədəbiyyatı üzrə məlumatlar toplusu" kitabında belə bir fakt üzərində dayanır ki, Assuriya hökmdarı Salmanasarın zamanında Kozan şəhəri *Kozna* da adlanırdı (Хвальсон 1866. s.78).

Kozan nəslə həm də Kozna adı daşımışdırsa, deməli Türkünstanın Qəznə şəhəri quzanların qədim yurd yerlərindən biri olmuşdur. Bəlkə də Sultan Mahmud Qəznəvi elə Kozan nəslindən çıxmışdır.

Kozanların bir hissəsi sonralar xristianlığı qəbul edib, İberiyaya köçdü. Bir hissəsi isə indiki Türkiyə ərazisində qaldı. Artıq onlar XI-XII əsrlərdə Gürcüstanın Boço və Samsxe məhəllələrinin hakimləri idilər. Kozanlar 1177-ci ildə Orbelian bəyləri ilə birləşərək çariça Tamarın atası III Georgiyə qarşı çıxdılar (Джанашвили 1900. s.44, 68).

Əmir Teymurun İldırım Bayazidlə döyüşünə qədər quzanların müsəlman qanadı Şimali Suriyada yaşayırdı. Teymur Bayazidi məğlub edəndən sonra onları Azərbaycana köçürtdü (Ali Kafkasiyalı 2010. s.54).

Azərbaycanın Şuşa (Список 1922. s.86) və Ağdam bölgələrindəki Quzanlı (Azərbayc. inz. ərazi. böl. 1979. s.79) kəndlərinin əhalisi qədim kuzanların son qalıqlarıdır.

XX əsrin əvvəllərində başqurdların Min tayfası arasında müşahidə edilən *Kozan* (Кузеев 1.1957. s.57) nəslə quzanların Orta Asiyadan Urala köçən qoludur.

Hind və Sind eposlarında, qədim Ön Asiyanın mixiyazılı mənbələrində adı çəkilən etnoslardan biri Kaşğardır. *Kaşğar* etnonimi eradan əvvəl IX əsrə aid Assuriya kitabələrində Kaşiyar formasında yazıya alınmışdır. Belə hesab edilir ki, Kaşiyar

mahalı sonrakı Tur Abdindir (Дьяконов 1951. s.293; Yusifov 1993. s.343).

"Erməni" tarixçisi Yeqişe (V əsr) yazır ki, *Kaşqar* Suriyada yerləşən isti ölkədir (Егише 1971. s.162). İbn-Xordadbeh (IX əsr) də kaşqarların ölkəsini kaşiyar yox, *Kaşqar* adlandırır. Yazır ki, *Kaşqar kilsəsi* VII əsrdə yevangeliya mərkəzi idi (Ибн-Хордадбех 1986. s.148).

Kaşğar yalnız Mahmud Kaşğarının vətəni deyildir. Türkünəstanla Suriya arasında şəhərlər salmış, bəyliklər yaratmış qədim bir türk etnosudur. Uyğurlar Kaşğar sözünü iki mənada işlədirlər: 1. şəhər, 2. ölkə (Османов 1987. s.89).

Kaşğarların bir hissəsi Çin Türkünəstanında, bir hissəsi Dağlıq Bədəxşanda yurd salmışdı (Письменные 1979. s.21). Bundan başqa, onların bir boyu Kaşqaray adlanır və qazaxların arasında yaşayırdı (Валиханов 1984. s.182).

Sanskrit dilli dualarda, Sind eposlarında türkişmlər çoxdur. Onların hərtərəfli və dərinlən təhlili yalnız dilimizin yox, etnik tariximizin bir çox qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirəcəkdir. Gəldiyimiz ilk nəticə ondan ibarətdir ki, sanskrit hibrid bir dil olub, hami, sami, hind, türk və bizə məlum olmayan başqa dillərin qatışığından yaranmışdır.

Sanskrit mətnlərində Şərqi Avropa Hariyupiya adlandırılır (Matlock 2015. s.133). Bu da *Ari oba*, yəni arilərin vətəni deməkdir.

Qədim Ön Asiya mənbələrinin bəzilərində Avropa Aranın qızı, bəzilərində isə bacısı kimi təqdim edilir. Vilhelm Vaqnerə görə, *Avropa* və *Cemela* Aranın qızlarıdır. Onlar Elladaya Finikiyadan gəliblər (Вильгельм Вагнер 1901. s.30, 115, 130-131, 408). Q. Maspero və A. Траçевски isə yazırlar ki, Avropa ilə *Cemela* Aranın bacılarıdır. Aran Zevsin oğurladığı bacılarını axtara-axtara Beotiyaya gəlib çıxır və orada Kadmeya (Şərq oğlu, Aran) koloniyasını yaradır (Масперо 1911. s.251; Трачевский 1889. s.115).

Bu əfsanələrin arxasında gizlənən gerçəklik ondan ibarət-

dir ki, Aran övladlarının bəzi qolları Şərqi Avropada, bəzi qolları Finikiyada, Misirdə və Elladada yurd salmışdır. Aran övladları bu ölkələrdə sadəcə olaraq yaşamırdılar. Təbə və himayə etdikləri xalqlara yeni din, elm, mədəniyyət gətirirdilər.

Aran müdrikləri Misir erotik və demotik yazılarını kəşf etmiş, həmin yazılar əsasında Finikiya əlifbasını yaratmışlar. Bəzi semitoloqların yevrey əlifbası adlandırdıqları o əlifba əslində Aran əlifbasıdır (Архимандрит Иероним 1883. s.175).

Sanskrit duaları, eposları türkoloji tədqiqat üçün həmişə aktual olaraq qalacaqdır. Çünki bu mədəniyyət Altaydan, Sibir-dən Hindistana və Pakistana gələn hakim türk nəsilələrinin himayəsi altında yaradılmışdır.

İndiyədək arilərin hindavropa xalqlarının əcdadları kimi qələmə verilməsi bizim tarixi haqlarımızın danılmasıdır. Biz yalnız özümüzün yox, Hind, Elam, Şumer, Finikiya, Ellada mədəniyyətinin yaradıcılarıyıq. Apardığımız tədqiqatları bu istiqamətə yönəltməklə dünya ədəbiyyatına, incəsənətinə verdiyimiz töhfələri təsdiq etməliyik.

Almaniyada nasizmin banilərindən biri Göbbels deyirdi ki, xalqın tarixini əlindən alsan, bir nəsilədən sonra kütləyə çevriləcək. Daha bir nəsilədən sonra onu sürü kimi otarmaq olar.

Hind və Sind eposları bizim yurdumuzdan uzaqlarda yaranan ədəbiyyatın ən qiymətli nümunələridir. O eposlardakı Brahim – İbrahim, Haqar – Həcər, Aşqli – Əsli, Seren – Şirin obrazları e.ö. III minillikdə var idi.

Ədəbiyyat tarixi Əmir Xosrov Dəhləvidən (XIII əsr) qabaq hind ədəbiyyatında türk tanımıdır. Halbuki Kuşan xaqanı Xan Erqanın (I əsr) şeirləri türk dilində sanskrit əlifbası ilə qələmə alınmışdır. Həmin şeirlər qədim türk poetik fikrinin ilkin nümunələridir.

Universitetlərin pəncərələrindən baxmaqla bu mürəkkəb tarixin köklərini görmək mümkün deyil. Elmlər Akademiyasının institutlarında diqqət bu istiqamətə yönəldilməli, Sind-türk etnolingvistik bağları yeni tədqiqatların obyektinə çevrilməlidir.

SİND EPOSLARININ TÜRK ALPLARI

Son elmi tədqiqatlar göstərir ki, qədim sind və hind eposlarının süjetləri Altayda və Sibirdə yaranmış, oradan Kəşmirə, Dehliyə gəlmişdir. Pakistanın, Kəşmirin, Sindin miflərində həmin süjetlərin qəhrəmanları türk adları və soyadları daşıyırlar. O adların bir qismi sanskrit mətnlərində olduğu kimi qalmış, bəziləri isə dəyişdirilmişdir (Matlock 2015. s.12, 57).

Bu adlar və sujetlər Qanq çayından Nil vadisinə, Volqa boyundan Piriney yarımadasına qədər ucsuz-bucaqsız torpaqlara yayılmışdır.

Arxaik hind miflərində ölüm allahına *Yama* deyilir (Санск. русск. сл. 2007. s.32). Misir papirus mətnlərində isə ölü fironlar *pir+eme* adlanır. Pir və eme türk sözləridir. Qədim hind eposlarında ari tayfalarından biri *Baxlix* adlanır (Русск. санск. сл. 2004. s.1). N.O.Emin Musa Xorenlinin "Tarix"inin 1893-cü il nəşrinə izahında yazır ki, *Baklı* xalqının ölkəsi Hind dağları ilə Toxaristan arasında yerləşir (Хоренский 1893. s.240).

Baklılar V-VII əsr "erməni" tarixçilərinə görə, İbrahim peyğəmbərlə Xeturanın nəslindən olub, şərqdə Makedoniya ağalığına son qoymuşlar (Хоренский 1893. s.52, 240, 241).

Bizə elə gəlirdi ki, Abraham haqqında rəvayətlər ancaq Bibliyadadır. Kəşmirin, Pakistanın miflərini nəzərdən keçirərkən görürük ki, Abraham, Sara, Kantura, Həcər, Şirin haqqında əfsanələr orada da vardır.

Cənubi Qafqazda xristianlığı yayan Müqəddəs Qriqori *Baklı* Suren nəslindən çıxmışdır (Хоренский 1893. s.120). Yunan tarixçilərinin Baktr, müsəlman səyyahların Bəhl formasında yazıya aldıkları qədim şəhərin əsil adı Baklı olmuşdur. Baklı şəhəri sonralar sasanilərin əlinə keçdi. Daha sonra Kuşan imperiyasının paytaxtı oldu (Фавстос Бузанд 1953. s.220; Егише 1971. s.178).

Baklıların bir hissəsi Pakistanla Əfqanıstan arasında qalmış, bir hissəsi e.ö. III minilliyin əvvəllərində Misirə köçmüş-

dür. Onların bir kahininin adı eradan qabaq XV əsrdə qələmə alınan "İki qardaş haqqında əfsanə"də Baqçı (Викентьев 1917. s.255) formasında göstərilmişdir.

Firon II Ramzesin zamanında – eradan qabaq XIV əsrdə Misirin Fiv şəhərinin baş kahini *Bakni* xotep adı daşıyırdı (Маценеро 1892. s.7). Deməli, Baklı tayfası yalnız Sindin yox, qədim Misirin hakim nəsilərindən biri olmuşdur.

Orxon abidəsində belə bir cümlə var: - Gündoğan ölkəsindəki Baklı çölünün xalqı gəldi. Bu cümlə onu göstərir ki, baklıların bir qanadı hardasa Göytürk xaqanlığının şərq sınırında qalmış, qərbə köçməmişdir.

Baklıların bir boyu eradan əvvəl IX-VI əsrlərdə yuxarı Araz çayı vadisində yaşayırdı. Onların adı Urartu qaya yazılarında *Paxini* formasında yazıya alınmışdır. İ.İ.Meşşaninova görə, Paxini "Baq qəbiləsinin ölkəsi" deməkdir (Мещанинов 3166. s.55-56, 87).

Baklılar yunanlarla, romalılarla, sasanilərlə döyüşlərdə böyük itkilər versələr də, Albaniyanın bir mahalını öz əllərində saxlaya bildilər. Onların adı Ananiya Şirakatsinin (VII əsr) "Coğrafiya"sında *Bex*, "Albaniya tarixi"ndə *Baq*, Musa Xorenlidə *Baqx* formalarında yazıya alınmışdır (Хоренский 1893. s.293; Albaniya tarixi 1993. s.195, 235; Мамедов 1993. s.37).

Musa Kaqankatuklu yazır: - Albaniyanın Baq vilayətinin əhalisi Babəkə qarşı üsyana qalxdı (Albaniya tarixi 1993. s.195). Baq "baqlılar" deməkdir. -k sonluğu qrabar dilli yazılarda çoxluq, etnik mənsubluq bildirir (Шор 1931. s.232; Хоренский 1893. s.240).

Musa Kaqankatuklu kitabın başqa bir yerində onların kəndini Baq yox, Baqlı adlandırır: - Əsirlərin arasında Uti vilayətinin Baqlı kəndindən olan Taqux adlı bir gözəl qadın var idi (Albaniya tarixi 1993. s.35). Taqux, tavux türk dillərində "toyuq" deməkdir.

Keçmiş Borçalı qəzasındakı *Paxlu* (Пагирев 1913. s.200), Şuşa qəzasındakı Böyük Bəkli və Qara Bəkli, Gəncə qəzasın-

dakı Bəklı kəndlərinin əhalisi (Список 1922. s.24, 84) qədim Bəklı nəslinin son qalıqları idi.

İ.İ.Şopen yazır ki, Baq Abaza (Abxaz) tayfalarından biridir. Onlar Kuban və Kuma çayları arasında yaşayırlar (Шопен 1866. s.266). Bu məlumat onu göstərir ki, bəklıların kiçik bir qolu Abxaz boy birliyinə daxil olmuşdur.

Krımда ilk orta əsrlərdə *Bəklı* qalası vardı (Флерова 2001. s.54; Зиневич 1976. s.12). Bütün bu faktlar onu göstərir ki, həzrəti-İbrahim övladları olan bəklılar Kəşmirdən Qafqaza və Misirə qədər min kilometrə uzanan torpaqlara yayılmışlar.

Menaka qədim hind folklorunda Apsarının başqa bir adıdır (Санск. русск. сл. 2004. s.124). Apsarı "sapsarı" deməkdir.

Favstos Buzandın (IV əsr) "Tarix"ində Baqen vilayətinin hakimi *Manak* adlanır (Фавстос Бузанд 1953. s.19, 228). Əslində *Manak* Baqen vilayətinin hakiminin adı yox, totem adı olmuşdur.

Çokan Valixanov yazır ki, qırğızların Çu *Manak* və Sır *Manak* adlı iki tayfası var (Валиханов 1984. s.397). Deməli, Sibirdəki manaklar iki yerə bölünüb, yarısı Çu, yarısı Sır çayı boyunda yurd salmışdır. Özbəkistanda bugünədək *Manak* kəndinin varlığı (Адм. тер. Узб. 1960. s.22, 104) göstərir ki, manakların hamısı Sində və Qafqaza köçməmiş, bir hissəsi ata yurdunda qalmışdır. Əbdürrəşid Bakuvı (XIV əsr) yazır: - Türkcüstanda yerli qəbilənin adını daşıyan *Panak* adlı dağ vardır (Bakuvı 1992. s.101). *Panak* və *Manak* eyni mənşəli qəbilələrdir.

II Təhmasibin zamanında Azərbaycandakı manakların bir qolu Qarabağda yurd salmışdı (Петрушевский 1949. s.240). Fikrimizcə, Albaniyadakı *Manak*, Şərqi Anadoludakı *Pənək* (Bakuvı 1992. s.101), İberiyadakı *Panak* (Эвлия Челеби 1983. s.187) eyni kökdən qopub ayrılan nəsilərdir.

Övliya Çələbi (XVII əsr) yazır ki, *Panak* Çıldır vilayətinin bir əyalətidir. Səyyah əsərin başqa bir yerində qeyd edir ki, *Panak* qalası onu tikdirən gürcü çarının adını daşıyır (Эвлия

Челеби 1983. s.191). *Panak* nəslı gürcü deyildi, qacarlar iranlıların şahları olan kimi, panaklar gürcülərin çarı idilər.

Gürcü tarixçilərinə görə, *Panak* və ya *Bana* İberiyanın qədim vilayətidir (Ломтатидзе 1958. s.284). Əslində isə *Panak* əvvəlcə İberiyanın bir vilayətinin hakim nəslı olmuş, üzərində hökmran olduğu vilayəti öz adı ilə adlandırmışdır.

Panak nəslinin adına ilk dəfə e.ö. XIV əsrə aid Kül təpə mihiyazılı abidəsində təsadüf edirik. Türkiyənin Kayseri şəhəri yaxınlığından tapılan o abidədə *Panaka* adlı tacır icmasından bəhs edilir (Янковский 1968. s.100, 173). *Panaka* "Panak nəslindən olanlar" deməkdir.

XIX əsrin ortalarında İrəvan quberniyasında yaşayan kəngərlilər arasında *Panakli* qəbiləsi müşahidə edilmişdi (Шопен 1852. s.538).

Musa Xorenliyə görə, *Panak* h'ayların zadəgan nəsilələrindən biri olmuşdur (Хоренский 1893. s.117). Ancaq bu, o demək deyil ki, onlar ermənidir. Məlumdur ki, H'ay və Arma adları altında gizlədilən elitar nəsilərin çoxu erməni yox, türk olmuşdur (Cəfərsəy 2014. s.185-193).

Panak etnonimi marala sitayişlə bağlıdır. Türk etnoslarından biri olan panaklar banak adlandırdıqları xallı bir maral cinsini özlərinə ərvah bilmiş, özlərini həmin maralın adı ilə adlandırmışlar. Çağdaş Türkiyə türkcəsində xallı marallara *bənəkli* maral deyilir. Azərbaycan türkcüsində isə bənək üzdəki tükü xalı bildirir.

Xəstə Qasımın "Sənəm, gəl" rədifli qoşmasında belə bir bənd var:

Xəstə Qasım deyər hənək-hənəkli,
Ağ üzündə qoşa xallar *bənəkli*...

Hind miflərində ilahə Varmanın rəmzi işarəsi *Tilak* adlanır (Русск. санск. сл. 2004. s.14). İndi Bolqarıstanın Qara dəniz sahilində *Varna* adlı şəhər var. Sibirdəki Barnaul, İberiyadakı Marneul etnotoponimləri həmin teonimdən törəmişdir.

Əsrlər keçəndən sonra Varna kultu Asiyadan Avropaya Tilak kultu Altaydan Fələstinə gəldi. Eradan əvvəl II minilliyin sonları – I minilliyin əvvəllərində Samariya mahalının bir vadisi *Delax* adlanırdı. Bəzi mənbələrdə həmin vadi Dalax, bəzilərinə Daliax kimi yazıya alınmışdır (Историкография 2002. s.34)

Musa Xorenli yazır ki, *Delak* Fələstinin məşhur qəhrəmanı olmuşdur. Yəhudilər onun adını Sampson şəklində öz dillərinə çeviriblər (Хоренский 1809. s.35, 84).

Sampson haqqında tarixi mənbələrin heç birində məlumat yoxdur. Yalnız Bibliyada əfsanələr var. *Delak* haqqında isə tarixi faktlar çoxdur. Bu da onu göstərir ki, yəhudilər onu İver və ya Aran folklorundan mənimsəmişlər.

Musa Kaqankatukluya görə, *Dalak* Yafəs nəslindən Albaniyanın 29-cu hökmdarı olmuşdur (Albaniya tarixi 1993. s.19; Шопен 1866. s.292). Əslində isə Dalak arian türklərin cəsur nəsilərindən biri olub, əvvəl Fələstində, sonra Albaniyada hökmranlıq etmişdir.

XIX əsrin ortalarında İrəvan quberniyasının 40 Bulaq mahalında *Dalaku* adlı kənd vardı (Шопен 1852. s.492). Fikrimizcə, Dalak arilərin türk, Varna İran mənşəli etnoslarının mifik obrazı imiş.

Arilərin Orta Asiyadan Finikiyaya gətirdikləri mifoloji obrazlardan biri *Asa* idi (Matlock 2015. s.171). Asaya sitayiş edənlər Fələstinin və Manna dövlətinin hakim nəsilərinə çevrildilər.

Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı Aza kəndlərinin əhalisi qədim asaların son qalıqlarıdır.

Yəhudi tarixçisi İosif Flaviyə (e.ö. I əsr) görə, Asanın bir oğlunun adı *Ilan* idi (Иосиф Флавий 52390. s.445). İbn-Xordadbeh (IX əsr) yazır ki, insanlar fironların ehramlarını qazıb, oradan qızıl ilan bütfləri tapırlar (Ибн-Хордадбех 1986. s.48).

Mısır panteonunda *Ureya* adlı ilahə-ilan var. O, yarı qadın, yarı ilan kimi təsəvvür olunur, fironların düşmənlərini sancıb

öldürürdü (Турчев 1915. s.220). Həm ilan, həm ur türk sözləridir. Birini ilan sancanda deyirik ki, ilan vurdu.

Arxeoloqlar Türküstanın Ana şəhərinin xarabalığından və Elamdan keramika üzərində ikibaşlı ilan şəkilləri tapıblar. Bu şəkillər demək olar ki, bir-birinin eynidir. Yusif Yusifov İ.İ. Meşşaninova istinadən yazır ki, keramika üzərindəki ilan şəkilləri Orta Asiyanın *Anau* mədəniyyətini Elama bağlayır və Misirə qədər gedib çıxır (Юсифов 1992. s.330).

Nəzərə alsaq ki, Elam və Anau panteonunun ilan kultu eradan qabaq IV-III minilliklərə aiddir (Хинц 1987. s.27), deməli dillərində ilan və ur sözləri olan soydaşlarımız qədim Misir və Fələstin mədəniyyətinin yaradıcılarından biridir.

Azərbaycan, türkmən, başqurd xalqlarının mənşəyində totemi ilan olan etnoslar iştirak etmişdir. Başqurdların iki tayfası İrke Yelan və Yelan Kuakan adlanırdı (Кузеев 1957. s.53, 56). Türkmənlərin bir nəslinin adı ilan olmuşdur (Ataniyazov 1970. s.175). Anadoluda yaşayan ilanlılar isə özlərini *Yılanlı* adlandırırdılar. III Sultan Muradın sərkərdəsi Əli paşa Yılanlı boyundan çıxmışdır (Эвлия Челеби 1983. s.194).

Keçmiş Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı qəzalarında Gürzələr, İlanlı, Qızıl İlan kəndlərinin varlığı (Список 1922. s.12, 13; Шопен 1852. s.537; Azərb. inz. ərazi. böl.1979. s.90) göstərir ki, ilana tapınan soydaşlarımız Azərbaycan xalqının soykökündə iştirak etmişdir.

“İrqi bitiq” abidəsində belə bir cümlə var: - Altun başlıq yılan mən (Rəcəbov, Məmmədov 1993. s.190). Burada bir məqama diqqət yetirmək lazımdır: Həm göy türk xaqanları, həm Kuş və Aran mənşəli Misir fironları qızıldan düzəldilən ilan bütflərinə sitayiş etmişlər.

İudeya çarı Davidin (e.ö. XI əsr) bir arvadının *Uriya* (Патканов 1883. s. 223; Бакрадзе, Берзенова 1870. s. 18) totem adı daşması göstərir ki, ilahə-ilan yalnız Aran müdriklərinin yox, həm də yevreylərin qoruyucu ruhu olmuşdur.

Konstantin Baqryanarodnu (X əsr) yazır ki, İberiya kuro-

palatları çar Davidin arvadı Uriyanın nəslindən olmaları ilə fəxr edirlər (Патканов 1883. s. 223).

Yepiskop Kurion ilahə Uriyanı *Ur Nenu* adlandırır. Yazır ki, ilahə *Ur Nena* və əri *Ur Bay* h²ald mənşəli tanrılardır. İberlər onları h²aldlardan mənimsəyiblər (Меликсетбеков 1914. s. 15)

Ur, nənə, bəy türk sözləridir.

Hind miflərində ilahələrdən biri *Durqa* adlanır. *Durqa* tanrı Şivanın sevgilisidir (Санск. русск. учеб. сл. 2004. s.74).

Nəzərə alsaq ki, tanrı Şiva əslən Sibirdəndir (Matlock 2015. s.), deməli *Durqa* teoniminin etimoloji mənası türk dillərinin tarixi leksikasında axtarılmalıdır.

P.İoseliani IV-V əsr xristian salnamələrinə istinadən yazır ki, eranın əvvəllərində Albaniyadan İberiyaya köçən *Kax* qəbiləsinin ikinci adı *Torqa* olmuşdur (İоселиани 1866. s.7).

Musa Xorenli (VII əsr) yazır ki, *Turqay* İberiyanın bir vilayətidir (Хоренский 1809. s.224). Bu məlumat onu göstərir ki, albanların *Turqa* qəbiləsi İberiyaya köçmüş, yaşadığı vilayəti öz adı ilə adlandırmışdır. İndi *Turqa* (*Kax*) torpağının bir hissəsi Gürcüstan, bir hissəsi Azərbaycan ərazisindəndir. Ancaq tarixən o, Albaniyanın bir mahalı olmuşdur. Gürcülərin *Kaxeti* adlandırdıkları *Turqa* Azərbaycanın tarixi mahalıdır.

IX–XI əsr gürcü salnamələrində *Kax* qalası *Turqa* və *Toraqa* adlanır. Tədqiqat göstərir ki, *Turqa* qəbiləsinin totemi həm də *torqay* adlanan torağay quşu olmuşdur.

V.V.Radlov müşahidə etmişdi ki, Sibir türkləri yırtıcı qırğı quşununun bir türünə *turaqay* deyirlər (Радлов т.3, г.1, S.840).

Turqa etnonimi yırtıcı quşun da, oxuyan quşun da adından törəyə bilər. Sanskrit mətnlərindəki *Turqa* teonimi oxuyan quşun adından törəmişdir. Çünki əski inanca görə, qadın ilahələr yırtıcı quşlar kimi təsəvvür olunmurdular.

Hind miflərində yaradan, yox yerdən var edən mənasında *Kartar* teonimi vardır (Санск. русск. сл. 2007. s.15). *Kartar* türk tanrılarında biri olub, kərtən, yəni yaradan ər deməkdir. Azərbaycan dilinin ləhcələrində kəsib yonmağa kərtmək deyilir.

Tanrısı *Kart* olan elitar nəsilərdən biri Türküstandan Aralıq dənizi sahilinə köçüb, Afrikanın şimal-qərbində Kartagen şəhərini saldı. Yunan və latın tarixçiləri həmin şəhər-dövləti *Karfagen* adlandırırlar.

Kart nəslinin bir hissəsi Finikiyada Bel övladları ilə qarışaraq *Pun* adı aldı və *Mel Kart* dini-siyasi birliyinə daxil oldu. Bir hissəsi isə Cənubi Qafqaza köçdü və *Kartli* tayfa ittifaqını yaratdı. “Gürcüstan tarixi”nin müəlliflərinə görə, *Kart* vaxtilə ölkənin ən güclü tayfa birləşməsi olmuşdur (История Грузии 1946. s.6). “*Kartlis tsxovreba*”da yazılıb ki, VI əsrdə *Kartli*də yaşayan tayfalar 6 dildə danışirdilər. *Kartuli* onlardan biri idi. *Kartuli* hansı dil ailəsinə aid idi? O, tipoloji cəhətdən sonrakı gürcü dilinə bənzəsə də, genealoji baxımdan türk dillərinə qohum olmuşdur.

R.İ.Şor 1931-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının “Məruzələr”ində çap etdirdiyi “Yafəs türk dil əlaqələri haqqında” məqaləsində yazır ki, *Kart* dili türk və sami dillərinin qarışması nəticəsində yaranan bir dildir (Шор 1931. s.227).

Xristian iber və h²ay salnamələrinə görə, *Kartli* (yunanca *Kartlos*) *Toqarmanın* 8 oğlundan biridir. O, böyük tufandan sonra şimala köçüb, yurd saldığı ölkəni *Kartveloba* adlandırdı (Армения и Рим 1843. s.157; Патканов 1883. s.207, 244; Шорен 1852. s.95). Bu cümlədəki “şimala köçüb” ifadəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Başqa türk etnosları kimi *Kart* oba da güclü vaxtlarında cənubun – Fələstinin, İraqın məhsuldar torpaqlarını tutmuş, zəifləyəndə şimala – Qafqaz dağlarının ətəklərinə çəkilməmişdir.

İ.İ.Şopen yazır ki, gürcülər özlərini *Kartuli*, ölkələrini *Kartli* və *Kartveloba* adlandırırlar (Шорен 1866. s.210).

N.Y.Marr belə hesab edir ki, *Kartvelobanın* sonundakı *oba* Elam mənşəli söz olub, yurd, vətən deməkdir (Март 1914. s.41). Nəzərə alsaq ki, Elam dilləri türk dillərinə qohum olmuşdur (Weissbach 1911. s.3-241), *kartvellərin* və *oba* sözünün türk mənşəyi şübhə doğurmur.

Xristianlığa qədərki çuvaş miflərində Kart qoruyucu ruhların ümumi adıdır. Çuvaşlar yaşadıkları yurdun yiyəsinə Kart Curt, biçinin, zəmilərin sahibinə Karta Turri deyirdilər (Чуваши 1970. s.29, 148, 149).

Qırğızların Buka ordasının *Kart* adlı xanı olmuşdur. Onun hakimiyyəti illərində orda hardasa Ural dağlarının arxasında yaşayırdı (Харузин 1889. s.26).

Bundan əlavə, Herat mahalının qonşuluğunda yerləşən Xarat vilayəti həm də *Kart* adlanırdı. "Tarixi-Sistan" əsərinin müəllifi yazır ki, Xarat və Herat ayrı-ayrı mahallardır (Тарихи-Систан 1974. s.440, 479).

Qədim hind miflərində tanrılar *Deva* adlandırılır. Bundan əlavə, sanskrit dilində tanrı-hakim mənasında *Deveça* sözü vardır (Началь. санск. яз. 1956. s.18; Учеб. санск. яз. 1908. s.231). Devanaqari isə sanskritcə "tanrıların dili" deməkdir. Bizim üçün maraqlıdır ki, Dev teonimi sanskrit mətnlərində -ça şəkilçisi ilə birlikdə işlənmişdir. -ça şəkilçisi sanskritə türk dillərindən gəlmədir.

Devalar hind mənşəli etnosların inancında müsbət obrazlardır. Bunun əksinə olaraq Azərbaycan folklorunda devlər bədhəybət varlıqlar kimi təsəvvür olunurlar.

Albaniya tarixində belə bir məlumat var. Xristianlığın ilk illərində Diri şəhərinin əhalisi çara qarşı üsyana qalxır. Bundan istifadə edən argeşlər şəhəri tutub, əhalini devlərə baş əyməyə məcbur edirlər (Albaniya tarixi 1993. s.24).

Buradan görünür ki, Argeş qəbiləsi devlərə sitayiş etmişdir. O qəbilə ki, e.ö. VIII əsrdə Urartu tayfa ittifaqına başçılıq edirdi.

Musa peyğəmbərin qanunlar toplusu yarandığı vaxt *Tora* adlanırdı (Вельгаузен 1909. s.VI; Генрих Грець 2.1907. s.134). Sonra onu yəhudilər Tovrat şəklinə saldılar. Tovrat tora sözünün cəm formasıdır. Son tədqiqat əsərlərində belə mülahizələr irəli sürülür ki, 1. Tora yəhudilərdən qabaq türklərin qanunlar kitabı olmuşdur, 2. Musa özü türk əsilli peyğəmbərdir

(Matlock 2015. s.54, 101). Tor/tur arxaik Türk inancında tanrılardan biridir.

Maraqlıdır ki, türklərin də qanunlar kitabı *Tora* adlanırdı. Eyni zamanda, Tora yalnız müqəddəs kitabın adı deyildir. Ön Asiyadan Misirə köçən, Nil çayının sağ sahilində yurd salan qədim bir türk etnosunun adıdır. R.Rubinşteyn yazır ki, Nil vadisində Tura adlı şəhər olmuşdur (Рубинштейн 1962, xəritə 1).

Tora etnik və teofor adına yəhudi onomastikasında təsadüf etmirik. Ancaq türk dillərinin onomoloji leksikasında o, etnonim və teonim kimi geniş yayılmışdır.

Çuvaş və bulqarlar özlərinin böyük tanrılarını *Tura tala* adlandırırdılar (Никольский 1910. s.13). Bundan əlavə, onların Yes Tura, Çiçək bitirən Tura, Yetem Tura adlı tanrıları olmuşdur (Чуваши 1970. s.154, 169; Мифы народов мира II. 1988. s.538).

Əbülqazi Bahadır xanın qələmə aldığı "Türkmən şəcərəsi"ndə Tura Yomutun qardaşı oğludur (Şəcəreyi-tərakime 2002. s.100). Eləcə də Urgənc şəhərinin zadəgan xanımlarından birinin adı Turabəy xanım idi. Onun XIV əsrə aid məqbərəsi son illərə qədər dururdu (ASE.IX.1976. s.402).

V.V.Radlov Sibirdə olarkən görmüşdü ki, Tar tatarlarının bir nəslə özünü *Turali* adlandırır (Радлов 1989. s.740). Qərbi Sibirdəki Tobol çayının bir qolu indi də Tura adlanır (Радлов 1989. s.710).

Turali elinin bir hissəsi XIX əsrin ortalarında Volqa və Kama çaylarının arasında yaşayırdı və öz etnik cizgiləri ilə başqalarından seçilirdi. O zaman Tataristanda etnoqrafik bilgilər toplayan rus tədqiqatçıları yazırlar ki, Turali türk tayfasıdır (Географическо. стат. сл. 2874. s.262).

Tura tayfasının mərkəzi şəhəri *Çingi Tura* adlanır və Kama çayının Volqaya töküldüyü yerin yaxınlığında yerləşirdi. 1584-cü ildə xristian kazakların başçısı Yermak oranı tutub dağıtdı (Географическо. стат. сл. 2874. s.262). Eyni zamanda, Sibirdəki Kuz-

netsk şəhərinin adı rus işğalına qədər *Apa Tura* olmuşdur (Радлов 1989. s.589).

Tura etnotoponimləri yalnız Qərbi Sibirdə və Volqaboyunda yayılmamışdır. Bessarabiyadakı Tiras şəhəri orta əsrlərdə Tura adlanırdı (Меликсетбеков 1911. s.7, 11). Dədəmiz Qorqudun kitabındakı Qanturalı eponiminin arxaik forması, fikrimizcə, *Xan Turalı*, yəni Tura elinin xanı imiş.

Henrix Qretso görə, tora sözünün mənası oxumaq, öyrənmək deməkdir (Генрих Грець 1907. s.134). Tora qanunlar, qaydalar, əxlaqi dəyərlər toplusu olub, törüməyi, yəni oxuduğu, öyrəndiyi ideallar əsasında imanlı şəxsiyyət olmağı təlqin edirdi.

“Divanü-lügat-it-türk”də tura sözü “qalxan”, “sipər” mənalarında verilmişdir (МК IV. 2006. s.573). Bəd əməllərdən qorunmaq, pis adətlərdən çəkinmək üçün insanlara tarix boyu tora-qalxan, sipər lazım idi.

Tora eyni zamanda Musa peyğəmbərə qoşulan nəsilərdən birinin adı idi. Toraların yəhudi dinində olan qolu İudeyadan İberiyaya gəlmiş və ölkənin bir vilayətini idarə etmişdir. Onların knyazlarından biri *Toreli* moңqolların zamanında Cavaxeti hakimi idi (История Грузии 1946. s.256).

Anılar Sindi tutanda yad dinlərdən və mədəniyyətlərdən olan adamlara *Malax* deyirdilər. Bu söz qədim romalıların barbar sözlünə uyğun gəlir (Matlock 2015. s.93-94). Malak türk müqəddəslərindən biri idi. Altay şaman dualarında onun adı dəfələrlə çəkilir (Анохин 1924. S. 139).

İbraniyə *malax* gəmiçilərə deyirdilər (Matlock 2015. s.94). Sanskrit, ibrat və Misir mənbələrini müqayisəli şəkildə tədqiq edərkən görürük ki, həmin mənbələrdə Nuhun gəmisini dörd adla verilir: malak, navak, uçar, arqa. Bu adların üçü: malak, arqa və uçar türk sözləridir.

Malakların adı tarixi mənbələrdə iki cür-Malak və Balak formalarında yazılıb alınmışdır. Balaklar eradan əvvəl III minilliyin sonlarında Nil vadisinə köçmüş, orada Balak şəhərini salmışdır. Firon II Ramzesin Balax gölü ilə Nil çayını birləşdirən

kanal çəkdirməsi (Эрнст Ренан 2750. s.113) fikrimizi təsdiq edir.

Balaklar yeni sülalə fironlarının təzyiqlə Misirdən Sinay yarımadasına, oradan İordən çayı boyuna köçdülər. Artıq Musa peyğəmbər öz hümməti ilə Misirdən Asiyaya qaçanda onlar İordən çayının şimal sahilində yaşayırdılar (Генрих Грець 1.1906. s.79; Генрих Грець 2.1907. s.130).

Balaklar o zaman həm fironlarla, həm iudalarla döyüşən Maob tayfa birliyinin başında dururdular. Onların adət və ənənələri Musa peyğəmbərin Torasına uyğun gəlmirdi.

Mixa peyğəmbərin şeirlərində Maob çarı Balakın iudalarla döyüşlərindən bəhs edilir. Həmin döyüşlərdə Balak dəfələrlə iudaları məğlub etmiş, kahin Bileqamın məsləhəti ilə Moiseyin hümmətini öz tərəfinə çəkmişdi (Генрих Грець 1.1906. s.79). Bileqam adının sonundakı qam türkcə kahin deməkdir.

Balaklar eradan əvvəl II minilliyin sonlarında 2 hissəyə bölünüb şimala çəkildilər. Onların bir qolu şimal-şərqi, bir qolu şimal-qərbi Anadoluda yurd saldı.

Musa Xorenli balakların ölkəsini *Balakoba* adlandırır. Ancaq erməni nəşirləri həmin ölkənin adını əsərin rus dilinə tərcüməsində Balaxovit şəklinə salaraq (Шопен 1852. s.34) uzun müddət diqqəti yayındırdılar.

Balakların ən cəsur nəsiləri Qara dənizlə Dunay çayı arasına köçdülər. Bundan sonra onların yeni vətəni Balxan dağları adlanmağa başladı. Ən qədim Balxan dağları isə Xəzər dənizinin şərqində – Türkmənistan ərazisindədir.

Balakların bir hissəsi Anadoludan Krıma köçmüş, orada Balaklı oba yaşayış məskəni salmışdır. Onların yaşadıkları şəhərlərin adı müxtəlif dilli mənbələrdə Balaklava, Balaxovit, Balakçi, Palakion, Malax, Malakli formalarında yazılıb alınmışdır (Кеппен 1837. s.359; Генрих Грець 2.1907. s.130; Иоанн де-Галонифонтибус 1980. s.81; Эрнст Ренан 2750. s.113; Шопен 1852. s.34; Алла Ясыба 2005. s.28; Кузеев 1,1957. s.89).

A.N.Kononova görə, Balxan dağlarının adı türk dillərindəki balak etnonimindən törəyib (Kononov 1958. s.79).

Azov dənizi sahilində yaşayan urumların folklorunda Balaklava şəhərinin adı çəkilir (Alla Yasıba 2005. s.28). Urum türkləri Anadoludan Krıma köçəndə əvvəlcə burada yurd salmışdılar.

Sultaniyyə şəhərinin arxiyepiskopu İohan de-Qalonifontibus Əmir Teymurun səfəri kimi Avropa ölkələrinə göndərildə Krımda Balaklava şəhərində olmuşdu (Иоанн де-Галонифонтибус 1980. s.81).

Petr Keppen yazır: - Krımdakı Balaklava şəhəri qədim yunan və latın mənbələrində *Palakion* adlanır (Кеппен 1837. s.359, 39). Bu məlumat onu göstərir ki, Balaklı nəslə Krıma orta əsrlərdə yox, eradan öncə I minillikdə köçmüşdür. Bəzi yunan və latın tarixçiləri balakları Plak, onların ölkəsini Plakiya adlandırırlar. Çar Mitridatla (e.ö.123-64) skif tayfa başçısı Skilurun döyüşü Plakiya və ya Plakion şəhəri yaxınlığında baş vermişdi (Кеппен 1837. s.211, 214).

Balakların Anadoluda qalan qanadı sonralar İslam dinini qəbul etdi. Onlar səlcuqlara qoşulub, səlib müharibəsində xristianlara ağır zərbələr vurdular (Fəruk Sümər 1992. s.148).

Sədrəddin Əli əl-Hüseyni yazır ki, Balak tayfa başçılığının biri səlcuqların vassalı kimi Ərdəbil şəhərini və ətrafındakı kəndləri idarə edirdi (Ахбар ад-даулат ас. Селджукийи 1980. s.99).

Kəçmiş İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Malaklı (Шопен 1852. s.567), Sisyan qəzasında Balak adlı (Erm. inz. ərazi. bəl. 1971. s.230) Azərbaycan kəndlərinin qeydə alınması göstərir ki, sanskrit mətnlərində adı çəkilən malaklar Azərbaycan xalqının mənşəyinə daxil olmuşdur.

Musa Qaçankatukluya görə, Yafəs nəslindən Albaniyanın 33-cü hökmdarının adı *Arbun* idi (История Алван 1861. s.31; Albaniya tarixi 1993. s.19). Arbun patriarxın öz adı deyil, soyadıdır.

Musa Xorenli yazır ki, yəhudilər patriarx Arbunun adını Solomon formasında öz dillərinə tərcümə ediblər (Хоренский 1808. s.35, 84; Хоренский 1893. s.33, 289; Шопен 1852. s.1075, 1102). Yəpiskop Asoxikə görə, Arbun h'ayların bir qəbiləsinin patriarxı olmuşdur (Асохик 1864. s.245)

H'ayların bir qəbiləsinin patriarxı hələ erməni demək deyil. Dilləri fin və türk dillərinə qohum olan Kam mənşəli Arbun övladları (Трачевский 1889. s.44, 45) eradan əvvəl II minilliyin sonlarında güclənərək yəhudilər, h'aylar və albanlar üzərində hökmranlıq etmişlər.

Bibliyanın təfsirçilərinə görə, Solomon təxminən eradan əvvəl X əsrin ortalarında hakimiyyətdə olmuşdur. Mənbələri müqayisəli şəkildə təhlil edərkən götürük ki, Süleyman da, atası David də, onlardan 700 il qabaq yaşamış Yusif Kənan da Pun olmuşdur. Əgər öncə qeyd olunduğu kimi, Kəşmir şəhərini Süleyman saldıırıbsa, onda punların tarixini yalnız Finikiyada yox Altayda və Kəşmirdə axtarmaq lazımdır.

Punlar kimlərdir? Karfagen şəhər-dövlətini yaradan, eradan əvvəl 261-146-cı illər arasında 145 il italliklərlə qanlı dəniz döyüşləri aparan punlar (Трачевский 1889. s.286) kimlərin əcdadlarıdır? Punların Karfagenə köçməyib Fələstində qalan, makedoniyalılarla vuruşan boyları *buntürk* adlanırdı. "Kartlis tsxovreba"-da verilən məlumata görə, onlar makedoniyalıların təqibindən qaçaraq Kür çayı boyunca 4 qala tikmişdilər (Картлис цховреба 1905. s.203).

A.Traçevskiyə görə, punlar eradan əvvəl III minillikdə Şumerdə və Misirdə şəhər-dövlətlər yaratmış Kam və Kuş övladlarıdır. Onların hökmranlığı eradan əvvəl II minillikdə Asiyadan gələn çoban knyazların təzyiqlə sona yetir (Трачевский 1889. s.44, 47).

Bundan sonra Kam mənşəli Kuş övladlarının bir hissəsi Ərəbistanın cənubuna çəkilir. Bir hissəsi Fələstində yurd salır və samilər arasında əriməyə başlayır. A.Traçevski yazır: - Kam mənşəli Kuş övladları, yəni iltisəqi dilli turanlılar Fələstində təd-

ricən yerliləşdilər və İkiçayarasından gələn samilərlə qarışaraq *Pun* adı aldılar. Daha sonra punların iştirakı ilə Kənan tayfa birliyi yarandı (Трачевский 1889. s.22, 45, 52).

Kənan tayfa birliyinin son nümayəndəsi Yusif Kənanıdır. O, atası Yakob Xerdən (Yaqub peyğəmbərdən) sonra dağılmış tayfaları bir yerə toplamış, eradan əvvəl 1730-cu ildə punların Nil vadisinə son hücumunu təşkil etmişdi.

Semitoloqlar İoseph adını iy və sep hissələrinə ayıraraq, "birləşdirən" mənasında izah edirlər. İy türk dillərindəki iyna sözünün köküdür, sep isə sap deməkdir.

A.Traçevski yazır ki, kənanlar daim bir-birilə vuruşan əkinçilərdən və çobanlardan ibarət idilər (Трачевский 1889 s.52). Deməli, punlar köçəri Kuş nəslindən olsalar da, sonradan Aralıq dənizi hövzəsinin başqa etnosları ilə qaynaqayıb-qarışmış, nəticədə samiləşmişlər.

Pun sözü türk dillərində bir neçə mənada işlənmişdir. Dədəmiz Qorqudun kitabında dərd, bəla mənasında bünlü sözülür. M.Qaraqoyunlunun "Fərhəngi-türki" lüğətində bun "qüssə", "kədar" deməkdir (Baxşəliyeva 2009. s.79).

N.Y.Marra görə, buntürk "əsil türk" deməkdir. Onun fikrincə, pun sözü iber və h'ay dillərinə Suzdan gəlmədir. İber və h'ay dillərində nizanin polad ucluğuna *pun nızakin* deyilir (Мартт 1914. s.48, 49-50; Меликсетбеков 1939. s.5).

Buntürklər Kür boyunda 4 şəhər salmışdılar. Sarkine, Odrax, Kaspı, Urbnisi (Картлис цховреба 1905. s.203). Bu şəhərlərin hamısının adı türk dillərinin tarixi leksikası əsasında izah olunur.

Sarkine sarı kin, yəni sarı gəlin kultu ilə bağlıdır. Kin, kən türk dillərində və Ön Asiyanın qədim iltisəqi dillərində qadın deməkdir.

Odrax oda sitayiş edənlərin yurdudur. Bu etnotoponimə mənabələrdə Odrax, Odrak, Azrak, Azərək formalarında təsadüf edirik. Babəkin yaxın silahdaşlarından biri Azərək oğlu Həmzə idi. Azərək Azər nəslindən olan deməkdir. Azərlərin bir hissəsi

Babəkin zamanında Bəzz qalasının ətrafındakı kəndlərdə yaşayırdı. İsrail qəbiləsi bəzən Azrak, bəzən Azərək oğulları adlandırılır. İzrael *Azər* eli deməkdir.

Tiras sözü sanskrit mətnlərində: 1. güc, 2. təzyiq, 3. qələbə mənalarında işlənmişdir (Санск. русск. сл. 2004. s.28, 35). *Tiras* və ya *Taras* Sind eposlarında şimalı ağ qardaşların bir nəslidir. Onlar Aralıq dənizi sahilinə köçəndən sonra burada punlaşdılar. Ancaq atalardan qalma alplıq, ərənlik hissini unutmadılar.

Tiraslar Finikiyada atdan düşüb samilərə tabe oldular. Ancaq qılıncı qına qoyub, qula çevrilmədilər. Kölə kastası olsalar da, ağalar kimi yaşadılar və Aralıq dənizi limanlarında minlərlə gəmilərə sahib oldular (Matlock 2015. s.278).

Bibliyaya görə, *Tiras* Kimerin oğlu, *Yafəsin* nəvəsidir. *Musa* peyğəmbərin "Tora"sında isə *Yafəsin* oğludur. *Dnestr* çayının e.ə. I minilliyin əvvəllərində *Tiras* adlanması (Описание 1867. s.178) göstərir ki, kimerlər və *tiraslar* əvvəlcə bir yerdə yaşamış, sonra ayrılmışlar. Herodot yazır ki, kimerlər öz özlülərini *Tiras* çayı sahilində basdırıb, Qara dənizin şimalından Kiçik Asiyaya köçdülər. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının IX cildində *tiras* sözü yanlış izah edilmişdir. Orada rus tarixçilərinin belə bir iddiası təkrar olunur ki, *Tiras* çayın yunan adıdır (ASE IX.1986. s.131).

Yunanlar *Dnestr* çayını *Tiras* adlandırdılarsa, bu, o demək deyil ki, *Tiras* yunan sözüdür. Yunanlar sahilində yaşayan xalqın adı ilə çaya da, şəhərə də *Tiras* deyirdilər.

IX-X əsr ərəb mənbələrində türklər bəzən *Tiras* adlandırılır (Асадов 1993. s.23). Xəzər xaqanı İosif (X əsr) Kordova xəlifəsinin maliyyə vəziri Xasday ibn-Şafruta məktubunda yazır ki, *Tiras* Toqarma nəslindən olub, xəzərlərin əcdadlarından biridir (Плетнева 1986. s.5-6).

Tiras çay, şəhər və vilayətləri VII-X əsr türk yazılı abidələrində *Taras*, *Taraz*, *Talas* formalarında yazıya alınmışdır. Onların abidəsində belə bir cümlə var: - O, Al *Taras* Kavan elində

doğulmuşdur (Rəcəbov, Məmmədov 1993. s.44). Deməli, Al Taras tirasların bir qolu olub, hardasa göy türklərin qonşuluğunda yaşamışdır.

Qazaxıstandakı Taraz şəhəri, Qırğızıstandakı Talas vilayəti (ASE IX.1986. s.131) sanskrit mətnlərində adı çəkilən tirasların qədim yurd yerləridir.

Taras adı Ukrayna dilində bu gün də işlənməkdədir. Əsərlərini türk və slavyan dillərinin qatışığında yazan Sevçenko Taras adı daşıyırdı. Taras Sevçenko sebçi, yəni şair Taras deməkdir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz mənbələr göstərir ki, "erməni" katolikosu və tarixçi İovannes Drasxanakertsi (Иованн 1866. s.183; Аберян 1975. s.146) türklərin Tiras xan nəslindən çıxmışdır. Onun Anadoluda yaşadığı vilayət Drasxan yox, Tiras xan adlanırdı. Qrabar dilli yazılarda bir qayda olaraq sözlərin ilk hecasındakı sait yazılır.

İ.İ.Şopen və M.X.Abeğyan yazırlar ki, İovannes Drasxanakertsi Dəbil (əslində Dəvəli) mahalının Drasxanakert kəndində anadan olmuş, 897-ci ildə katolikos seçilmişdir (Иованн 1866. s.183; Аберян 1975. s.146).

"Ermənilərin" katolikosu İohan yalnız Tiras xan kəndindən deyildi. Tiras xan nəslinin patriarxi və yepiskopu idi. O zaman qədim yevrey qaydası ilə xristianlar özlərinin ən nüfuzlu qəbilə başçıları yepiskop, katolikos seçirdilər. Yepiskop Tiras öz elinin xanı olmasaydı, o, heç bir zaman katolikos seçilə bilməzdi.

Musa Kaqankatuklu yazır ki, Alban kilsə məclisində Tiraz adlı qəbilə başçısı iştirak etmişdir (Albaniya tarixi 1993. s.75). Tiraz o zaman öz qəbiləsinin başçısı olmasaydı, albanların kilsə məclisinə dəvət edilməzdi.

Bibliyanın "Təqvin" kitabında Hiperboriya adlanan ölkə Orta Asiyanın şimalı və Qərbi Sibirdir. Sanskrit dilində ona Uttara Kuru deyilir. Hind filosofu Subaş Boseyə görə, Uttara "şimal" deməkdir. Gene de-Matlock yazır: - Qədim Hiperboriya

sakinləri bizim bu gün türk adlandırdığımız adamlar idi (Matlock 2015. s.18, 98, 99).

Hiperboriya "İberbörü ölkəsi" deməkdir. İberlərin bir qolu son zamanlara qədər Qərbi Sibirdə yaşayırdı və öz etnik cizgiləri ilə sibirələrə bənzəyirdi. V.V.Bartold yazır ki, İber və Sibir ölkəsi Çingiz xanın zamanında Cuçi xanın ulusuna qatıldı (Бартольд 1,1963. s.459).

İberlər Ön Asiyaya köçəndən sonra iki yerə bölündülər. Onların bir hissəsi Nil vadisində yurd saldı. Əsrlər keçəndən sonra Misirdən Qafqaz dağlarının ətəklərinə çəkildi. Bir hissəsi isə İspaniyanın cənub-şərqinə köçdü. Bundan sonra Piriney yarımadasının cənub-şərqə onların adı ilə İberiya adlandırıldı (Шор 1931. s.233-234; Блейхштейнер 1936. s.190).

Robert Bleyxşteyner yazır ki, iberlər Asiya xalqıdır. Onlar öz soydaşlarından çox tez ayrılıblar və əvvəl Ön Asiyaya, sonra Piriney yarımadasına köçüblər (Блейхштейнер 1936. s.190).

İberlərin İspaniyaya iki yolla gəlməsi ehtimal olunur. Ya onlar Aralıq dənizini gəmilərlə keçərək, ya da quru yolu ilə Şimali Afrikadan ötərək Avropaya gəliblər (Шор 1931. s.233-234; Блейхштейнер 1936. s.190; Туряев 1903. s.123).

İberlərin Afrikanın şimalından ötərək Avropaya gəlməsi daha inandırıcıdır. Çünki onlar e.ö. 28-23-cü əsrlərdə Aran övladları ilə birlikdə Nil vadisinin hakim nəslə olmuş, sonra çoban knyazlar tərəfindən şimala və qərbə sıxışdırılmışlar.

X əsrdə yaşamış yevrey tarixçisi İosif ben-Kurion yazır ki, Afrika qitəsinin adı *İverik* etnonimindən törəmişdir (Левин 1866. s.27). İverik "totemi iber, yəni qar başı olan" deməkdir.

Piriney iberlərinin Asiya mənşəyini arxeoloji və etnolingvistik faktlar təsdiq edir. R.İ.Şor yazır ki, Piriney yarımadasının və Şərqi Aralıq dənizi etnoslarının çoxlu maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri uyğun gəlir (Шор 1931. s.234).

İberlərin bir hissəsi sibirələrə birlikdə Nil çayı vadisinə, oradan İspaniyaya və Cənubi Fransaya köçmüş, bir hissəsi isə xəzərlərə qoşularaq Misirdən Qafqaza qayıtmışdır. Y.Vellqau-

zen 1909-cu ildə nəşr etdirdiyi “İsrailin tarixinə giriş” kitabında yazır: - İndiyədək heç kəsin ağına gəlməyib ki, xəzərlər Afrikadan – Kam nəslinin qədim yurdundan çıxıblar (Велльгаузен 1909. s.413).

Arceşli İohannın Matenadaranın Eçmiadzin fondunda 7117 şifrəsi altında əlyazması saxlanır. Orada salnaməçi qeyd edir ki, iverlər gürcü deyildir. Onlar Yafəs övladlarıdır (Шанидзе 1938. s.9). Albaniya tarixində də iver və türenlər Yafəs övladları kimi təqdim edilir və kartvel etnosu sayılmış (История Агван 1861. s.2; Шопен 1866. s.200).

Arxeoloqlar keçən əsrin əvvəllərində həm İspaniyada, həm Qafqazda bir-birinə bənzəyən buğa bütlləri tapıblar. İ.İ.Мещанинов və N.Y.Март belə hesab edirlər ki, iberlər, siberlər, qurlar, basklar bürünc buğa bütllərini Avropaya Qafqazdan aparmışlar (Мещанинов 1927. s.21, 28; Март 1920. s.40). Əslində isə iberlər daxil olmaqla Yafəs övladları buğa bütllərini Asiyadan Misirə və Fələstinə, oradan Avropaya aparıblar. Misir ölkə adı Aran dilindəki buğa sözünün yəhudi dilinə tərcüməsidir. İ.İ.Şopen kahin Manefona iistinadən yazır ki, samilər Aran, yəni buğa sözünü musraim formasında öz dillərinə tərcümə etdilər. Sonra musraim Misir şəklinə düşdü (Шопен 1866. s. 40, 204–205).

İberlərin dili sami və hindavropa dillərinin təsirilə köklü şəkildə dəyişsə də (Шоп 1931. s.227, 229; Глопты 1936. s.40; Мещанинов 1929. s.27), V-VII əsr xristian salnamələrində onların çoxlu sözləri qalmışdır. Iberlər, sibirilər, qurlar, basklar ataya ayta, ata xəttilə əcdadlara ayton, anaya *ama*, ana xəttilə əcdadlara amon, erkək cinsinə *ar*, dişi cinsinə *am*, sandığa *sunduk*, oğlan uşağına *ba*. Nuhun gəmisinə *arqa*, keçiyə *kaçi*, itə et və s. deyirdilər (Март 505. s.8, 9, 24; Ёселиани 1843 s.126). Bu sözlər hamısı türk sözləridir.

İberiyanın III əsrdə Asparux adlı çarı olmuşdur (Ломтаидзе 1958. s.293). Başqa bir Asparux VII əsr Dunay Bulqar dövlətinin əsasını qoyan türk xanıdır. N.A.Baskakovun fikrinə,

Asparux adının mənası qurd deməkdir (Баскаков 1979. s.21, 243-244). Asparux qurdun yox, başqa bir yurttanın adıdır.

İber etnonimi türk dillərindəki ibir “qar barsı” zoonimindən törəmişdir. Qırğızlar barsa ibirs deyirdilər (Киргизско-русск. сл. 1965. s.289).

İ.İ.Şopen yazır ki, qədim erməni mənbələrindəki *Vrats* həm iver, həm yəhudi deməkdir. Onları e.ö. VIII əsrdə Assuriya hökmdarı Salmanasar Fələstindən Qafqaza köçürmüşdür (Шопен 1866. s.202, 204, 205).

İverləri Fələstindən Qafqaza assurların qovduqları məlumdur. Ancaq onlar yəhudi deyildilər. İosif Flavi (e.ö. I əsr) yazır ki, yəhudilər iverləri *yevrey* adlandırırlar (Иосиф Флавий 52390. s.31). F.Viquruya görə, Ever yevreylərin əcdadlarından biri olmuşdur (Вигуру 1897. s.92). Bu faktlar göstərir ki, bu gün yəhudi adının sinonimi kimi işlənən yevrey yəhudilərin yox, türksoylu iverlərin adıdır.

F.Viquru yazır ki, İsayi yevreylərin bir qolunun dili Kənan dili adlanır (Вигуру 1897. s.92). Deməli, İsa peyğəmbərin nəslinin və ya ona qoşulan nəsilərdən bir nəçəsinin dili türk dili olmuşdur. İsayi yevreylər nənəyə *nena*, anaya *aba*, qadına *ema*, ataya *deda*, səhərə *sahar*, ölümsüzlüyə *olum* deyirdilər (Вигуру 1897. s.304; Эмин 1864. s.23).

Bibliyanın təfsirçilərinə görə, iberlərin əcdadı Ever Xam nəslindəndir (Вигуру 1897. s.92). Xam, yəni Kam türk xalqlarının çoxunun əcdadıdır. Dədəmiz Qorqudun kitabında Bayandur xan Qam oğlu kimi təqdim olunur.

Türklər dünyada dəmirin ilk istehsalçılarından biri idilər. Dəmirin kəşfi onları dünyanın üstün xalqına çevirmişdi. Yafəs xalqlarından bəzilərinin, o cümlədən haldeylərin, tiberlərin dəmirə və kömürə etiqadının kökləri Altaydan və Sibirdən gəlir (Март 1920. s.36; Пиотровский 1949. s.22).

Bibliyada Tubal kimi xatırlanan asiyalı dəmirçi xalqın (Вигуру 1897. s.387-388) adı sanskrit mətnlərində *sever*, Qafqazın xristian salnamələrində *sper*, Ön Asiyanın mixiyazılı mən-

bələrində *tiber* kimi yazıya alınmışdır (Меликсетбеков 1942. s.44; Ёселиани 1866. s.11; Вигуру 1897. s.387, 388; Техов 1980. s.11).

Tiberlərin bir qolu İtaliyaya, bir qolu Cənubi Fransaya köçdü, iberlərdən şimalda yurd saldı. N.Y.Marr 1926-cı ildə onların Fransa Qalliyasında yaşadıklarını və öz mahallarını *Siberiya* adlandırdıklarını görmüşdü. N.Y.Marr və R.Bleyxşteyner yazırlar ki, Avropa dilçiləri həmin Siberiya ilə Türkiyə ərazisindəki Sper tarixi mahalı arasında etnogenetik bağlar olduğunu düşünürlər. Onların fikrincə, Piriney iberlərinin və Qalliya siberlərinin dilləri Şumer və Subar dillərinə qohum olmuşdur (Mapp 505. s.10, 12, 13; Блейхштейнер 1936. s.190-193). İtaliyadakı Tibr çayı "Tiber çayı" deməkdir.

L.M.Meliksetbekova və Z.V.Ancabadzeyə görə, iber və sper eyni etnonimdir (Анчабадзе 1976. s.332). Керор Patkanov Ёсиф Flaviyə istinadən yazır ki, iberlər tiberlərdən törəyiblər.

Sanskrit mətnlərində İberiya ayrıca bir xalqın ölkəsi kimi xatırlanır. Orada siberlərin adına təsadüf etmirik. Bu faktlar Ёсиф Flavinin verdiyi məlumatı qismən təsdiq edir. Belə görünür ki, iberlər əvvəlcə siberlərin hakimiyyəti altında olmuş, sonra güclənərək onlardan ayrılmışlar.

N.Y.Marr iberlərin və siberlərin Sibir mənşəyini təsdiqləyir, ancaq onların türk əslini açıqca bildirmir. Yazır ki, onların antropoloji quruluşunda üç etnik element var. Üçüncü etnik element ari və sami elementi deyildir (Mapp 1920. s.36, 40).

Üçüncü etnik element ari və sami deyilsə, türkdür. Aralıq dənizi hövzəsinin qədim mədəniyyəti türk, ari və sami mədəniyyətinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranmışdır.

Tiberlər Ön Asiyada və Avropada yad xalqlar arasında əriyib itdilər. Ancaq ata yurdlarında öz etnik cizgilərini qoruyub saxladılar. XIX əsrin ortalarında onların bir boyu özlərini Tiber adlandırır və türkmənlər arasında yaşayırdı (Небольсин 1852. s.150).

N.Y.Marra görə, tiber "mis" deməkdir (Mapp 1920. s.36). Əslində tiber yalnız misin yox, qızdırılaraq döyülən, təpilən, bu üsulla silah hazırlanan bütün metalların adı idi.

H'Aldeylər və tiberlər hələ dəmir kəşf olunmamış mis filizini kərpic sobalarda əridib külçələr düzəldir, sonra onu təpir, yəni çəkilə döyür, bu üsulla silah, qab-qacaq hazırlayırdılar. Sonralar e.ö. I minilliyin əvvəllərində dəmir kəşf olundu. Bundan sonra tebir sözü yalnız misə və bürüncə yox, dəmirə də aid edildi.

Yunanlar inanırdılar ki, Apollon Hiperboriya ölkəsində, yəni iberbörülərin və sibirlərin vətəninə doğulmuşdur. Onların inancına görə, Apollon şimal küləklərinin o üzündə yaşayırmış (Matlock 2015. s.94, 95).

Ön Asiyalı xalqlarının bir çoxunun əski inancında günəş kultu ilə bağlı olan Aplu və ya Apulu əkini və qoyun-keçi sürülərini himayə edirdi. O, mifə görə, doğum, bərəkət ilahəsi Nənanın qardaşı idi. Yunanlar ilahə Nənanın adını Artemida, Apulunun adını Apollon formasında öz dillərinə tərcümə etdilər.

A.Трачевскийə görə, tanrı Apollon yunan panteonuna Kiçik Asiyadan (Трачевский 1889. s.116), Q.Gözəlaşviliyə görə, Xəzər dənizinin şərqindən (Гозалашвили 1967. s.19) gəlmişdir.

Apollonun əsil adının Apulu olduğunu və onun Elladaya indiki Türkiyə ərazisindən gəldiyini Z.A.Raqozina da bildirir. Yazır ki, yunanlar Kiçik Asiyanın günəş tanrısının adını dəyişərək öz panteonlarına daxil etdilər (Рагозина 1903. s.236).

Etrusklar Apollonu *Apulu*, elamlılar *Aplu* adlandırırdılar. Aplu eyni zamanda Elamda atanın vərəsəlik hüququ olan oğluna deyilirdi (Юсифов 1968. s.208, 210, 390).

Urartu panteonunda tanrı Apulu Apliuk adlanır. Apliuk eyni zamanda Van dövlətində zadəgan nəsilərindən birinin adı olmuşdur (Пиотровский 1944. s.111).

Aplu məbədinin kahinləri Troya müharibəsi zamanı çar Piramın və Eneyin tərəfində idilər (Вильгельм Вагнер 1901. s.129). Döyüşlərin birində Axil Aplu məbədinə daxil olub

Piramın oğlu Troili öldürmüşdü (Энеида 1971. s.411).

Aplu məbədinin kahini *Kalkan*, qızı *Xer* həmişə troyalıların tərəfini saxlayırdı (Вильгельм Вагнер 1901. s.129). *Kalkan* və *xer* türk sözləridir. *Xer* qədim bulqar və çuvaş dillərində *qız* deməkdir. *Kalkan* isə qalxandır.

Apulu nəslinin çoxu yunanlarla döyüşlərdə məhv olub getdi. Sağ qalanlar İberiyaya çəkilib. Apul, Apulu qalalarını tikdilər. Məbədlərdə Apollonun bütünü qoyaraq əvvəlki kimi ona tapınmaqda davam etdilər. Sonra xristian keşişlər mehrabları dağıdıb, Apollonun bütələrini sındırdılar. Məbədlərin yerində kilsələr tikdilər. Sarı Yaqubun (İakov Saruqskinin) "Bütələrin yığılması" əsərində o hadisələr geniş təfərrüatı ilə qələmə alınmışdır (Меликсетбеков 1911. s.71, 117; Мapp 1897. s.303).

Quranda İbrahim peyğəmbərin arvadı Həcər, Bibliyada Haqar adlandırılır. Hind mifində isə Harka və ya Haqar Brahmın arvadıdır. Həm Hind və Sind miflərində, həm Bibliyada Abraham, Sara və Haqar əfsanəsinin süjet və obrazları bir-birinə uyğun gəlir (Matlock 2015. s.57).

Əbülqazi Bahadur xanın türkmən qocalarının dilindən qələmə aldığı "Şəcəreyi-tərakime"yə görə, Aqar Oğuz xana tabe olan ellərdən biri olmuşdur. Aqar övladları Gün xanın uyğur əsilli vəzirı İrkıl Xocanın törəmələri sayılır (Коновов 1958. s.74; Ögel 1971. s.292).

VII-VIII əsr xristian salnamələrində ərəblər İsmayıl və *Aqar* övladları adlandırılırlar. Güney Azərbaycanın *Aqar* (sonrakı Əhər) şəhərinin, Gəncə və Qubadlı qəzalarında *Aqarlı* kəndlərinin (Список 1922. s.42; Бахарлы 1924. s.140) avtohton əhalisi Brahm və Haqar (İbrahim və Həcər) övladlarının son qalıqlarıdır.

Orta Asiyadakı Səmərqənd şəhəri Kəşmir və Qəndəhar folklorunda *Samar* adlandırılır. Yəhudi mənbələrində isə *Samaria*: 1. etnos, 2. şəhər, 3. vilayətdir. Sonralar *Samaria* şəhəri İsrailin paytaxtı oldu (Описание Иудейской 1824. s.63, 65, 67; Историография 2002. s.34).

Avraam Norova görə, *Samaria* əvvəllər Fələstinin bir vilayəti idi. Sonra İsrail övladları o vilayəti fələstinlilərin əlindən aldılar (Авраам Норов 1854. s.49).

Kvinta Kursiya yazır ki, *Samaria* əhalisi Makedoniyalı İsgəndərə döyüşsüz təslim oldu. *Samaria* şəhəri eradan əvvəl 923-cü ildə salınmışdır (Квинта Курция 1750. s.195, 406).

Tarixçilərin bəziləri samarları yevreylərlə eyniləşdirirlər. Onların əksinə olaraq M.Q.Canaşvili yazır ki, samarlar və yevreylər ayrı-ayrı etnik toplumlar olublar. Heç onların antropoloji quruluşu da uyğun gəlmirdi. Yevreylər düz burunlu, samarlar qartal burunlu idilər (Джанашвили 1908. s.139).

Eradan əvvəl IV əsrin sonlarında makedoniyalılarla döyüşdə İberiyanın *Samara* adlı qəbilə başçısı öldürülmüşdü (Мамулия 1979. s.176). Bu məlumat onu göstərir ki, samarların bir hissəsi Fələstindən Cənubi Qafqaza köçmüş, albanlarla və iberlərlə birlikdə Makedoniya işğalçılarına müqavimət göstərmişdir.

Həmdullah Qəzvini (XIV əsr) yazır ki, Təbriz qəbiristanında öz dövrünün görkəmli adamlarından biri Şeyx Nurəddin Samaristaninin türbəsi var (Хамдуллах Казвини 1983. s.71). Samaristani Samar nəslindən və ya Samar yurdundan olan deməkdir. Belə görünür ki, samarların iudaizmdən üz döndərüb, müsəlman olan qolu orta əsrlərdə hardasa Təbriz ətrafında yaşayırmış.

Türküstandakı Kokand şəhərinin adı müxtəlif dilli mənbələrdə Kokan, Xoxan, Kukan formalarında yazıya alınmışdır (Валиханов 1984. s.426; Хоренский 1893. s.293; Шопен 1852. s.57, 74; Чурсин 1913. s.86).

Çokan Valixanov yazır ki, Kokand şəhəri əvvəllər *Kokan* adlanırdı (Валиханов 1984. s.426). I Pyotrun Orta Asiyaya göndərdiyi səfirin hesabatında şəhərin adı Kokand yox. Kokan kimi göstərilir (Посланник Петра I. 1964. s.124).

Musa Xorenlinin qeydlərinə əsasən tərtib edilən VII əsr "Erməni coğrafiyası"nda Kukan Bospor mahalının bir vilayəti-

dir (Хоренский 1893. s.293). Bosfor mahalı eranın əvvəllərində Naхçıvanla Van gölü arasında yerləşirdi.

I.İ.Şopen yazır ki, Qafqazla Anadolu arasında Xoxanakər və ya Xoxanaberd adlı qala olmuşdur. Həmin qala Kokan oba-tərcümədə Kuxanovit (Шопен 1852. s.57, 74) mahalında idi.

1863-cü ildə Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin tərtib etdiyi toponimik lüğətdə göstərilir ki, *Kukan* Amur çayının qollarından biridir (Географическ. стат. сл. 1863. s.647). Deməli, Hind və Sind miflərindəki Kokan nəslinin bir qolu ata yurdunda qalmış, bir qolu Sibirdən Qafqaza köçmüşdür. Kukan oba şimalı ağ qardaşların qədim vətəni olmuşdur.

Qədim hind eposlarında şimalı ağ qardaşların bir qolu Bharat adlanır (Русск. санск. сл. 2004. s.1). Bharat arilər Altaydan Ön Asiyaya köçərək İudeyada Baqarat, Albaniyada Baharlı, İberiyada Baqration adı ilə tanındılar. Gürcü tədqiqatçıları hələ XIX əsrin ortalarında yazırdılar ki, baqrationların adı orta əsr salnamələrində *Baqarat* kimi göstərilmişdir (Бакрадзе, Берзенова 1870. s.19).

Baqarat etnoniminin kökündə bakar zoonimi durur. Arximandrit İeronim yazır ki, Bibliyada inəklər və buğalar ümumi adla *bakar* adlandırılır (Архимандрит Иероним 1883. s.58).

Bakarlar əvvəlcə Şumerdə yurd salıb, çay sahilində *Baqar* məbədini tikdilər (Канева 1996. s.169). Sonra onlar Fələstinə və Siciliya adasına köçdülər. Baqarların Siciliyada saldıqları qala XIX əsrə qədər qalırdı (Авраам Норов 1828. s.77, 92).

Onların İslam dinini qəbul edərək Azərbaycana köçən hissəsi Baharlı, xristianlığı qəbul edən, Gürcüstana köçən hissəsi Baqration adı ilə məşhur oldu. I.İ.Şopen yazır ki, *Baqarlı* Ermənistanında yaşayan türk tayfasıdır (Шопен 1852. s.567).

Baqrationslar yəhudi dinindən üz döndərərək xristian oldular və VII əsrdən X əsrə qədər Türkiyə ərazisindəki Çuruk su vadisində yaşadılar. Sonra onlar Gürcüstanda hakimiyyəti əldə etdilər. Onların bir hissəsi isə ermənilər üzərində hökmran olmuş və Baqratuni adı ilə tanınmışdır.

Baqarlar nə erməni nəslidir, nə gürcü. Onlar Ari türklərin bir qolu olub, ermənilər və gürcülər üzərində hökmranlıq etmiş, illər keçdikcə üzərində hökmran olduqları xalqlar arasında əriyib itmişlər. Tarixin qəribə dərsəri var. Gah qaliblər məğlubların, gah məğlublar qaliblərin qurbanı olurlar.

Musa Xorenli yazır ki, parfiyalı Valarşak şimalda Kür çayının sahilində yerləşən *Paqariya* ölkəsini və şəhərini tutdu. Paqariya ölkəsi Yeqeriyanın qonşuluğunda idi (Хоренский 1808. s.136, 242). Bu da şm.-şərqi Anadoludakı Çorox çayı vadisinə uyğun gəlir.

Artaşat şəhəri salınana qədər baqarların bütləri Baqaran məbədində saxlanırdı. Parfiya çarları həmin bütleri yuxarı Araz boyundakı Artaşat məbədinə köçürtdülər (Мартен 1901. s.10) və baqarları özlərinə tabe etdilər.

Baqarlar çar Arşakın zamanında ordunun bayraqdarı oldular. Onlar qəhrəman deyildilər. Ancaq çox fəndgir siyasətçi idilər. Həmişə güclülərin yanında oldular. Zəifləri əzərək özlərinə tabe etdilər.

Sulxan Saba Orbeliani yazır ki, baqrationslar Gürcüstanda məşhur knyaz nəsilindən biri olmuşdur (Сулхан Сабա 1969. s.19). Gürcü və erməni baqrationsları eyni nəsiləndən olsalar da, onlar Ermənistanında ermənilərin, Gürcüstanda gürcülərin təriqətini qəbul etdilər və hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladılar. 340-ci ildə *I Bakar* İberiyanı özünə tabe etdi və 342-ci ildə ermənilər üzərinə qoşun göndərdi (Эсадзе 1801. s.6).

I.A.Orbeli yazır ki, Baqaran şəhərindəki məbəddən qədim erməni yazılarına bənzəyən yazılar tapılmışdır (Орбелиани 1913. s.114). Erməni yazılarına bənzəyən bu yazılar erməni dilində deyildi. Həmin kitabədə əsilzadə qadınlar xatun, tekin, bambaş titulu daşıyırlar. Bu titulların hamısı türk titullarıdır.

Musa peyğəmbərin "Tora"sına görə, Kənan nəslində *Xeta* oğullarıdır (Генрих Грець 1. 1906. s.148). Kənan nəsiləri yalnız Xeta oğullarından ibarət deyildi. Öncə qeyd etdiyimiz

kimi, daim bir-biri ilə vuruşan əkinçilərdən və çobanlardan ibarət idi.

Əgər "Tora" da kənanlar Xeta oğulları kimi təqdim edilsə, deməli Xeta oğulları Moiseyin dönəmində Kənan tayfa ittifaqına başçılıq etmişlər.

Xeta oğullarının əsas boyları ata yurdunda qalıb. III-VII əsrlərdə Mancuriyada Kitay, IX-XII əsrlərdə Şərqi Türküstanda Qara Kitay dövlətini yaratdılar (Бартольд т.2, ч.1 1965. s.131, 141). Ruslar Çini qədim bir türk xalqının adı ilə Kitay adlandırırlar. Kitaylar eyni zamanda xeta, xitay, xatay adlanır.

Xatayların Hindistana köçən hissəsi sanskrit mətnlərində *Xattiya* adlandırılır. Onlar indiyədək ölkənin hərbi və idarəçi kastalarından biridirlər (Matlock 2015. s.154).

Firon III Tutmosun kitabəsində xetlər Xeta adlandırılır (Источники по истории Египта 63413. s.152). Hindavropa mənşəli xetlər Xeta deyildilər. Onlar özləri özlərinə Nesili deyildilər.

Nesililər e.ö. XIX əsrdə Kızıl İrmak çayı boyunca gəlib. Xeta oğullarını cənuba qovdular və özlərini məğlub etdikləri xalqın adı ilə Xetali adlandırdılar. Nesililər bundan sonra xett, xataylar xatti adı ilə tanındılar. Ancaq bəzi tarixçilər hələ də onları bir-birləri ilə qarışdırırlar (Камменхубер 1980. s.23; Дьяконов 1951. s.303).

V.V.Ivanov yazır ki, Xatti dili hindavropa mənşəli deyildi (Иванов 1980. s.134). Bu fikri Xett mixiyazılı abidələrinin şifrini açan B.Qrozni daha əvvəl söyləmişdi.

Arxeoloqlar 1919-cu ildə Kızıl İrmak çayı boyunca Nesili mədəniyyətindən 80 sm dərinlikdə arxaik bir mədəniyyət aşkar etdilər. Həmin mədəniyyəti nesililər məhv etmişdilər. B.Qrozni onların heroqlifləri və mixi yazıları ilə tanış olaraq belə nəticəyə gəldi ki: 1. Xeta dili iltisafı, xett dili flektivdir, 2. Xetalar Asiya xetlər, yəni nesililər Avropa mənşəli xalqlardır (Грозный 1938. s.21, 26-27).

B.Qrozni yazır ki, nesililər e.ö. 1930-cu ildə xattiləri məğlub etdilər. Onlar Kiçik Asiyaya gələndə burada *Xate* şəhəri var idi. Nesililər Xate şəhərini tutub, özlərini yad xalqın adı ilə *Xattili* adlandırdılar (Грозный 1938. s.28-29).

Ernst Renan xatələrlə xetləri bir-birindən fərqləndirməsə də, yazır ki, beni-İosef adlanan tayda xett mənşəli və köçəri idi. Onlar yevreylər üzərində güclü hakimiyyətə malik olmuşlar (Эрнст Ренан 2750. s.102-103). Beni-İosef, yəni Yusif peyğəmbərin nəsl köçəri idisə, deməli onlar nesili və hindavropa mənşəli deyildilər.

B.Qrozni yazır ki, nesililər Xate oğullarının dilindən çoxlu sözlər götürdülər (Грозный 1938. s.27). Xate oğulları *günəşə utu*, *anaya uma*, *sağlamlığa ezen*, *barsa hars*, *başmağa şepşep*, *hakimə tapar*, *ataya atta*, *cadugərə kam*, *işığa eş*, *dan yerinə tan*, *çar arvadına katak*, *yerə zir*, *tanrıya dinqir* deyildilər (Камменхубер 1980. s.23, 29, 30, 42, 100, 202, 203; Иванов 1980. s.135-136, 203; Хойбек 1980. s.315). Bu sözlərin hamısı türk sözləridir.

Misir piramida mətnlərindəki Xeta (Источники по истории Египта 63413. s.152), Suz kitabələrindəki *Xitali* (Хинц 1987. s.148) nəsl tarixdən tamamilə silinib getmədi. Onların son qalıqları indi Türkiyənin Xatay vilayətində yaşayır və türk dillərinin arxaik bir ləhcəsində danışirlar.

Xatayların böyük bir hissəsi Azərbaycan xalqının mənşəyinə daxil olmuşdur. 1942-ci ildə Ərdəbildə 15 min, Təbrizdə 40 min Xatay ailəsi yaşayırdı (Sanan Azer 1942. s.8-9).

Sənan Azərə görə, Şah İsmayıl Ərdəbildəki xataylardan çıxmışdır. Yalnız Şah İsmayıl yox, Çin Türküstanının Kitay qurxanları, şərqin böyük təriqət şairi Şəms Təbrizi Xatay nəslindən idi. Cəlaləddin Rumi Şəms Təbrizini Xatay türkü adlandırır.

Məra rahe səvabi bud qom şod,
Əz an *torke Xətai* mən, çe danəm?

(Günah o Xatay türküdədir ki, onun
ucbatından öz yolumu itirdim, nə edim?)

Əbrürrəşid Bakuvi (XIV əsr) Çində yaşayan xataylar haqqında yazır: – Xatay türk xalqıdır. Onlar müsəlman olmasalar da, müsəlmanlar kimi evlənirlər (Бакуви 1971. s.103).

İbn əl-Əsirə (XIII əsr) görə, *Xata*: 1. Çin Türküstanının, 2. Xatay türklərinin adıdır. Onlar öz gözəllikləri ilə məşhur olmuşlar (İbn əl-Əsir 1959. s.50). Tarixçi yazır ki, Xatay qurxanları üzürütlü gəzirlər. Çünki onların əxlaqı ailəli qadınların qarşısına üzüaçıq çıxmağı qadağan edirdi.

Şah İsmayıl Xətayi də Kitay qurxanları kimi üzül tor örtüklü gəzərdi. Onu görən Venetsiya tacirləri yazırlar ki, bu cənab çox gözəldir. Yaxın adamlardan başqa heç kəsin qarşısına üzüaçıq çıxmır.

İbn əl-Əsirin xatayların müsəlmanlar kimi evlənməsi haqqında dediklərində diqqəti çəkən məqam var. Yusif Kənan Züleyxa ilə necə evlənməmişdisə, xatay qurxanları istədikləri qadınla o cür evlənidilər. Onların əxlaqı ərlə qadınlara yaxın durmağı qadağan edirdi.

Svan. Qədim hind eposlarında göstərilir ki, Svan şimal tayfalarından biridir. Svan cyni zamanda həmin tayfanın tapındığı totem heyvanın adı idi (Санск. русск. учеб. сл. 2004 s.207).

Svanların bir hissəsi öz ata yurdundan Şumerə və Nil vadisinə köçmüş, sonra oradan İberiyaya qovulmuşdur. A.S.Xaxanova görə, svanlar arxaik dövrdə Misirdə fironluq edən Kuş nəslinin ayrıca törəmələridir (Хаханов 1897. s.4).

A.Şanıdze V-VII əsr xristian salnamələrinə istinadən yazır ki, svanlar Yafəs övladlarıdır (Шанидзе 1938. s.9). Əbülqazi Bahadır xana görə, türklər də Yafəs nəslindən çıxmışdır. Ancaq svanlar onlardan fərqli olaraq öz soydaşlarından çox tez ayrılmış, yad dilli xalqlar arasında dillərini unutmuşlar.

Mari Brosse XIX əsrin əvvəllərində Gürcüstanda olarkən müşahidə etmişdi ki, Svaneti böyük və kiçik olmaqla iki mahala bölünür (Мари Броссе 566. s.104).

I.O.Senkovski yazır ki, qədim mənbələrdəki *Suvan* mahalı indi Svaneti adlanır (Сенковский 1859. s.180). Ancaq həmin mənbələrin müqayisəli şəkildə tədqiqi göstərir ki, svan kimi yazıya alınan etnik adların bəziləri sevandır. İstər sevan olsun, istər suvan, onların indiki ermənilərə və gürcülərə heç bir aidiyyəti yoxdur.

Quram Lordkipanidze yazır ki, svanlar e.Ə. III əsrdə Ön Asiyadan İberiyaya köçüblər (Лордкипанидзе 1978. s.21-22). Bəs bizim cənub bölgəsindəki *zuvanlar* Azərbaycana nə zaman köçüblər? Bu, məlum deyil. Ancaq o məlumdur ki, adları piramida mətnlərində s.v.n. kimi yazıya alınan suvanlar və sevanlar e.Ə. III-II minilliklərdə Misirdə yaşayırdılar (Масперо 1911. s.96; Масперо 1916. s.419).

Suvanlar uzun yolçuluqdan sonra Fazis və Rion çaylarının arasında (Лордкипанидзе 1978. s.22), sevanlar indiki Göyçə gölü vadisində yurd saldılar. IX əsr ərəb tarixçilərinin əsərlərində onlar haqqında maraqlı bilgiler vardır.

Ərəb sərkərdəsi Mərvan 720-ci ildə Bizans üzərinə gedərkən gölün içindəki Sevan qalasını tutmuşdu (Шонен 1852. s.296). Çünki Sevan əhalisi o zaman xristianlıqdan üz döndərmiş, keşişləri ölkədən qovsa da (Хоренский 1893. s.293; Albaniya tarixi 1993. s.190). müsəlmanların da tərəfini saxlamırdı. Musa Kaqankatuklu yazır ki, sevanlılar yunan keşişlərini ölkədən qovub, cübbələrini əyinlərindən çıxartdılar. Samur dərəsindən kürk geyindilər, qurd dərəsindən papaq qoydular. Keçmiş dədə-baba adətlərinə qayıtdılar (Albaniya tarixi 1993. s.190). Bu adətlər türk adətləri, geyimlər türk geyimləridir.

Sultaniyyə şəhərinin arxiyepiskopu İohan de-Qalonifontibus (XIV əsr) yazır ki, svanların ayrıca dilləri var. Onların dili gürcülərin dilindən fərqlənir (Иоанн де-Галонифонтибус 1980. s.20) Həmin fikri A.S.Xaxanov daha dəqiqləşdirir. Yazır ki,

svanların dili kartvel qrupu dillərindən çox uzaqdır (Хаханов 1897. s.2). R.İ.Şora görə, Yafəs mənşəli xalqlardan biri olan svanların dili qatışıqdır (Шор 1931. s.228, 231).

Azərbaycanın cənub bölgəsindəki zuvanların da öz dili vardır. Onların dilindəki Kuş, Aran, Misir mənşəli sözlər ayrıca tədqiqatın obyektidir.

Svanlar eranın əvvəllərində iki yerə bölünərək Avropaya köçdülər. İspaniyada və Makedoniyada yurd saldılar. "Yunan ədəbiyyatı tarixi"nin 1824-cü il nəsrində qeyd olunur ki, Makedoniyada yaşayan *svaçilər* elə svanlardır (История греческой литературы 1824. s.203), -çi türk dillərinə aid şəkilçidir.

Yəhudi tarixçisi İosif Flaviyə (e.ö. I əsr) görə, *sebaçilər* Kam nəslindən Kuşun övladlarıdır (Иосиф Флавий 52390 s.27). Onlar *Seba* adlandırdıqları aya sitayiş edirdilər. *Sebaçi* monoteizmə qədər Ön Asiyanın 12 ay kultundan biri olmuşdur (Армения и Рим 1843. s.315). Sonra o kultun daşıyıcıları Ön Asiyadan Misirə və Avropaya yayıldılar.

M.Q.Canaşviliyə görə, *span* və *ispan* eyni etnonimlərdir (Джанашвили 1908. s.261). İspanlar indi hindavropa dillərinin birində danışır. Tarixən onların dili Yafəs dillərindən biri olmuş, sonra tədricən flektivləşmişdir.

Foma Mesropskinin şagirdi Argeşli İohanın salnaməsində göstərilir ki, ispanlar Yafəs nəslindəndirlər. Həmin salnama Matenadaranın Eçmiadzin fondunda 7117 N-li sifrə altında saxlanılır (Шанидзе 1938. s.9).

V-VII əsr xristian salnamələrində ispanlar bir qayda olaraq Yafəs övladlarından biri kimi təqdim edilirlər. "Albaniya tarixi"nin girişində deyilir: - Babil qülləsi tikiləndə və dillər qarışanda Yafəs nəslindən 15 xalq törədi. Onlardan biri ispanlardır (История Агван 1861. s.31).

N.Y.Marr yazır ki, İspaniya ölkə adı totem mənşəlidir (Март 1927. s.122). Həmin totem Misir papirus mətnlərində *Sebaçi* kimi qeydə alınan ay idi. Svan, sevan, suvan etnonimləri *Sebaçi* totem adının flektivləşmiş formasıdır.

Yalnız Sevan gölünün yox, Borçalı mahalındakı Sevənlilər (Çobanov 1987. s.135), İrəvan quberniyasının Dərə Çiçək mahalındakı Sevanlı kəndlərinin (Гейбуллаев 1992. s.71) adı *Sebaçi*, yəni Ay kultu ilə bağlıdır.

Sanskrit dilli mətnlərdə *nənə* sözü *Nana* kimi yazıya alınmışdır (Санск. русск. сл. 2004. s.30). Eyni zamanda *Nana* qədim Sind və Ön Asiya panteonunda əsas ilahələrdən biri idi (Асохик 1864. s.267; Март 1901. s.9; Армения и Рим 1843. s.349).

Nənə xristianlıqdan öncəki iberlərin panteonuna doğum, bərəkət ilahəsi kimi gəldi. L.M.Meliksetbekova görə, ilahə Nananın bütünü İberiyaya buntürklər gətirmişdir. Onlar e.ö. IV əsrdə Kür çayı boyunda 4 şəhər salmış, *Nana* adlandırdıqları ilahənin bütünü öz məbədlərinə qoymuşdular (Меликсетбеков 1914. s.19).

"Kartlis tsxovreba"da göstərilir ki, Parnavazın oğlu Saurmak ilahə Ayninanın və da-Nananın bütələrini Metex yolunun üstündə qoydurub, Asurestanın vassalı kimi 75 il ölkəni idarə etmişdir (Шопен 1866. s.239).

Aynina ilahə Ananın gürcü formasıdır. Yunanlar gürcülərdən bir qədər fərqli olaraq onu Aynian, latınlar Enian, ermənilər Anait adlandırmışlar. *Nana Nənə* deməkdir. Bu bilgiler onu göstərir ki, buntürklər kimi Kimer mənşəli İberiya çarları Saurmak və Asparux da ilahə Anaya və Nənəyə sitayiş etmişdir.

Nəzərə alsaq ki, buntürklər Finikiyanın, kimerlər H`Aldeyanın hakim nəsilərindən biri olmuşdur, deməli onlar Makedoniyalı İsgəndərdən çox qabaq Aralıq dənizinin şərq sahillərində yaşamış və ilahə Nənəyə sitayiş etmişlər.

Nikita Emin 1864-cü ildə Moskvada nəşr olunan "Bütpərəst ermənilərin dinləri haqqında oçerklər" kitabında yazır ki, ilahə Naneyə yevreylər də sitayiş edirdilər. O, yunanların Artemidasıdır (Эмин 1864. s.23).

İndi meqrəllər anaya *nana*, qurlar *nena* (Март 1938. s.36; Глonti 1936. s.194-195, 237), utilər *nane* (Шопен 1866. s.483)

deyirlər. Azərbaycan türkləri isə nənə ananın anasına və atanın anasına deyirlər.

M.X.Abeğyanın iddiasına görə, nana teonimi fars mənşəlidir (Абеґян 1975. s.14). Manuk Xaçaturoviç nəzərə almır ki, ilahə Nənənin bütləri Kippadokiyada (Блейхштейнер 1936. s.194) qoyulanda hələ farsların ayağı indiki İrana dəyməmişdi.

N.Y.Marr M.X.Abeğyandan fərqli olaraq yazır ki, ilahə Nana fars mənşəli deyildir (Март 1901. s.9).

P.Керпен yazır ki, e.ö. III-II minilliklərdə Nana assurların, Sin şumerlərin ay ilahəsi olmuşdur (Керпен 1837. s.84). Əslində şumerlərin də ay ilahəsi Nana adlanırdı. Sin onun sami dillərinə tərcümə olunmuş formasıdır.

Qədim Şuşa (Suziana) kahinləri ilahə Nənəni *Nanay* adlandırırdılar (Винклер 1913. s.138). Elam hökmdarı in-Şuşinakın (e.ö. 1150-1120) kitabəsində yazılıb ki, ilahə Nənənin bütü Suza qənimət kimi Assuriyadan gətirilmişdir (Юсифов 1968. s.71).

Assurlar şumerlər və şuşalılar kimi iltisəqi dilli turanlılar idilər. Onlar min ilə yaxın Ön Asiyada yaşayandan sonra e.ö. XI əsrdə samiləşməyə başladılar. İlahə Nənənin bütü e.ö. 1635-ci ildə, assurlar hələ samiləşməmiş Suza gətirilmişdi.

İbrahim və Sara əfsanəsi Bibliyadan qabaq Sind folklorunda var idi. Bibliyaya görə, *Sara* Avrahamın, qədim sindlilərə görə, *Sara svati* tanrı Brahmin arvadıdır.

Sara svati hind panteonunda: 1. müdriklik, 2. nitq, gözəl səs, 3. sulu, hərəkətli torpaq ilahəsidir. Eyni zamanda, Sara svati Sind folklorunda günəşin 15 adından biri olmuşdur (Словарь санск. 2004. s.39).

Monqol işğalına qədər Yaik (Ural) çayı boyunda Saraçik adlı şəhər vardı (Рычков 1717. s.21). İlahə Saraya sitayiş edən Sibir türklərinin bir qolu Ural, bir qolu Qafqaz dağlarının ətəklərinə köçmüşdür.

Musa Xorenliyə görə, Seraya: 1. qəbilə, 2. ölkədir (Хоренский 1808. s.136, 145). Seraya "ilahə Saranın övladları"

deməkdir. Onların ölkəsi VII əsrdə Basen vilayətinin qərbində yerləşirdi (Хоренский 1808. s.145).

Çox güman ki, Sara nəslinin ölkəsi hardasa Arpa çayı boyunda olub. Arpa çayı qədim mənbələrdə Arpaq, yəni ərvah çayı adlandırılır. Sel, daşqın olanda insanlar günəşin timsalı olan Saranı Arpaq çayına atardılar. Onlar inanırdılar ki, günəşin çaya qurban verilməsi ilə kükrəyən sular sakitləşəcəkdir.

Henrix Qrets yazır ki, Seraya iudey zadəgan nəslidir (Генрих Грец 1907. s.302). Seraya iudey yox, yevrey nəslidir. Onlar iudalar üzərində bir zaman hökmrən olmuşlar. İudalar Sara, yəni sarı günəş kultunu Turan mənşəli iverlərdən, yəni yevreylərdən mənimsəyiblər.

D.Xvalsona görə, Seraya və ya *Serax* yahudi yox, yevrey adıdır (Хвальсон 1866. s.181). Musa Xorenli yazır ki, Seraya H'Ау nəslindən çıxan knyazlardan biri olmuş, arşakidlərdən qabaq yaşamışdır. O, Qusarın atasıdır (Шонен 1866. s.40, 55).

İosif Flaviyə (e.ö. I əsr) görə, Musa peyğəmbərə qoşulan patriarxlardan birinin adı (yaqın ki, totem adı) Serax olmuşdur. Eyni zamanda Kənan nəslindən Aşerin qızının adı Serax idi. O, Yusif peyğəmbərin Nil çayına atılan cəsədini tapmışdı. Semitoloqlar etiraf edirlər ki, *Serax* yəhudilər üçün tipik ad deyildir (Иосиф Флавий 52390. s.101).

Vardanın (XIII əsr) "Coğrafiya"sında Zod mahalı *Sara*, Kapan mahalı *Sara yerkir* formasında göstərilmişdir (Шонен 1866. s.66, 72, 318).

Sara yerkir "Saranın mahnısı" deməkdir. Yer, ir qırçaq qrupu türk dillərində mahnıya deyilir. Alp igidlər döyüşə, gözəl qızlar məbədə gedəndə öz irlərini – mahnılarını oxuyurdular.

Sara mahalının həm də Zod (Шонен 1852. s.66, 72, 318), yəni Sūd adlanması etnoloji tədqiqat baxımından xüsusilə maraqlıdır. Deməli, Sara həm gözəllik, həm sūd kultu olmuş, Afrodita kimi körpə uşaqları bəd ruhlardan qorumuşdur.

XV əsrdə Sivas şəhərinin şərqində *Sara* adlı qala vardı. Qazi Bürhanəddin Əhmədinin "Bəzmü-rəzm" əsərində xatırlanan

(Faruk Sümər 1992. s.255) o qala Sara nəslinin son yurd yerlərindən biri olmuşdur.

Sara kultunun mərkəzi Güney Azərbaycandakı Sərab şəhəri idi. Sərab şəhəri orta əsr mənbələrində Sarat, Sara, Saray, Saruq variantlarından yazıya alınmışdır. Həmin Sara İbrahim dönmündən bəri Aranın əsas şəhəri olmuşdur (Эрнст Ренау 2750. s.77; Велльгаузен 1909. s.278).

Sərab şəhərinin Sara kultunun mərkəzi olmasını yalnız etnoloqistik faktlar deyil, arxeoloji tapıntılar təsdiq edir. İ.I.Şopen yazır ki, Sərab şəhərində 2 daş sütun var. Həmin sütunlar vəsiyyətinə görə ölən bir qızın qəbrinin üstündə qoyulub (Шопен 1852. s.326).

Qoşa başdaşı Tərtər rayonunun Bəyim Sarov kəndinin qəbiristanında da vardı. 30-cu illərdə onu uçurtdular. Sərab mahalından Qarabağa köçürülən Bəyim Sarov kəndinin əhalisi Sara nəslinin son qalıqlarıdır. Onlar XIX əsrin sonlarına qədər evlərində ermənicə yox, öz dillərində danışdılar.

Asa qədim hind mifində şimal tanrılarında biridir. Eyni zamanda, tanrı Şivanın bir ləqəbi Asa olmuşdur (Matlock 2015 s.171).

Qədim hind miflərində Asanın ölkəsi Sivariya adlanırsa, deməli Asa Sind və Ön Asiya panteonuna Sibirdən gəlmişdir.

Asa teoniminə qədim Fərat boyu xalqlarının panteonunda Aza və Azak formalarında rast gəlirik. İ.M.Dyakonov yazır ki, tanrı Azaq bitkilərin sahibi sayılırdı. O, şumerlərin yaradıcı tanrısı Nipurta bənzəyir (Дьяконов 1990. s.218).

Şumer panteonunda Azaq bəzən mənlı mifoloji obraz kimi görünür (Крамер 1965. s.109, 180). Bu da ondan irəli gəlir ki, dünyanın bir çox şəhər-dövlətləri kimi şumer şəhər-dövlətləri birdilli və birdinli deyildi. B.A.Turayev yazır ki, Kiş şəhərinin hakim nəslı *Azaq hay* adlanırdı (Туряев 1913. s.80).

Azaq nəslinin adı yəhudi mənbələrində Asaf, Azav kimi yazıya alınmışdır. Y.Vellqauzen yazır ki, Azav Aranın qardaşı

oğludur. O, həzrəti-İbrahim dönmünün sonlarında yaşamışdır (Велльгаузен 1909. s.33).

Sonra azafılilar Fələstinə köçüb, çar Davidin və övladlarının zamanında Yerusəlim sarayının aparıcı simalarına çevrildilər. Onlardan biri çar Davidin saray şairi, musiqiçilərin rəhbəri və baş duayazanı olmuşdur (Генрих Грець 1906. s.2018).

Azaf övladları Daviddən və Süleymandan sonra ölkədə öz nüfuzlarını qoruyub saxladılar. Həmin nəsildən İoaşim ben-Asaf e.ö. 701-ci ildə Yerusəlim sarayının kansleri oldu (История еврейск. народа 1914. s.445). Arxeoloji qazıntı zamanı onun üzük-möhürü tapılmışdır. Möhürün üstündə quş başlı, qanadlı bəbir təsviri vardır.

İbn-Xordadbeh (IX əsr) yazır ki, Asafat Yəməndə qədim şəhərdir. O daha əvvəllər *Durna* adlanırdı (Ибн-Хордадбех 1986. s.317). Asafat azafılilar deməkdir. Azafılilar şəhərinin Durna adlanması göstərir ki, Durna nəslı Troyanın işğalından qabaq Ön Asiyadan Yəmənə köçmüşdür.

Q.Kapantsyana görə, e.ö. XIV əsrə aid xett mixi yazılarında azafılilar elə azafılılardır. Xett çarı II Murşil əvvəl qaşqayların, sonra azafılılardan ölkəsinə basqın etmişdi (Капанцяи 1947. s.28).

Azalar Xett dövləti dağılıdan sonra Assuriya və Uran çarlarına tabe olmadılar. Onlar Araz çayının sol sahilinə köçüb indiki Naxçıvanla İrəvan arasında yurd saldılar (Меликишвили 1960. s.421). Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı Aza kəndlərinin avtohton əhalisi onların son qalıqlarıdır.

Aza nəslə e.ö. VIII əsrdə bir müddət Manna ölkəsində çarlıq etmişdir. Manna dövrü sənədlərində onlar *h'Aza* adlandırılır (Капанцян 1947. s.42-43).

Həmdullah Qəzvini (XIV əsr) yazır ki, Təbrizin şimalındakı Dizmar mahalında Asaq adlı kənd var (Хамдуллах Казвини 1986. s.50). Fikrimizcə, e.ö. 835-ci ildə İudeyada hakimiyyətə gələn çar Azael də (Авраам Норов 1854. s.127) Aza nəslindən çıxmışdır. Azael "tanrı Azaya uzanan əl" deməkdir.

Xristianlığın yayıldığı ilk illərdə İberiyadakı Afon mağarasında Azaf adlı fələstinli zahid yurd salmışdı. Onun adı "Bütələrin yığılması" əsərində İsaaf kimi yazıya alınmışdır (Подиевков 1926. s.215).

İrəvan quberniyasındakı Azaxlar kəndinin (Шопен 1852. s.487, 509), Tiflis quberniyasındakı Azaklı sultanlığının (Новые архивные 2777. s.129), Tovuz rayonundakı Azaflı kəndinin əhalisi Azaf nəslinin son qalıqlarıdır.

Əgər İoaqim ben-Azaf David peyğəmbərin nəslindədirsə (Велльгаузен 1909. s.191; Генрих Грець 1906. s.2018; История еврейск. народа 1914. s.445), biz Tovuz rayonundakı Azaflı kəndinin əhalisini həzrəti-Davud övladları kimi əziz tutmalıyıq.

Dağıstandakı Ağbağ icmasının folklorunda Azaq adlı mifik ilan var (Жирков 1949. s.20). Yevrey folklorunda isə *İlan Asanın oğludur* (Иосиф Флавий 52390. s.495). Yevrey və türk folklorundakı bu uyğunluqlara təsadüf kimi baxmaq olmaz.

Sanskrit dilində anaya *anna* və *amba* da deyilir (Санск. русск. сл. 2004. s.3-4). İlahə Anaya etiqad hinduizmin bəzi təriqətlərində indiyədək qalmaqdadır (Matlock 2015. s.7).

Amba teoniminin paralellərinə qədim Ön Asiya panteonunda am, ama, ma formalarında rast gəlirik (Асохик 1864. s.275; Шопен 1866. s.61, 62, 120, 186; Гиоргадзе 1973. s.157).

Xristianlıqdan öncəki h'aylar (indiki ermənilər yox) Artemidaya uyğun ilahələrini *Ama* adlandırır və onu meyvələrin hamisi hesab edirdilər (Асохик 1864. s.275). H'aylar bundan əlavə, qadınların analığını – bədənlərinin uşaq yaranan yerini də ama adlandırirdılar (Шопен 1866. s.120, 186).

İ.İ.Şopen h'ayların ama teonimini: 1. türkcə qadın, 2. tatarca diş, 3. yevreyə ana sözləri ilə bağlayır (Шопен 1866. s.21, 62). İsayi yevreylərin anaya ama deməsi onların türk mənşəyinə sübutdur.

Xristianlıqdan öncəki çuvaşlar tanrı Aşenin arvadını – doğum, bərəkət ilahəsini dinqir *Amaşe* adlandırirdılar. Çuvaşlar indi də anaya *ama* deyirlər (Николький 1910. s.90).

E.ö. II minilliyin ortalarına aid Xett mixiyazılı abidələrində ana mənasında ama, ilahə ana mənasında dinqir ama sözləri vardır (Гиоргадзе 1973. s.157). Ancaq bu, o demək deyil ki, ama hindavropa mənşəli sözdür.

Sonradan Xett adlanan flektiv dilli nesililər ama sözünü özlərindən qabaq Kızıl İrmak çayı boyunda yaşayan iltisqi dilli xataylardan mənimsəmişlər.

Ana etnik və teofor adları Ön Asiyanın mixiyazılı kitabələrində ana, ene, eney, iney, anak, anna formalarında yazıya alınmışdır (Волкова 1914. s.19-20; Иосиф Флавий 1991. s.206; Иосиф Флавий 52390. s.97, 293; Эрнст Ренан 2750. s.66, 158; Генрих Грець 1906. s.141; Вигуру 1897. s.303; Рагозина 1902. s.84, 481; Дьяконов 1951. s.284).

Şumer panteonundakı *in-Anna* (Дьяконов 1990. s.53) "göylər qızı Ana" deməkdir. İlahə Ananın şərəfinə İkiçayarasında ucaldılan məbədlər *e-Anna* adlanırdı. E-Anna "ilahə Ananın evi" kimi izah edilir.

Şumerin Şirpurlu şəhərinin *e-Anna tum* adlı patriarxı vardı. Onun adı e.ö. 2450-ci ilə aid bir gil lövhədə çəkilir (Иосифов

1968. s.50; Источники по истории Египта 63413. s.235). E. Anna tum əvvəl Şirpurlunun Ana məbədinin kahini olmuş, sonralar Kiş çarı Mesilimi məğlub etmişdir (Струве 1961. s.81). E. Anna məbədi Kiş ilə yanaşı Uruk şəhərində də var idi (Винклер 1913. s.118). Tum tumurcuq sözünün köküdür.

İ.M.Dyakonova görə, ilahə in-Anna Fərat çayı boyunca Elamdan gətirilmişdir (Дьяконов 1990. s.53). Yalnız ilahə Ana yox, Elam və Şumer tanrılarının çoxu bir-birinin eynidir.

İlahə Ananın övladları e.ö. XXIII əsrdə İkiçayarasında Elama, Fələstinə və Misirə qovuldular. Hər üç ölkədə ilahə Ananın şərafinə məbədər tikildi. İliopol məbədindən tapılan bir yazıda tanrı Azərə (yunanca Osirisə) xitabən deyilir: - Azər, yerindən qalx. Səni Eneida tanrıları qoruyur (Турпаев 1913. s.189-190). Eneida Ana nəslinin ölkəsi deməkdir.

Ana və Ama kultları bir-birinə yaxın olsa da, onlar öz epitetləri ilə bir-birindən fərqlənirlər. Bu da ondan irəli gəlir ki, Ana və Ama eyni yox, qohum etnosların ilahələri olmuşdur. Şumerdə və Elamda Ana, Misirdə və Fələstində Ama kultu daha geniş yayılmışdır.

Misirin "İnəklər kitabı"nda göstərilir ki, Eneida ilahələri tanrı Ranın ətrafında toplaşardılar (Турпаев 1920. s.136). Karnakdan tapılan bir piramida mətnində ilahə Ani tanrı Azərin qarşısında nitq söyləyəndir (Турпаев 1920. s.136). Bu onu göstərir ki, Ana Şumerdə və Elamda birinci, Misirdə ikinci dərəcəli ilahə olmuşdur.

B.A.Turayev yazır ki, orta çarlıq dövrü fironu Xonsuxotepin anasının adı Ani olmuşdur (Турпаев 1920. s.178). Akademik Turayev onu da qeyd edir ki, Ana və ya Ani qatışıq Misir və Asiya ilahəsidir (Турпаев 1913. s.297). Ana kultu Misirə samilərin Astarta kultu ilə birlikdə gəlmişdir (Турпаев 1903. s.59, 66). Astarta, Astarta eyni mənşəli teonimlərdir.

Ancaq B.A.Turayevin o fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, Ana şimali samilərin ilahəsidir (Турпаев 1903. s.59). Samilər Fələs-

tinə gələndən qabaq anakimlər – ilahə Ananın övladları burada yaşayırdılar.

Samilər Finikiyaya Ana övladlarından sonra gəldilər, uzun döyüşlər nəticəsində onların çoxunu qırıb qurtardılar. Ernst Renan yazır ki, Babilin və Finikiyanın qədim əhalisi ari və sami mənşəli deyildi. Samilər və arilər ilk dəfə Ön Asiyada e.ö. II minillikdə göründülər (Эрнст Ренан 2750. s.34-35, 65, 248-249).

Sami dilli mənəblərdə ilahə Ananın övladları anakim, enakim, emim, ma, bəzən də *ana* adlandırılır. Z.A.Raqozina yazır ki, samilərə bənzəməyən sarışın saçlı, ağ üzlü, uca boylu anakimlər Fələstinin və Suriyanın qədim sakinləridir (Рагозина 1902. s.83-84, 481). Kahin Manefonun (e.ö. III əsr) salnaməsində anakimlər bürünc bumeranq atan cəsur adamlar kimi xatırlanırlar (Авраам Хоров 1854. s.12). Ox və yay kəşf olunana qədər bumeranq savaş tariximizin ən üstün silahı idi.

Samilər uzun zaman anakimlərlə döyüşməkdən çəkildilər. Ərəmyə peyğəmbərin kitabında onlar Enakimli, Moiseyin Torasında *Enak* oğulları adlandırılır (Авраам Хоров 1854. s.64, 72). Türkoloji tədqiqat üçün maraqlıdır ki, Ana etnonimi e.ö. II minilliyə aid kitabələrdə türk dillərindəki -li şəkilçisi ilə birlikdə işlənmişdir.

Anakimlərin sağ qalan dəstələri Qafqaza və Troyaya köçdülər. Fələstində qalanlar İsa peyğəmbərin təlimini qəbul etdilər. Onların *Ana* adlı bir müqəddəsi İsa peyğəmbərdən 30 il sonra yaşamış (Джанашвили 1898. s.3) və öz xalqını yəhudilərin fitnələrindən qorumuşdur.

İosif Flaviyə (e.ö. I əsr) görə, *Anax* İakov nəslidir. Anax nəslinin zədənganlarından birinin adı Alkan olmuşdur (Иосиф Флавий 52390. s.97, 293). Bəzi mənəblərdə Alkanın adı Alxan, bəzilərdə *Elxan* kimi yazılır.

Ernst Renan yazır ki, Ana qəbiləsi Roma dövrünə qədər iuda dinində idi. Onların patriarxları qəbilənin kahini olur və Ananiya titulu daşıyırdı (Эрнст Ренан 2750. s.158). Deməli, VII

əsrdə yaşamış "erməni" coğrafiya elminin banisi Ananiya Şirakatsi türklərin Ana nəslindən çıxmışdır.

Ernst Renana görə, Yerusəlimdə xristianlığı qəbul edən ilk nəsilərdən biri *Ana* olmuşdur (Эрнст Ренан 2750. s.66). Çünki onlar İsayi yevreylər kimi yəhudi deyildilər, oxşar dinli, ancaq yad dilli yəhudilərlə çoxəsrlik savaşa idilər.

Ana övladları e.ö. III əsrdə Albaniyaya köçüb, Beyləqanla Ağdam arasında Ana şəhərini saldılar. Ancaq məqsədli şəkildə bizim (demək mümkündürsə) bəzi arxeoloqlar həmin şəhəri Aynian və Enian adlandırırlar. Aynian Ana etnoniminin yunan, Enian latın formasıdır.

Ana nəslinin Albaniya və İberiyada saldıdığı şəhərlər erməni və gürcü salnamələrində *Ana kalak*, *Ana kert*, *Ana herd* adlandırılır (Март 1901. s.9-10, 15; Кекелидзе 1973. s.86; Джуаншериани 1986. s.97).

Ana övladları V əsrdə sasanilərin təzyiqlə Albaniyadan İberiyanın qəribinə köçdülər. Orada *Anakli* şəhərini (Армения и Рим 1843. s.148) saldılar və *Anaur uspenski* kilsəsini tikdilər (Иоселиани 1866. s.62-63, 79).

Maraqlıdır ki, həm Altay türklərinin (Кударина 1980 s.85-86), həm Troyanın ana ilahəsi *Bay Ana* (Суперанская 1990. s.178; Çingiz Qaraşarlı 2012. s.37) adlanırdı. Bu etno-genetik bağları inkar etmək, Altay-Finikiya-Troya etnolinqvistik əlaqələrini danmaq olmaz.

Qədim hind folklorunda Kuşan şimal tayfalarından biri kimi xatırlanır. Kuşanların ilk xaqanı Xan Erqa idi. Ancaq onun adı sanskrit mətnlərində Kanirka kimi yazıya alınmışdır. Xan Erqa 87-ci ildə sözlün və qılıncın qüdrətilə güclü bir dövlət yaratmış, həmin dövlət V əsrə qədər yaşamışdır (Египте 1971. s.178; Хоренский 1808. s.286; Шопен 1866. s.103, 120; Matlock 2015. s.126-129).

A.Traçevski yazır: - Ağ irqdən və Kam nəslindən olan Kuş övladları Orta Asiyadan Hində, Suza və Ön Asiyaya qədər ya-

yıldılar. Onlar Afrikaya köçüb, qara irqlə qarışdılar (Трачевский 1889. s.22).

Kuş övladları hindlilər, efiopiyalılar, ərəblər arasında qara irqə çevrildilər. Orta və Ön Asiyada ağ irq olaraq qaldılar. Onların ən davamlı hakimiyyəti Misirdə olmuşdur.

Kuş övladları atı əhliləşdirməklə dünyanın üstün xalqlarından birinə çevrildilər. Onlar güclü süvari ordu yaradıb, Qanq çayından Nil vadisinə qədər on min kilometrə uzanan torpaqlara sahib oldular. Kuş övladlarının Misirdə hakimiyyəti e.ö. IV minilliyin sonlarından e.ö. 23-cü əsrə qədər davam etdi (Трачевский 1889. s.28-29, 40, 47). Daha sonra onlar Nubiya və Efiopiyada hökmranlıq etdilər.

A.Traçevski yazır ki, dilləri fin dilinə yaxın olan asiyalı Kuş övladları Babilə, sonra Misirə gəldilər. Onlar ilan və kər-tənkələ ilə qidalanan yerli aborigenləri səhraya qovub, Nil vadisində ilk mədəniyyəti yaratdılar (Трачевский 1889. s.24, 44).

Samilərdən çox qabaq Nil vadisinə gələn Kuş nəslinin kahini Mena Misirin ilk fironu oldu və Mena şəhərini saldı. Sonra yunanlar həmin şəhəri Memfis adlandırdılar (Трачевский 1889. s.24). F.Viquru yazır ki, Kuş Ön Asiyanın üç qədim nəslindən biridir. Onlar Kam mənşəli olub, Babiləndən Hind okeanına, Misirə və Efiopiyaya qədər yayılıblar (Вигуру 1897. s.464).

İosif Flaviyə (e.ö. I əsr) görə, Kuş Kamın 4 oğlundan biridir. Onlar Ərəbistanın cənubuna Afrikadan keçiblər (Иосиф Флавий 52390. s.25-26). I.I.Şopenin fikrincə, Kuş Aran sözüdür. Totemi quş, yəni qartal olan Kuş övladları Nil vadisinə Aral gölü ilə Xəzər dənizinin arasından gəliblər. Musa Xorenlilyə görə, Kuş övladları Xam nəslindən çıxmışdır (Шопен 1866. s.9, 10, 119).

V.V.Struve yazır ki, Kuş övladlarını cənubi ərəb tayfası sayanlar var. Bu güman doğru deyil. Onlar asiyalıdır (Струве 1919. s.7). Quşlara və heyvanlara sitayiş edən asiyalı Kuş övladları (Генрих Греуц 1906. s.53) daha çox Misirdə duruş

gətirdilər. Finikiyada, Suriyada, Ərəbistan yarımadasında tədricən arilər və samilər arasında əriyib itdilər. A.Traçevskiya görə, onların dili qismən Əlcəzairdə və Misirdə qalmışdır (Трачевский 1889. s.22).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Kuş övladlarının bir qismi Şumerdən Elama qovulmuşdur. Onlar burada qismən samiləşsələr də, tamamilə assimilyasiyaya uğramamışlar. Xuzistan qədim mənbələrdə onların adı ilə Kuş ölkəsi adlanır.

Şumerin Uruk və Ur şəhərlərinin birinci sülalə h'aldey hakimləri Kuş mənşəli idilər. Onlar da misirli soydaşları kimi e.ö. 23-cü əsrdə h'iksoslar tərəfindən süquta uğradılmışlar (Трачевский 1889. s.28, 47; Вигуры 1897. s.464).

Kuş övladları Elama gələndən sonra Şuşa şəhərinin hakimi oldular. Onların patriarxlarından biri Atta Xuş (ata quş – İ.C.) e.ö. XIX əsrin əvvəllərində güclənərək Şuşa və Anşan vilayətlərini öz qılıncı altında birləşdirdi (Юсифов 1968. s.66).

Kənan tayfa ittifaqı Fələstində Kuş övladlarının başçılığı altında yaranmışdır. A.Traçevski yazır ki, Kənan ittifaqı Kuş və Turan etnosları ilə İkiçayarasından Fələstinə gələn samilərin qarışması nəticəsində yarandı (Трачевский 1889. s.52).

Kənan tayfa birliyinin bir zaman Qırmızı dəniz ətrafında yaşadığı vilayət *Kuşan* adlanırdı. Ancaq bəzi mətnşünaslar həmin vilayətin adını Qoşen kimi oxuyurlar. Qoşen əhalisinin hakim nəslə e.ö. II minillikdə köçəri idi (Генрих Грецъ. I.1906. s.50-51, 54). O zaman dövlətlər bir qayda olaraq köçərilərin əkinçilər üzərində hakimiyyəti ilə yaranırdı.

Kuş övladları Fələstində Kənan tayfa ittifaqına qoşulandan sonra *Pun* adı aldılar (Трачевский 1889. s.45, 52). *Punlar* həm də *bunturk* adlanırdılar.

Kuş etnonimi yırtıcı quşlardan birinə sitayişlə bağlıdır. Qartal, şonqar cinsindən olan quşlar qədim türklərin mifik təsəvvüründə dağlardan yuxarını və tanrıdan aşağını təmsil edir. alp igidlərə göylərdən ucalıq gətirirdi. I.I.Meşşaninov keçən əsrin 20-ci illərində Kiçik Qafqaz kurqanlarından tapılan bürünc şon-

qar bütələrinə istinadən bu fikirləri söyləmişdir (Мещанинов 1927. s.1, 33).

N.V.Piqulevskaya yazır ki, kuşanların əsil adı *Kuş* olmuşdur (Пигулевская 1941. s.32). E.ö. II-I əsrlərə aid Çin salnamələrində kuşanlar *Kuş* adlandırılır. Sintzyanın tarixinə aid bir salnamədə *Kuş* qərbdəki 36 dövlətdən biri kimi təqdim edilir (Кучера 1984. s.30).

Azərbaycanda çoxsaylı Quşçu kəndlərinin varlığı göstərir ki, kuşanlar Azərbaycan xalqının formalaşmasında mühüm rol oynayan etnoslardan biri olmuşdur.

V əsrin əvvəllərində quşçular sasanilərlə döyüşlərdə zəiflədilər. Bundan istifadə edən *Kedar* və *Abdal* övladları onların ölkəsini tutdular (Египте 1971. s.178, izahlar).

Kedarlar Orta Asiyada hələ hakimiyyətə gəlməzdən qabaq qədim Ön Asiyada xanlıqlar və bəyliklər qurmuşdular. Onların dövlətçilik ideologiyasının kökündə *desh Keder bhoga* dururdu. Bu dini-ideoloji şifrənin hərfi mənası “müqəddəs tanrı Keder” deməkdir. Məcəzi mənası isə “atası olmayan bir atanın yeganə oğlu” (Matlock 2015. s.172) kimi başa düşülürdü. Kedarist fəlsəfinin ilkin xristianlıqla müqayisəli şəkildə tədqiqi göstərir ki, sonralar İsa peyğəmbərin şəxsinə cəmlənən monoteizmin kökləri Kedar övladlarının düşüncəsində çoxdan mövcud olmuşdur.

“Tarixi-Sistan” əsərinin naməlum müəllifinə görə, Kedar fəlsəfinin başqalarından fərqlənən 7 özəlliyi varmış (Тарихи-Систан 1974. s.400). Bu 7 özəllik nədir, o, məndə açılmır. Açılmasa da dərk olunan odur ki, həmin özəlliklər Yaxve fəlsəfəsində yox imiş. Kedarlar həmin inancın və qılıncın gücü ilə samilər üzərində hökmran olmuşdular.

Ernst Renan yazır ki, Kedarın 70 oğlu, Urfa şəhərində çoxlu arvadı, Kənan nəslindən kənzləri və özünə məxsus Yaxveçi fəlsəfəsi var idi (Эрнст Ренан 2750. s.206, 218, 246).

Rəvayətə görə Kedar İsaak nəslindən 200 qız almış və 200 il yaşamışdır (Тарихи-Систан 1974.S76). Bu rəqəmlər onu

göstərir ki, Kedar övladlarının dövləti türklərin samilər üzərində hakimiyyəti ilə qurulan bir dövlət olmuşdur.

İosif Flaviyə görə, Kedar İsmayılın oğlu, Avraamın nəvəsidir (Иосиф Флавий 52390. s.46). İ.M.Dyakonov belə hesab edir ki, Kedar daha əvvəl kassitlərin savaşı tanrısı olmuşdur (Дьяконов 1954. s.32, 43). Kedarların Bibliyaya əsasən İsmayıl sülaləsinin mənşəyi tarixi mənbələrlə təsdiq olunmur.

Əksinə, Kedar israilləri səfərbər edərək İsmayıl övladları ilə vuruşurdu. Henrix Qrets yazır ki, Kedar (yəhudicə Qideon) tanrı Belə və ilahə Astartaya tapınmaqdan əl çəkib, israillərin tanrısına qurban kəsməyə başladı (Генрих Грець 1906. s.121). O zamankı ənənəyə görə, başqa bir etnosun tanrısına qurban kəsmək onların mənafeyini nəzərə almaqla yeni ittifaq yaratmaq idi.

Ernst Renan yazır ki, Kedar İsrail övladı deyildir. Yalnız ana xəttlə israillərlə qohumdur (Эрнст Ренан 2750. s.204-205). İsrail oğullarını öz tərəfinə çəkənlə qədər Kedar onların yeni köçüb gəldikləri Suriyaya axınlar edir, Qaza şəhərinə çatır, arvad-uşaqlarını əsir aparırdı (Эрнст Ренан 2750. s.201).

Kedar Efraim oğullarının köməyi ilə israillərə qənim kəsirlən Mədiyan tayfasını məğlub etdi (Эрнст Ренан 2750. s.204). Bu qələbə nəticəsində Suriya samiləri düşməndən xilas oldular və Aralıq dənizi hövzəsinin üstün xalqlarından birinə çevrildilər.

Kedar nəslinin qalıqları indiki israillər yox, yəhudi dinli və türk dilli karaimlər və kırımçaklardır. Karaim türkləri indi Litvada, Polşada, Krimdə yaşayır və bir zaman Kedar ölkəsində yaşadıklarını və Kedar nəslindən çıxdıklarını xatırlayırlar (Прохоров 2010. s.104).

Karaimlərin İuda dinli türk olduqları Kırım xanlığının dövlət sənədlərində təsdiq olunur (Прохоров 2010. s.106).

Karaimlər özlərini Karay, Kırım xanları Gəray adlandırırlar. Karaylar Kedar övladlarının yəhudi, gəraylar müsəlman qanadıdır. Onların atalar sözləri və məsəlləri Oğuz və qırpaq qrupu türk dilləri üçün çox anlaşılıqdır.

XX əsrin əvvəllərində onların Krimdə nəşr olunan satirik "Sinek" jurnalı bu sözlərlə başlayırdı:

Anlayana sivri sinek saz,
Anlamaza zurna-davul az.

XII əsrdə Şimali Qafqazdakı qırpaqlar arasında Kedar adlı dini təriqət var idi (Прохоров 2010. s.104-105). Əgər Kedarın özünə məxsus yaxveçi fəlsəfəsi olmuşdursa (Эрнст Ренан 2750. s.206, 218, 145), onda xəzərləri, qarayları, kırımçakları sadəcə olaraq yəhudi dinli xalqlar saymaq doğru deyildir. Onlar yəhudiliyin arxaik bir təriqətini yaradan türklərdir. Eyni zamanda xristianlığın və islamiyyətin içində xüsusi bir düşüncənin sahibidirlər.

XII əsrdə Cənubi Fransada 2 milyon xristian Kedar övladı öldürülmüşdü. Çünki onların xristianlığı yunan yox, Aran xristianlığı idi. Kedarın yaxveçi fəlsəfəsi yəhudilikdən 7 özəlliyi ilə seçildiyi kimi, arian türklərin xristianlığı yunanların və latınların xristianlığından bir neçə təməl prinsipinə görə fərqlənirdi.

Kedarlar Azərbaycanda İslam dinini qəbul etdilər və xalqımızın mənşəyinə daxil oldular. Qarkavi yazır ki, Atropaten əhalisinin bir hissəsi kedarlardan ibarətdir (Алиев 1960. s.66). Əgər Eldad ha-Dani (IX əsr) yazırsa, Atropatendə Kedar dilində danışır (Ямпольский 1954. s.106). deməli o zaman Güney Azərbaycan əhalisinin çoxu Kedar əsilli olmuşdur.

Ptolomey (II əsr) kedarların ölkəsini *Qaytara* adlandırır. Yazır ki, Qaytara Albaniyanın 29 şəhərindən biridir (Шонен 1852. s.74; Аşurbəyli 1998. s.32). Çox ehtimal ki, vaxtilə Böyük Qafqazın ətəyindəki 7-8 min evdən ibarət olan *Qaytar* şəhəri (Bakıxanov 1951. s.82) həmin şəhərdir.

Eyni zamanda Təbriz yaxınlığında yerləşən Heydər baba dağı kedarların qədim yurd yerlərindən biri olmuşdur. Əgər Şəhriyar yazırsa,

Heydər baba, mərd igidlər doğgunan,
Namərdlərin burunların ovgunan.
Gədəklərdə qurdları tut boğgunan,
Qoy quzular ayın-sayın otlasın....

arxaik Heydər kultunun izləri son illərədək xalqımızın düşüncəsində qalmış, bu kult H'Erakl kultuna bənzər bir alplıq, ərənlilik kultu olmuşdur.

Ərəblər Xorasana yaxınlaşanda Kedar övladları onlara qoşuldular. Xilafətin qoşunlarının ön cəbhəsində Çin sınırlarına çatdılar.

Xilafətin süqutundan sonra onlar Xorasanda döyüşkən Heydəriyyə təriqətini yaratdılar. Həmin təriqət bəktəşiliyə bənzərən döyüşkən bir təriqət idi (Cavad Heyət 1993. s.104, 147).

Kedar övladları XV əsrdə Ağqoyunlu tayfa ittifaqına daxil oldular və bundan sonra *Heydərlu* adı ilə tanındılar (Cavad Heyət 1993. s.112). Vaxtilə Quba qəzasında Qaytar qoca dağının (Qeybullayev 2002. s.204), Albaniyada Katar, Kataroy vənglərinin varlığı (Albaniya tarixi 1993. s.75, 79) göstərir ki, kedarların xristian qanadı Alban tayfa ittifaqına daxil olmuşdur.

Musa Kaqankatukluya görə, Yafəs nəslindən olan kedarlar və keturlar bir-birinə qohumdurlar. Albanlar Ketur nəslindən çıxmışdır (История Агван 1861. s.2; Albaniya tarixi 1993. s.15).

İqrar Əliyev kedarların türk mənşəyini qəbul etməsə də, yazır ki, Dağıstanda *Kider* adlı kiçik xalq yaşayır. Onlar qədim kedarların son qalıqlarıdır (Алиев 1960. s.66). Kedar teoniminin ilkin anlamı bu gün Azərbaycan dilində arxaikləşməkdə olan *qəzavü-qədar* ifadəsinin bir neçə mənasında və məna çalarlarında qalmaqdadır.

Kuşanların süqutundan sonra Xorasanla Sind arasında türk etnoslarından biri olan *abdallar* irəli çıxdılar. Onların adı sanskrit, yunan, yəhudi mənbələrində eptal, heptal, eptalit, aptalion, *abdalamin* formalarında yazıya alınmışdır (Левин 1866. s.5-6; Носиф Флавий 52390. s.17; История Агван 1861. s.236;

Квинта Курция 1751. s.316; Пигулевская 1941. s.47, 50; Босфор 1971. s.232; Бартольд 1965.S180; Гумилев 1967. s.18).

Abdallar qırmızı dərilili cücanların düşməni və Çinin mütəfiqi kimi 494-cü ildə İrani məğlub etdilər. Teleutları və kanqılları vassala çevirdilər. Qısa müddət ərzində Orta Asiyanı, Əfqanıstanı, Şərqi Türküstanı və Hindistanın şimalını ələ keçirdilər (Егише 1971. s.178; Гумилев 1967. s.18; Бартольд 1965. s.180).

Abdallar M.İ.Artamonova görə, bulqarların (Артамонов 1962. s.28) bir boyudur. İran tarixçilərinə görə onlar türk (İbrahimov 1988. s.20), Cəvahirləl Nehruya görə, ağ hun (Бартольд 1966. s.157) tayfasıdır.

V.V.Bartold yazır ki, abdalları etnoloji baxımdan ağ hunlarla eyniləşdirmək doğru deyil. Onlar yalnız hunlarla siyasi əlaqədə olmuşlar. Hunlar və abdallar başqa mənşəli etnoslardır (Бартольд 1965.S180).

Abdallar qırmızı dərilili cücanlarla – Amerika hindularının Asiyada qalan soydaşları ilə döyüşmək üçün hunlarla hərbi və siyasi ittifaqa girmişdilər. Sonra onlar Çin ilə ittifaqda sasaniləri məğlub etdilər.

Abdallar 565-ci ildə göy türklərə məğlub olsalar da (Гумилев 1967. s.41), heç bir zaman siyasi iddialarından əl çəkmədilər. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra Əfqanıstanda hakimiyyəti ələ aldılar. Onların alp ərəni Əhməd xan Abdal Dürrani titulu qəbul edərək taxta çıxdı. Abdal sülaləsi 1925-ci ilədək Əfqanıstanı idarə etdi və ölkənin ingilislərin müstəmləkəsinə çevrilməsinə imkan vermədi (Bakıxanov 1951. s.145, 153; Босфор 1971. s.232).

Ön Asiyanın qədim mənbələrinin tədqiqi göstərir ki, abdallar eradan əvvəl II-I minilliklərdə Finikiyanın hakim nəsilərindən biri olmuşlar.

Y.B.Levin 1866-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi "Yevrey tarixi və ədəbiyyatı üzrə məlumatlar toplusu" kitabında

yazır ki, müdrik *Aptalion* Assuriya hökmdarı Sinaxeribin nəslindən olub, yevreylərin dinini qəbul etmişdi (Левин 1866. s.5-6).

Abdal nəslindən başqa bir müdrik eradan əvvəl I minilliyin IV əsrində yaşamış və Finikiyadakı Abder şəhərinin kahini olmuşdur (Иосиф Флавий 52390. s.17). Makedoniyalı İsgəndər Sidon şəhərini tutanda kahin *Abdalamin* əhalini məbədin qarşısına topladı və gözəl bir nitq söylədi. İsgəndər onun nitqinə heyran olub, başına şahlıq tacı qoydu və son döyüşdə yağmaladığı qızıl-gümüşün bir hissəsini ona bağışladı (Квинта Курция 1751. s.318).

İsgəndərin Abdalaminin başına tac qoyması o deməkdir ki, Makedoniya dövləti Abdal nəslinin Finikiyada dini və dünyəvi hakimiyyətini tanımışdır.

Abdal kahinləri eranın IV əsrinə qədər Tir və Sidon şəhərlərində yaşayırdı və öz icmalarını idarə edirdilər. Həmin kahinlərdən birini III əsr yunan salnaməçiləri *Abdaleos* adlandırırlar (Кекелидзе 1961. s.89). Abdal tanrının adı, -os yunan şəkilçisidir.

Abdal övladları makedoniyalılardan sonra romalılara tabe olmadılar. Qafqaz dağlarının ətəklərinə köçdülər. IV-VII əsr xristian Suriya salnamələrində onlar Dağıstan hüdudlarında çadırdə yaşayan xalqlardan biri kimi təqdim edilirlər (Пигулевская 1941. s.47, 70; Артамонов 1962. s.83-84).

"Manas" dastanında Aptaldoğan eponimi var. O, Manasın yaxın qohumudur (Ögel 1971. s.535). Bu məlumat onu göstərir ki, əski Abdal kultunun izləri qırğızların inancında XVI əsrə qədər qalmışdır.

Kvinta Kursiya kahin Abdalaminin adını "tanrının xidmətçisi" kimi izah edir. Onun fikrincə, Abdal-tanrı, amin-xidmətçi deməkdir (Квинта Курция 1751. s.316-317).

Abdal monoteizmə qədərki türk tanrılarından birinin adıdır. Dağıstanın bir sıra xalqlarının əski inanclarında Abdal *ov tanrısı* idi. Avarlar, kumuklar inanırdılar ki, Abdal buludların üstündə oturub, schirli tütəyini çala-çala ov heyvanlarını yırtıcılardan

qoruyur. Hansı ovçu bala vaxtı heyvanları ovlayırsa, onları cəzalandırır (Мифы 1980. s.22). Ab "ov", dal "arxa", "qoruyan" deməkdir.

Marağalı Əvhədinin şeirlərində Abdal: 1. xeyirxah alim, 2. kərəmət sahibidir (Əvhədi 2005. s.274). Şah İsmayıl Xətayinin şeirlərində isə Abdal: 1. dərviş təriqəti, 2. tayfadır. Abdallar Şah İsmayılı hakimiyyət başına gətirən təriqətlərdən biri olmuşlar.

Şahın dərğahına iqrar edənlər
Əxilər, qazilər, əbdallar oldu.

Şah İsmayıl Xətayinin şeirlərindən görünür ki, əbdalların şüalətkə özlərinə məxsus yolu olmuşdur. Şeirlərinin birində Şah İsmayıl özünü təriqətdə sufi, həqiqətdə əbdal adlandırır:

Xətayiyəm, bir haləm,
Əlif üstündə daləm.
Sufiyəm təriqətdə,
Həqiqətdə əbdaləm.

Əli əleyhissəlamın əcdadlarından birinin adı *Ağa* olmuşdur. Qədim forması aqa olan ağa daha öncə arxaik və qədim dövr Misir fironlarının titulu idi. Firon II Ramzesin dörd adından biri *Aqa* olmuşdur. O da maraqlıdır ki, silahdaşyan Pandar Troya alrı Eneyə aqa, yəni ağa deyə müraciət edir (Вильгельм Вагнер 1901. s.134).

Qədim hind eposlarında şimalı ağ qardaşlardan birinin adı Canakdır. Canak "Ramayana" eposunun qəhrəmanı və Mitxil ölkəsinin hökmdarıdır (Санск. русск. сл. 2007. s.24).

Canak obrazı Hind və Sind eposlarına türk folklorundan gəlmişdir. Oğuz nəslindən Kara xan İslam dinini qəbul edənə qədər *Canak* totem adı daşıyırdı (Бахарлы 1921. s.43). İndi Türkmənistanda Çanaxçı adlı tayfa yaşayır (Ataniyazov 1970 s.131). Onlar türkman Kara xanın nəslinin qalıqlarıdır.

Canak qırpaq qrupu türk dillərində qopuza və kamançaya bənzəyən simli musiqi alətlərinə deyilir. Qopuz qoldan və çanaqdan ibarət olur. Çokan Valixanov yazır ki, qırğız-qaysaxlar

bir əlində qılınc, bir əlində qopuz olan qəhrəmanlarını *Çanak* adlandırırdılar (Валиханов 1984. s.218, 283-284).

Çanax nəsilərinin çoxu ata yurdunda, Türkmənistanda və Qırpaq çölündə qalmış, az bir hissəsi Azərbaycana və Anadoluya köçərək Çanaxçı kəndlərini salmışdır.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində tərtib edilən rus hərbi xəritələrində Cənubi Qafqazda çoxlu Çanaxçı kəndləri, dağları və çayları qeydə alınmışdır (Парфев 1913. s.279, 283). Həmin kəndlərin səkkizi Borçalı mahalında, ikisi Qarabağda idi.

Şuşa qəzasındakı Çanaxçı kəndindən XIX əsrin tanınmış şairlərindən biri, Aşıq Pərinin müasiri Mirzəcan Mədətov çıxmışdır. Onu ədəbiyyat tarixçiləri yanlış olaraq Azərbaycan dilində yazıb-yaradan erməni şairi kimi təqdim edirlər.

Azərbaycan dilində yazıb-yaradan bütün xristian aşıqları erməni kimi qələmə vermək doğru deyil. Mən Qarabağın işğalından qabaq 200 evdən ibarət Çanaxçı kəndində olmuşam. O zaman müşahidə etdim ki, onların dilində xeyli arxaik türk sözləri, deyimləri, müdrik kəlamları vardır.

Ərzincanlı Uvandan (XIII əsr) Mirzəcan Mədətova (XIX əsr) qədər xristian dinli aşıqlarımızın yaradıcılığı yenidən tarixi-filoloji tədqiqatın obyektinə çevrilməlidir. Aşıq Uvan Məryəm anaya həsr etdiyi gəraylıyı Ərzincanın müsəlman məclislərində oxuya bilməzdi.

Sensin, ari, qız Mariam,
Yazıxlarımə derman.
Tanqridir senden doğan,
Tanqrim anası Mariam.

Bu misralar ermənilər üçün yox, Anadolunun xristian türk əhalisi üçün yazılmışdır. Erməni adı altında çoxlu xristian qırpaq və peçeneq nəsiləri gizlədilmişdir. Xüsusilə katolik "ermənilər" erməni deyildilər. Bu barədə erməni əlifbası ilə yazılan türkdilli mənbələrdə təkzibolunmaz faktlar vardır. Azərbaycan ictimai elmi həmin mənbələrdən xəbərsizdir.

Çanaxçı nəsilləri Azərbaycanda və Anadoluda islamiyyətdən qabaq yaşayırdılar. Q.Karantsyana görə, V-VII əsr erməni mənbələrindəki *Çanak* kəndinin adı “Can yurdu” deməkdir (Капанцян 1974. s.43). Qapançı soyadlı o erməni bilsəydi ki, qədim erməni və gürcü mənbələrindəki çenlar Çin Türküstanından gələn türklərdir, bu sözləri dilinə gətirməzdi.

Orta əsrlərdə Urmiya gölü vadisində *Sakan* adlı kənd vardı. Klavdi Ptolomey (II əsr) yazır ki, sakanlar Keravn və Tippiy dağları arasında yaşayırlar (Алиев Кемал 2010. s.224). Bu yer Qafqaz dağlarının cənub-şərqi və ya cənub-qərbidir.

Sakanlar sonra samurlarla birləşib, Qara dənizlə İberiya arasına köçdülər. N.Y.Marr keçən əsrin 30-cu illərində onların abxazlar arasında yaşadıklarını və abxaz dilinin bir ləhcəsində danışdıklarını görmüşdü (Март 1938. s.439).

Avraam Horov 1828-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr olunan “Siciliyaya səyahət” kitabında yazır ki, *sikanlar* Siciliya adasının ilk əkinçi xalqıdır. Ada əvvəllər onların adı ilə *Sikana* adlanırdı. Sonra sikullar gəlib oranı tutdular və adanı öz adları ilə *Sikulia* adlandırdılar (Авраам Хоров 1828. s.9-10, 18). Sicilia adanın adının ərəb formasıdır.

Sikulların adına qədim mənbələrdə daha çox *Sekeli* və *Sekelaq* formalarında rast gəlirik. *Sekelaq* adlı şəhərlərdən biri Fələstində idi. Həmin şəhəri yerli hakim *Axiy* İudeya çarı Davida bağışlamışdı. David bu şəhərdə qüvvələri toplayıb, amaleklərin üzərinə basqın edirdi (Генрих Грецъ 1906. s.195; Авраам Хоров 1854. s.403).

Sekeli etnik toplumunun bir hissəsi Siciliya adasında məhv edildi. Bir hissəsi Fələstindən Dunay çayı boyuna köçdü. Murad Adcı yazır ki, sekelilər indi Macarıstanda yaşayır və türk dillərinin qədim bir ləhcəsində danışirlar (Мурад Аджи 1998. s.85).

Hind eposlarında şimal tayfalarından biri *Urut* adlanır. Onların adı ayrı-ayrı tarixi mənbələrdə urut, urud, orod, urutan formalarında yazıya alınmışdır (Фавстос Бузанд 1953.

s.26; Пагирев 1913. s.254; Сысоев 1925. s.11; Matlock 2015. s.163).

Q.Ə.Qeybullayevə görə, Urut tayfası Cənubi Qafqaza XIII əsrdə monqolların tərkibində gəlmişdir (Budaqov, Qeybullayev 2002. s.272). Urut nəslə Ön Asiyada bundan çox qabaq, e.ö. I əsrdə yaşayırdı.

Favstos Buzandın (IV əsr) təfsirçilərinə görə, Urut ermənilərin knyaz nəslidir (Фавстос Бузанд 1953. s.26). Urut ermənilərin knyaz nəslə deyildir, ermənilər üzərində hökmran olan Parfiya sülaləsidir. Həmin sülalənin başçısı I Urut Atropatena və Ərməniyyəni Roma istilasından azad etmişdir (Сысоев 1925. s.11).

Urut nəslinin bir qolu XV əsrdə Borçalı mahalındakı Heydər bəy icmasının tərkibində yaşayırdı (Budaqov, Qeybullayev 2002. s.271).

XIX əsr rus hərbi xəritələrində Qafqazda bir neçə türkdilli Urut kəndinin qeydə alınması (Пагирев 1913. s.254) göstərir ki, urutlar son əsrlərə qədər öz dillərini və etnik cizgilərini qoruya bilmişlər. Urut *Uruz*, Arat Araz etnoniminin arxaik formalarıdır.

Yakutlar Baykal gölünü *Arat* dənizi adlandırırlar (Ögel 1971. s.472). Arat və Urut iki qohum etnos olub. Orta Asiyadan şərqə və qərbə yayılmışdır. Şumer eposundakı Aratta ölkəsi elə Arat ölkəsidir. Arat ölkəsi eradan öncə III minillikdə hardasa Zaqros dağlarının şərqində yerləşirdi.

Əfqanıstanın siyasi mərkəzi H'Erət şəhəri aratların qədim yurd yeridir.

Son elmi tədqiqatlara görə, müqəddəs kitablardakı Yeva, Eva, Həvva, Yaxve və ya Yasar teonimləri sanskrit mənşəlidir (Matlock 2015. s.25).

Şumer mətnlərində ilahə Yevanın adı *İva* formasındadır (Matlock 2015. s.27). H' Ay dilində isə *iva* “alma” deməkdir (Капанцян 1947. s.27). Həvva Adəmlə birlikdə nə qədər ki *iva*, yəni alma yeyirdi, cənnətdən qovulmamışdı.

IV-V əsr xristian Suriya salnamələrində göstərilir ki, İva

adlı bir din xadimi III əsrdə yaşamış və Aralıq dənizinin şərq sahilindəki Edessa şəhərinin yepiskopu olmuşdur (Касумова 2005. s.59). İva yepiskopun öz adı deyildir. Onun nəslinin adıdır. O zamankı qaydaya görə, patriarchalar öz qəbilələrinin kilsə başçıları olurdular.

Mahmud Kaşğarının lüğətində *İva* oğuzların dördüncü boyunun adıdır (MK IV. 2006. s.729). İbn əl-Əsir isə ivaları *İvaiyyə* türkmənləri adlandırır. İva türkmənləri özlərini İva (Həvva) ilə Atam xanın (Adəmin) övladları sayırdırlarmı? Bu problemin tədqiqata ehtiyacı vardır.

N.Y.Marra görə, Yeva və Yaxve Yafəs sözləridir. Yeva qadın deməkdir. Yaxve isə bədxah ruhun adıdır (Mapp 1920 s.28). Ernst Renan yazır ki, samilər tufanlara hökm edən tanrı Yaxveni assurlardan götürüblər (Эрнст Ренан 2750. s.73).

Assurlar Turan mənşəli etnoslardan biri olub, eradan öncə XI əsrdən sonra samiləşməyə başladılar. Eradan əvvəl XVII əsrə qədər İeqova adlanan (Эрнст Ренан 2750. s.49, 73) Yaxve teoniminin etimoloji mənası türk dillərinin tarixi leksikası əsasında araşdırılmalıdır.

Ernst Renan yazır ki, müqəddəs kitabların əlyazmalarında bəzən Yaxvenin yerində *Yasar* teonimi işlənir (Эрнст Ренан 2750. s.141). Şah İsmayıl dəyüşdə öldürülən Şirvanşah Fərrux *Yasar* titulu və ya totem adı daşıyırdı.

Yevrey panteonundakı *Yasar* Samuilin xahişi ilə tufanları hökm edirdi (Эрнст Ренан 2750. s.235). IV-VI əsr xristian Suriya salnamələrində Samuilin türk adı *Zarmer*, yəni *Sarmaz*dır. Sarmaz nəslinin son nümayəndəsi Musa Xorenliyə görə Makedoniyalı İsgəndərlə dəyüşdə öldürülmüşdür (Хоренский 1808. s.35, 84).

Hind eposlarında *Terax* obrazı var. O, sanskrit dilli mətnlərdə türk-fateh və iblis mənalılarında işlənmişdir (Matlock 2015. s.160). Ancaq nədənsə Hind eposlarında türk fateh kimi xatırlanan Terax övladlarını Bibliyanın təfsirçiləri yəhudi kimi təqdim edirlər.

Bibliya əfsanələrinə görə, Terax Nuhun tufanından sonra yaşamışdır. Ernst Renan yazır: - Teraxlı yəhudilər Fərat çayını keçib, *İbrim* adı aldılar (Эрнст Ренан 2750. s.77).

Ernst Renan onu da qeyd edir ki, Terax əhalisi Troxon da adlanır. Onlar Fərat çayı boyunca köçən nomadlardır (Эрнст Ренан 2750. s.71). Troxon "Turuk övladları" deməkdir. Ön Asiyanın flektiv dillərində -on çoxluq anlamı yaradan sonluq kimi işlənir (Хоренский 1893. s.244, 245, 263).

Terax övladları Bibliyanın təfsirçilərinin iddia etdikləri kimi, yəhudi deyildilər. Əslən Arandan olan iverlər, yəni yevreylər idilər. Terax övladları Fələstində yəhudilərlə qarışsalar da, uzun zaman samiləşmədilər, öz etnik cizgilərini qoruyub saxladılar. Bunu nə qədər yəhudi təəssübkeşi olsa da, Ernst Renan etiraf edir. Yazır ki, teraxlı yevreylər bir zaman Arandan çıxdıqlarını unutmurdular (Эрнст Ренан 2750. s.77).

Terax övladlarının eyni zamanda *İbrim* adlanması ayrıca etnolingvistik tədqiqatın mövzudur. *İbrim* Sind miflərindəki Brahmin, Bibliyadakı Abrahamın, Qurandakı İbrahimin totem adının türk formasıdır. *İbrim* mənim İberim, yəni Tək Allahu tanıyan yevreyim deməkdir.

İbrim övladları özlərini indi də Terax adlandırır və Karaim dilinin *Trakay* ləhcəsində danışır. A.Qarkavets yazır ki, *Trakay dili* Karaim dilinin bir dialektidir (Гаркавец 1979. s.5).

Tarak nəslə yəhudilərin dinini qəbul etmiş, əsrlər keçəndən sonra (Илонен 1852. s.83) Qafqaz dağlarının ətəklərinə sıxışdırılmış, oradan Xəzər xaqanlığı ərazisinə köçmüşdür. O da mümkündür ki, kedarlar kimi teraxların da özlərinə məxsus *Yasarçı* fəlsəfəsi, Moiseyin Torasından fərqlənən qanunları olmuşdur. Əgər belədirsə, Kedar və Aran övladları kimi, teraxlar da ilk səmavi dinin yaradıcılarından biridirlər.

A.Qarkavets yazır ki, Ukraynada türk karaimlərin yaşadıkları tarixi vilayət *Trakiya* adlanırdı (Гаркавец 1988. s.3). Söz yox ki, Trakiyada yalnız karaimlər yaşamırdılar. Həm də Tarak övladları yaşayırdılar. Trakiya "Tarak nəslinin mahalı" deməkdir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz mənbələr göstərir ki, Tarak nəslinin hamısı Xəzər xaqanlığı ərazisində yurd salmamışdır. Onların bir hissəsi Troyanın süqutundan sonra cənub-qərbi Avropaya köçmüşdür. De-Queyo görə, *Tarakiya* elə Trakiyadır. Makedoniya ilə Albaniya arasındakı Durrës şəhəri qədimdə *Trakiya* adlanırdı (Ибн-Хордадбех 1986. s.282).

Terax nəslinin qalıqları son zamanlara qədər qırğızlar və qazaxlar arasında yaşayırdı və özlərini *Taraklı* adlandırırdı. Çoqan Valixanova görə, tarak dəmir uclu yaba deməkdir (Валиханов 1984. s.218-219, 388).

Tarak təsərrüfat yabası deyildi, üçdişli döyüş yabası idi. Əcdadlarımız oxla, qılıncla yanaşı bir çox silahlara, o cümlədən darağa, yəni çoxdişli nizələrə and içirdilər. Nəticədə silah adları etnik adlara çevrilirdi.

Eradan öncə I minilliyin əvvəllərində Urartunun qonşuluğunda Ar Darak və Aş Tarak adlı etnoslar yaşayırdı (Меликишвили 1960. s.247). Q.Kapantsyanın fikrincə, aştarak hurri dilində "qüllə" deməkdir.

Tarax qalaların daraq kimi düzülən dik yerlərinə, kiçik qüllələrinə, aştarak qüllələrin arasındakı aşırımlara deyilirdi. İltisaqi dilli hürrilərin dilindəki *aş* sözü türk dillərindəki aşırmaq, aşırım sözlərinin köküdür.

Qalaların qüllələlərinə və ya nizəyə tapınan əcdadlarımız minilliklər boyu tarix səhnəsindən silinib getmədilər. D.Y.Yeremeyev yazır ki, orta əsrlərdə Anadoluda yaşayan yürüklər arasında *Tarak* adlı nəsil vardı (Еремеев 1969. s.37).

V.V.Bartold keçən əsrin sonlarında Sibirdə olarkən görmüşdü ki, qazaxların, karakasların və oturaq tatarların döyüşkən nəsiləri *Taraxlı* adlanır (Радлов 1989. s.737).

Hind eposlarında *Toltuk* eponimi var. Toltuk sanskritcə "Tula xalqının oğulları" deməkdir (Matlock 2015. s.169). *Tula* nəslinin bir hissəsi Sibirdə qalmış, bir hissəsi Sində, oradan Fələstinə və Misirə köçmüşdür.

Musa Xorenli yazır ki, Suriya mənbələrindəki patriarx Ar-

nakin adı yəhudi salnamələrində *Tola* kimi yazıya alınmışdır (Хоренский 1808. s.35, 84). Bəzi erməni mətnşünasları *Tola* adını *Fola* kimi oxuyurlar. İ.İ.Şopen onlardan fərqli olaraq yazır ki, Kənan nəsindən həmin knyazın adı *Tola* olmuş, o, eradan öncə 1349-cu ildə hakimiyyətə gəlmişdir (Шопен 1866. s.48).

Misirin "Ölülər kitabı"nda *Tula* mifik qəhrəmandır. O, çay ilə üzüyuxarı üzərək *Dadu* adlı yerə çatır. İ.İ.Meşşaninovun fikrincə həmin çay Kür çayı, *Dadu* adlı yer Dağıstandır (Меşанинов 1927. s.37).

Cənubi Qafqazdakı çoxsaylı *Tula* yer adları İ.İ.Meşşaninovun fikrinin doğru olduğunu göstərir. Əslən Çin Türkünstanından olan Manvel Mamuk (IV əsr) Arsak nəsindən Varazdatı əsir tutub, *Tula* adasına göndərmişdi (Шопен 1852. s.123).

IX-X əsr ərəb tarixçiləri yazırlar ki, Afşin ilə Səhl Sumbat arasındakı döyüş Alagöz dağının ətəyindəki *Tula* dərəsində baş verdi. Döyüşdə Afşin məğlub oldu (Səid Nəfisi 1940. s.137).

Keçmiş Kutais quberniyasında, Gəncə qəzasında *Tola*, *Tulalar* kəndlərinin qeydə alınması (Географ IV. 2874. s.167) göstərir ki, totemi *tula* olan türklərin bir neçə qolu Cənubi Qafqaz ölkələrində yurd salmışdır.

Sanskrit mətlərindəki *Tula* övladları Hind və Sində Sibirdən gəlmişdir. Rusiya İmperiyası Coğrafiya Cəmiyyətinin xəritələrində *Tula* kəndlərinin bir neçəsinin Tomsk quberniyasında yerləşdiyi göstərilir (Географ IV. 2874. s.245).

681-ci ildə oğuzlar *Tula* çayının sahilində toplaşmış və düşmən üzərinə hücum hazırlamışdılar (Faruk Sümər 1992. s.36). Monqolların "Gizli tarix"ində həmin çayın adı *Tuula* kimi yazıya alınmışdır (Fəzlullah Rəşidəddin 1992. s.63). Dağlıq Altayda *Tula* çayının (Молчанова 1979. s.22) varlığı bu qədim xalqın bir zaman Altayda yaşadığını bildirir.

Tula xalqının bir hissəsi Moskva yaxınlığındakı *Tula* quberniyasında (Географ IV. 2874. s.245) yurd salmışdır. Murad Adcı yazır ki, onlar özlərini *Tula* tatarları adlandırırlar (Мурад Аджи 1998. s.243).

Tula etnonimi itə totemik münasibətlə bağlıdır. İt, at, inək türk mifik təsəvvüründə qurddan və maraldan daha önəmlidir. Henrix Qrets yazır ki, Misirin Kam mənşəli arxaik fironları itə sitayiş edirdilər (Генрих Грець 1906. s.58).

Misir piramidalarının divarlarında it və ya çaqqal başlı adam təsvirləri var. O zamankı inanca görə, *Ul* adlanan it başlı adamlar məhkəmə hakimi idilər. Ölənlərin ruhunu mühakimə edir, kimisə cənnətə, kimisə cəhənnəmə göndərirdilər.

Hələ Sarı imperatorluğunun zamanında, eradan öncə III minillikdə insanlar Sind ölkəsində Taoya-təbiətin təməl qanunlarının başlanğıcına sitayiş edirdilər. Yunanlar Taonu *Teo* adı ilə öz panteonlarına daxil etdilər. Sonra Teonu Teos, daha sonra Zeos və nəhayət Zevs adlandırdılar (Matlock 2015. s.87).

Tao və Tanrı eyni köklü sözlərdir. Həmin teonimin arxaik türk variantı *Taik* olmuşdur. Orta əsrlərə qədər Volqa çayına Daik və Ra deyilirdi. Daik türk, Ra sanskrit sözüdür. Ra eyni zamanda sanskrit dilində günəşin 15 adından biridir.

Daikə (yunanca Zevsə) tapınan türklər yad xalqlar arasında asanlıqla assimilyasiya olunmadılar. Uzun zaman Fələstində və Suriyada öz etnik kimliklərini qoruyub saxladılar. İ.İ.Şopenə görə, *Daik* yevrey qəbilələrindən biridir (Шопен 1866. s.203). Öncə qeyd etdiyimiz kimi, yevrey olmaq hələ yəhudi olmaq deyil. Yevreylər və onların bir boyu olan daiklər yəhudi dinli, ancaq türk dilli etnoslardır.

Sanskrit dilində “dünyanın himayədarı” anlamında *Paleqa* teonimi var. O, İverin (Tovratda Eberin) oğludur (Matlock 2015. s.171; Вигуры 1897. s.92; Шопен 1866. s.336; Хоренский 1808. s.20-21).

Paleq nəslinin bir qolu e.ö. III-II minilliklərdə Fərat çayı ilə Palix çayı arasında yaşayırdı. Palix çayı indi Balix çayı adlanır. B.A.Turayev yazır ki, Aran ölkəsi əvvəllər həmin çayın vadisində yerləşirdi (Туряев 1913. s.78).

Hind eposlarında *Teva* və *Tava* adlı iki Sind nəslinin cəsurluğundan bəhs edilir. Son tədqiqatlar göstərir ki, onlar türk

mənşəli nəsil olmuşlar (Matlock 2015. s.292, 293). Teva etnonimi dəvəyə, təpəyz, dağa sitayişlə bağlıdır.

Dəvə sözünə türk dillərində tive, tevə, tivə formalarında rast gəlik (МК IV. 2006. s.534, 550; DTC 1969. s.557). Dəvəyə sitayiş edən türklər Orta Asiyadan Elama, oradan indiki Türkiyəyə və Azərbaycana köçmüşlər.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Elamanın Şuşa şəhərindən dəvə bütələri tapılmışdır. V.İ.Masson Suziananın dəvə formalı gil möhürlərini tədqiq edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, dəvə eradan öncə III-II minilliklərdə Elamda dövlət rəmzi olmuşdur (Массон 1964. s.225). Keçən əsrin 20-cu illərində Füzuli rayonundakı bir kurqandan 2 dəvə, 3 insan skeleti tapılması (Сысоев 1925. s.14) göstərir ki, totemi dəvə olan nəsil çox qədim zamanlardan Azərbaycanda yaşamışlar.

Eradan əvvəl II minilliyə aid Xett mixi yazılarında Tiveliya yaşayış məskəninin adı çəkilir (Григорадзе 1985. s.211). Tiveliya “totemi dəvə olanların ölkəsi” deməkdir.

Dəvəli nəslinin çoxu samilərlə döyüşlərdə qırılıb məhv oldu. Az bir qismi sağ qaldı və Qafqaz dağlarının atəklərinə çəkildi. V-VII əsr erməni tarixçiləri onları dvin, dəbil, gürcü tarixçiləri dval və dvali adlandırırlar.

Romalı İppolit (III əsr) yazır ki, Dəvəli etnosu Qafqaz dağlarının atəklərində yaşayır (Гамкрели 1964. s.7). Dəvəlilərin hamısı Azərbaycandan İberiyaya köçməmiş, bir hissəsi Naxçıvanla İrəvan arasında Dəvəli şəhərini salmışdır.

S.T.Yeremyana görə, Dvin şəhəri III Xosrov Kotakin zamanında tikilmiş, V əsrdə ermənilərin mərkəzi şəhərinə çevrilmişdir (Еремян 1958. s.187, 194). İ.İ.Şopen S.T.Yeremyandan fərqli olaraq şəhərin adının Dvin yox, Dəvəli olduğunu bildirir. Yazır ki, yerli əhali dəvə belinə bənzəyən iki tərənin arasında salındığına görə, şəhəri *Dəvəli* adlandırır (Шопен 1852. s.273, 275).

İstər-istəməz belə bir suala cavab axtarmalı olursan. Bunlar necə ermənilərdir ki, dəvəyə şütür, verblyud, kemel yox.

davə deyirlər? Sami və fars dillərində davə sözü yoxdur.

Sultaniyyə şəhərinin arxiyepiskopu İohan de-Qalonifontibus (XIV əsr) yazır ki, Gürcüstanda *Dvali* adlı xalq yaşayır (Галонифонтибус 1980. s.24). Gürcü tarixçiləri Dəvəli xalqının mahalını Dvaleti adlandırırlar. Yazırlar ki, Dvaleti Cənubi Osetiyanın bir hissəsidir (Гамкрели 1961. s.14).

A.Qamkrelı yazır ki, Dvali xalqı gürcülərdən və osetinlərdən fərqlənir. Onların hər iki xalqın dillərinə bənzəməyən dilləri var. XIX əsrin ortalarında Gürcüstanda etnoqrafik məlumatlar toplayan Avropa alimləri Müllər və Klaprot dvalıları skiflərin və kimerlərin qalıqları hesab edirlər (Гамкрели 1961. s.6, 14).

Öz soydaşlarından ayrılıb Cənubi Osetiyaya köçən xristian dəvəlilər yad xalqlar arasında əriyib itdilər. Ancaq onların Anadoluda və Azərbaycanda qalan hissəsi türk və müsəlman olaraq qaldı.

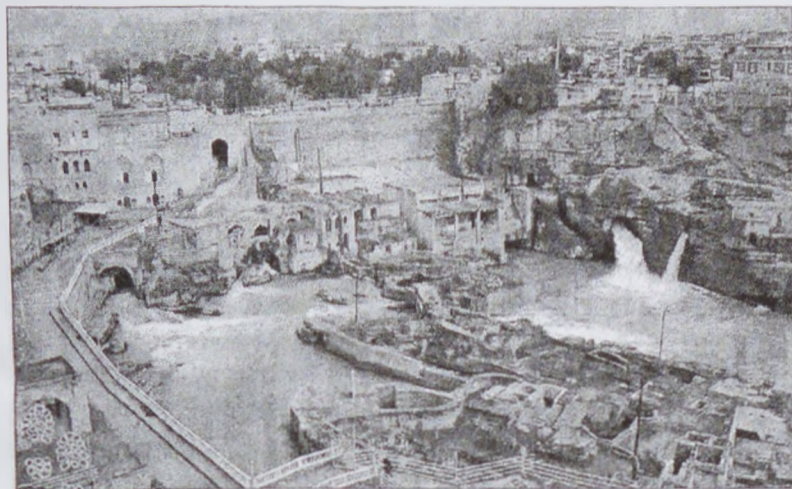
Atabəylərin zamanında Dəvəli şəhərində güclü zəlzələ baş verdi. Şəhər yerlə yeksan oldu. İbn-əl-Əsir yazır ki, bunu eşidən gürcülər şəhərə qoşun yeritdilər. Yaralıları öldürdülər. Qadınların paltarını soyundurub atların qabağına saldılar.

Qoşun Tiflisə yaxınlaşanda gürcü qadınları ərlərinin bu hərəkətini eşidib dəhşətə gəldilər. Öz paltarlarını soyunub, müsəlman qadınlarına geyindirdilər.

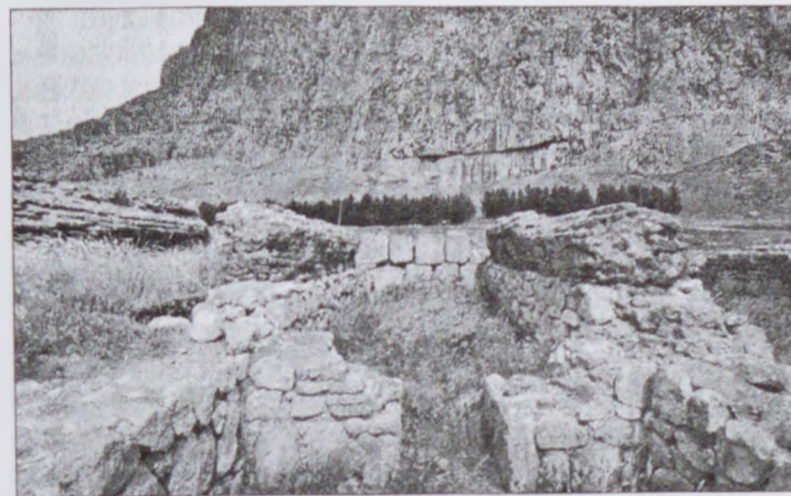
Xəbər atabəy Şəmsəddin Eldənizə çatdı. O, Dərbənddən Naxçıvanacan bütün müsəlman əmirləri Gəncə şəhərinə topladı. Əmirlər son nəfəslərinə qədər vuruşacaqlarına and içdilər. Ancaq xristian qadınların paltarını çıxarıb illət qoymağı kişiliyə layiq iş bilmədilər.

Türk xalqlarının tarixi belə ibrətəməz hadisələrlə doludur.

Bizim Milli Məclis yerli icra hakimiyyətinin təqdimatı ilə Dəvəçi şəhərinin adını dəyişdi. 4 min il tarixi olan bir xalqın adını inzibati-ərazi bölgümüzdən çıxartdı. Bizə Şabran adının da bərpası lazımdır. Ancaq gərək belə bir bərpa Dəvəçi şəhərinin xəritəmizdən silinməsi hesabına başa gəlməyəydi.

Qəsri-Şirin bir hissəsi.

Qəsri-Şirin Bağdadla Həmədan arasında Xəbur çayının sahilində qaladır. Onu Xosrov Pərviz Allahın gözəl məxluqu Şirin üçün tikdirmişdir (Bakuvı 1992. s. 102-103).

SEREN NECƏ ŞİRİN OLDU?

Şərqi sənətlərin ümumiləşmiş düşüncəsinə görə, Şirin bədii bir obraz olub, Firdovsi tərəfindən İran ədəbiyyatına gətirilmişdir. Əslində isə Firdovsidən çox qabaq Sind və Ellada folklorunda Şirin surəti var idi.

Şirin obrazının arxaik türk forması *Seren* olmuşdur. Sevgi və ilahi gözəllik kultu olan Serenin adı Seylonda *Şri*, İranda *Şirin* şəklində mənimsənilmişdir. Aramey və Ellada folklorunda isə tarixən olduğu kimi, *Seren* formasında qaldı.

Şeylon və Şri-Lanka adaları daha əvvəl *Seren* adlanırdı. Sanskrit mətnlərində *Seren* kultunun daşıyıcıları *Serendipitu* kimi yazıya alınmışdır. (Matlock 2015. s.137, 138, 174). Bu da “ilahə Serenin övladları” deməkdir.

Seren kultu Türkdüstandan Ön Asiyaya gələndə hələ *Exsil*, Homer anadan olmamışdı. İlk xristian salnamələrinin yazılmasına əsrlər qalırdı.

Seren qızlar Aralıq dənizi hövzəsinin Kam və Kuş mənşəli xalqlarının folkloruna nəğməkar dəniz mələkləri kimi daxil oldular. Ancaq yunanlar onları bədxah dəniz mələkləri kimi mənimsədilər.

Ernst Renan yazır ki, Aralıq dənizi hövzəsinin bəzi xalqları öz dəniz mələklərini *Siren* adlandırırdılar (Эрнст Ренан 2750. s.226). Yunanların inancına görə, *Siren* qızlar *sirenada* oxuyaraq dənizçiləri özlərinə məftun edir, sonra onları uzaq adalara aparır, suda boğub öldürürdülər.

A.S.Xaxanov yazır ki, Şirin əfsanəsi Turanda yaranmış, sonra Qafqaza gəlmişdir (Хаханов 1901. s.72). Şirin əfsanəsi Qafqaza birbaşa Turandan gəlməmişdir. O, əvvəlcə Xəzər dənizinin şərqindən Şuşaya aparılmış, sonra Elamdan şimala köçən nəsilər o əfsanəni özləri ilə Albaniyaya və İberiyaya gətirmişlər.

Nizami Gəncəvinin və Əbülqasım Firdovsinin Şirin obrazları Suzianadan gəlmədir. İber folklorundakı Şirin isə (Шота Руставели 1982. s.332) Aramey və Ellada folklorundan alın-

mışdır. Homer gözəl səslə dəniz mələklərini *Siren* (Авраам Норов 1828. s.189), Şota Rustaveli *Seren* (Шота Руставели 1982. s.332) adlandırır.

Təbəri (X əsr) yazır ki, Şirin Aramey qızıdır. Feofilakt Simokattaya görə, *Seren* Urumey gözəlidir (Себеос 1862. s.196; Алиев 1960. s.21, 26; Бертельс 1956. s.107; Беқдели 1970. s.16).

Şirinin aramey qızı sayılması o demək deyil ki, o, erməni qızıdır. Yaxud urumey qızı kimi təqdim edilməsi o demək deyil ki, o, yunan mənşəlidir.

Gene de-Matlock yazır ki, aramey dili türk ləhcələrindən biridir (Matlock 2015. s.14, 14, 309). Əslində Aramey və Urumey dilləri təmiz türk dilləri deyildi. Əgər Finikiyada beş irqin və beş dilin nümayəndələri bir-birinə qarışmışdısa, Şirin onların hamısının yox, birinin gözəllik ilahəsi olmuş, sonra başqaları tərəfindən mənimsənilmişdir.

Nizamiyə və Firdovsiyə qədər Xuzistanda, Suriyada, Bizansda Şirin adlı gözəllər çox olmuşdur. Onlar xüsusi təlim görmüş gözəl və ağıllı qadınlar – qədim *Seren* adatlarının davamçıları idilər. Tamar, Sarıkin, *Seren*, Aşqli adətləri ilə yetişdirilən belə qadınlar 35 yaşa çatana qədər doğmur, öz gözəllikləri ilə şahları, sultanları əsir edirdilər.

Gürcülərin çariçası Tamara ilk uşağını 35 yaşında doğdu. Saray adamlarının və atası III Georginin təkidi ilə 15 dəfə ələ getdi (Бакрадзе 1870. s. 39; Джанашивили 1900. s.25; Cəfərsoy 2014. s.12). Çünki gürcülərə Tamaranın çoxsaylı aşnalarının timsalında hərbi sərkərdələr lazım idi.

Şirin də Xosrova arvad olana qədər 2-3 dəfə ələ getmişdi. Onun Xosrovdan qabaq Porat və Kaşqar nəsilərindən ərləri olmuşdu. Xristian Suriya, Bizans və erməni tarixçilərinin əsərlərində bu barədə bilgiler vardır. Porat, yəni Bozat nəslinin adı sonralar Fərat və Fərhad şəkillərinə düşmüşdür (Cəfərsoy 2014. s.106-117). Kaşqarlar yalnız Çində yaşamırdılar.

Xosrov Pərviz Bəhram Çubini məğlub edib, Mədainə qayıdanda Şirin ən gözəl paltarını geyinib bəzənir və kilsənin üstünə çıxır. Xosrov yenidən ona aşiq olub, saraya gətirir. Şirin Mədain sarayının bir müddət *bambışı* (Себеос 1862. s.50), baş xanımı olur. O zaman 12 min qadının yığıldığı sarayda baş xatun olmaq kiçik vəzifə deyildi.

Şirinin sarayda elə bir təsir gücü vardı ki, o, öz yaxın adamlarını həbsdən azad etdirir (История Агван 1861. s.117), yüksək vəzifələrə qoydururdu. Şirin olmasaydı, Albaniya katolikosu Viro həbsdən azad olub, Bərdəyə qayıda bilməzdi.

Əbdürrəşid Bakuvi (XIV əsr) yazır ki, Qəsri-Şirin Bağdadla Həmədan arasında Xabur çayının Fərat çayına töküldüyü yerdə yüksək qayalıq sahildə qaladır. Onu Xosrov Pərviz Allahın gözəl məxluqu Şirin üçün tikdirib (Bakuvi 1992. s.102-103).

Şirin öz qəsridə əyləşib, Mədain sarayından çox da uzaq olmayan yerlərdə kilsələr, monastırlar tikdirirdi. Onun diktəsi ilə keşişlər, rahiblər xəzinədən paltar, pul, ərzaq alırdılar (Себеос 1862. s.50; Bax: səh. 115).

O, Xosrovdan qabaqkı əri Fərhadı (VII əsr Suriya salnaməsində Poratlı Qriqorini) Xuzistana gətirmiş, onu bütün İran xristianlarının başçısı təyin etdirmişdi (Алиев 1960. s.29-30). Hətta saray xəfiyələrinin müşahidələrinə görə, Şirin Xosrov Pərvizi öz dinindən döndərmişdi.

Xosrovun oğlu Qubad (Nizami Gəncəvidə Şiruyə) həbsxanaya saldırdığı atasını həm də onda ittiham edirdi ki, o, öz əcdadlarının dininə sadıq qalmamışdır.

Qəzənfər Əliyev yazır: - Şirin *başqa bir adın dəyişilmiş forması deyilsə*, fars sözüdür (Алиев 1960. s.35). Şirin necə fars sözü ola bilər ki, Seren kultu Sindhədən Ön Asiyaya gələndə hələ farsların ayağı İrana dəyməmişdi.

Öncə qeyd etdiyimiz kimi, Seren kultu Hində və Sindhə Türküstandan gəlmiş, oradan İrana və Elladaya yayılmışdır.

Seren adı Ön Asiyanın iltisacı dillərindəki *sir* "sevgi" sözündən törəmişdir. Türk dillərinin bulqar-çuvaş qrupunda sevgiyə *sir*, sevimli qızlara *sire* deyilir. Ona görə də Sebeos, Feofilakt Simokatta Şirinin adını Sire, Sira, Sirun şəkillərində yazıya almışlar (Себеос 1862. s.196; Бертельс 1956. s.107).

Çuvaş dilində *sire* "sevgi" deməkdir. Xristianlıqdan qabaq çuvaşlar yazın oğlan çağında sevgi ayini keçirərdilər. Həmin ayin *Seren* adlanırdı. Seren ayini zamanı bakirəlik ilahəsi Aslı İraya (Əsliyə) ağ qaz qurban kəsilərdi (Родионов 1983. s.21-22). İlahə Aslı sonrakı Əslidir.

Türk əsilli, iltisacı dilli h'aylar çuvaşlar kimi sevgiyə *sire* deyirdilər (Март 1903. s.16). Yepiskop Асохик (IX əsr) yazır ki, *sir* h'ayların dilindəndəki *sir* sözü *sev*, *sire sevgi* deməkdir (Асохик 1864. s.256).

Müasir erməni dilindəki *sire* "sevgi", *sirun* "sevimli", *sirumem* "sevirəm" sözləri h'ayların dilindən alınmışdır.

Bundan əlavə, XIII əsrdə yaşamış Vardanın "Tarix"ində əkinlə, öküz və kotanla bağlı *siram* sözü var. N.Y.Marr yazır ki, *siram* naməlum mənşəli sözdür (Март 1899. s.32).

Sir kişi cinsinə aid ad olub göyləri, *am* qadın cinsinə aid söz olub yerləri bildirirdi. *Sir* (göy) ilə *am* (yer) izdivaca girəndə çiçəklər tozlanır, meyvələrin rüşeymi yaranırdı.

Sanskrit dilli mətnlərdə türklər *Turuka*, *Troka*, bəzən də *Turuşka* adlandırılır (Cavad Heyət 1993. s.9; Matlock 2015. s.123-124, 159).

Gene de-Matlock yazır ki, Pakistan əhalisinin yarısının soyu türklərə bağlıdır. Pakistanın hərbi və dini elitasında çoxlu Altay əsilli generallar, şairlər, din xadimləri var. Onların bəziləri XVI-XVII əsrlərə qədər türkcə danışır və öz etnik kimliklərini unutmamışdılar.

Əmir Teymurun nəvəsi Baburun zamanında turukların bir qolu Sindhə, bir qolu Fərqanə vadisində yaşayırdı. Babur yazır ki, həmin turuklar türk dilində danışır (Babur 1958. s.77; Мизиев 1986. s.37).

V.V.Bartoldun XIX əsrin sonlarında qırğızlar arasında müşahidə etdiyi *Turuklu* (Бартольд 1963. s.539) qəbiləsi əski turukların son qalıqlarıdır.

Qədim Sind eposlarının və Ön Asiyanın mixiyazılı mənbələrinin müqayisəli formada tədqiqi göstərir ki, Turuk əskidə türk tanrılarında biri olmuş, sonra onun adı etnonimə çevrilmişdir. S.Y.Malov XX əsrin əvvəllərində Türküstanda olarkən müşahidə etmişdi ki, sarı uyğurlar öz şaman tanrılarında birini *Uluq Turuq* adlandırırlar (Малов 1912. s.67-72, 139). Eyni zamanda, Uluq Turuq Oğuzların əfsanəvi ağsaqqalı olmuşdur (Щербак 1959. s.57). Əski inanca görə, müdrik ağsaqqallar tanrıya yaxın adamlar sayılırdılar.

“Oğuz Kağan” dastanındakı qəhrəmanlardan birinin adı Uluq Turukdur. Bu, Ulu Türk deməkdir.

Ön Asiyanın qədim mənbələrində Turuk etnik və teofor adları turk, torq, turuk və troqli formalarında yazıya alınmışdır. İrəvan yaxınlığındakı Kolagirən mixi yazılarında *Turux* ölkəsi var (Ямпольский 1966. s.62, 63, 64). Başqa bir Turux ölkəsi eradan əvvəl III-II minilliklərdə Urmu gölü yaxınlığında idi (Алиев Ибраһим 1960. s.168). Babil hökmdarı Hammurapi kütəllərlə döyüş ərəfəsində turukları öz tərəfinə çəkmişdi (Оппенгейм 1990. s.125).

Eradan əvvəl XIV-XIII əsrlərə aid Assuriya mənbələrində turukların adı turukku formasında yazıya alınmışdır. Turuklar iki yerdə: 1. Adadnerinin, 2. Salmanasarın kitabəsində xatırlanırlar. I.M.Dyakonova görə, turukların ölkəsi hardasa Urmiya gölü ətrafında, Assuriyanın şərqində yerləşmişdir (Дьяконов 1951. s.106; Дьяконов 1954. s.43, 48).

Xristianlıqdan öncəki h'ayların inancında tanrı Turukun adı *turk* və *tork* formasındadır. Tork, yəni Türk mifə görə, Pasxamın (baş kamın) oğludur (Асохик 1864. s.292; Шопен 1852 s.224) və qədim dünyanın ən güclü pəhləvanlarından biridir. H'aylar necə erməni ola bilər ki, onların baş qəhrəmanı Türk adı daşıyırdı?

H' Ay qusanlarının (ozanlarının) mahnılarında deyilir ki, *Türk* Yerakla, hətta qollarında 120 filin gücü olan Rostoma bərabərdir (Аберян 1975. s.24). H' Ayların inancına görə, yarı insan, yarı tanrı Türk polad bədənli, dəmir dırnaqlı nəhəng imiş. O, dağlardan böyük qaya parçalarını qopardıb dənizə atır, qayaların yaratdığı dalğalar gəmiləri batırırmış. Dəmir dırnaqları ilə sal qayalara qartal şəklində çəkirmiş (Эмин 1864. s.56; Аберян 1975. s.24; Мифы 2. 1988. s.521).

Q.Karantsyan yazır ki, pəhləvan Turkun adı eradan əvvəl 150-ci il hadisələri ilə bağlı çəkilsə də, Turk teonimi Kiçik Asiya xalqlarının panteonunda çox əvvəlki zamanlardan mövcud olmuşdur. Turk və ya Tork Ön Asiyanın etnik tanrılarında biridir. Onun adı qədim mənbələrdə Troka və Tarxu formalarında yazıya alınmışdır (Каланцян 1947. s.201).

Mənim istinad etdiyim mənbələrə görə, troka və tarku eyni teonim deyildir. Troka Troya şəhərinin, Tarku Tarkuma mahalının tanrısı olmuşdur. Dağıstanın Tarxu şəhərinin adı Tarku etnonimindən törəmişdir.

Troya şəhərini turuklar salmışdır. Turuka, Troka, Troya “Turuk nəslinin məskəni” deməkdir.

İosif Flavi yazır ki, İbrahim peyğəmbərin arvadı Ketura *Troqli* nəslindəndir (Иосиф Флавий 52390. s.1). “İudeyanın qədimliyi” yeganə tarixi salnamə deyil ki, Keturanın türk mənsəyi qeyd olunur. Xüsusilə maraqlıdır ki, Keturanın kiçik oğlunun adı Su olmuşdur.

Maraqlıdır ki, Keturanın adı bəzi salnamələrdə Kantura kimi yazıya alınmışdır. Kanturalı Dədəmiz Qorqudun alp igidlərindən biridir.

İbrahim peyğəmbər eradan öncə 1775-ci ildə vəfat etmişdir. Deməli, Turuklu nəslə Troya şəhərini salmazdan qabaq indiki Türkiyə ərazisində güc və qüdrət sahibi olmuşdur. Özü də Troya onların saldıqları yeganə şəhər deyildir.

İ.M.Dyakonov yazır ki, eradan əvvəl VIII əsrdə Xett dövləti süquta uğrayanda ölkənin mərkəzində *Troqli* adlı Friqiya

şəhəri vardı (Дьяконов 1980. s.363). Bu məlumat onu göstərir ki, Urmiya vadisinin türkləri assurların təzyiqlə qərbə çəkilməmiş, Anadolunun qərbində Troya, mərkəzində Troqlı şəhərini salmışdır. Sonra friqiyalılar həmin şəhəri tutmuşlar.

Troya və Troqlı şəhərlərinin süqutundan sonra turuklar Anadolunun qərbində yaşamaqda davam etdilər. Romalılarla partiyalıların döyüşlərində onlar özlərinə yaxın bildikləri partiyalıların tərəfini saxlayırdılar. Ona görə də Parfiya hökmdarı Valarşak onları dövlətin qərb torpaqlarına hakim təyin etdi.

Musa Xorenli yazır: - Valarşak ölkənin qərb vilayətlərinin idarəsini Pasxam nəslindən *Turkiona* tapşırırdı (Хоренский 1808. s.147). Turkion “Türk oğlu”, “Türkün nəslindən olan” deməkdir.

İ.İ.Şopenə görə, qədim İber salnaməsindəki Turk (yunanca Turkos) bir zaman Misiri tutan *İrlərin* qalıqlarıdır (Шопен 1866. s.329). Əgər İ.İ.Şopenin yazdığı kimi, irlərin qalıqları həm də indiki türkmənlədirsə, onda Troyanın türk şəhəri olması şübhə doğurmur.

N.A.Baskakov yazır ki, cənubi rus çöllərində Tork adlı Uz tayfası yaşayırdı (Баскаков 1985. s.59). Mahmud Kaşğarının “Divan”ında Türk Nuhun (МК II. 2006. s.14), Əbülqazi Bəhadur xanın “Şəcərəyi-tərakimə” əsərində Yafəsin oğlu (Коновон 1958. s.109) kimi təqdim edilir.

İllər ötür, əsrlər sıra dağlar kimi bir-birinin arxasına sığır. Seren dönüb Şirin olur. Porat çayı Fərat adı alır. Əsli ilə Kərəmin təmsalında Aşqli və Xeram dirilir, bir-birinə aşiq olur.

Arxaik mifoloji obrazlar ədəbi-bədii surətlər kimi yenidən doğulur. Yeni məna, yeni məzmun ilə təzədən dünyaya gəlir.

Yeni doğulan uşaqlar öz atalarına və analarına necə bən-zəyirsə, Şirin Serenə, Əsli Aşqliyə, Fəhad Fərata o cür bən-zəyir.

UTILƏR MİSİRDƏ VƏ MEKSİKADA

Meksikada Mayya qəbilələri arasında özlərini Ute adlandıran utilər yaşayırdılar. Amerikada vətəndaş müharibəsi illərində həkim işləyən Otto Reriq onların və digər hindu qəbilələrinin dillərində yüzlərlə türk sözlərini görəndə təəccübləndi və təqəüdə çıxandan sonra ömrünün qalan hissəsini hinduların dilini öyrənməyə həsr etdi.

Otto Reriq Peterburqa görkəmli tatar alimi İbrahim Xalfinə məktublar yazıb, ondan məsləhət aldı. Ancaq İbrahim Xalfin öləndən sonra Peterburqda bu məsələ ilə maraqlanan olmadı. 1917-ci il çevrilişi Rusiyada çox şeyi, o cümlədən etnolinqvistik tədqiqatları yarımçıq qoydu.

Aradan çox illər keçəndən sonra tatar alimi Abrar Karimullin Peterburq kitabxanasının nadir nüsxələr fondundan Otto Reriqin İbrahim Xalfinə yazdığı məktubları tapdı və mayya-tatar dil əlaqələrini öyrənməyə başladı (Абрам Каримуллин 1974. s. 3-76).

Utilərin qalıqları indi də Meksikada yaşayır və özlərini *Ute* adlandırırlar (Matlock 2015. s.165, 293). Onların folklorunda nə zamansa okeanı üzüb Amerikaya gəlmələri haqqında əfsanələr qalmaqdadır.

Utilər hansı okeanı – Atlantik, yoxsa Sakit okeanı üzərək Meksikaya gəlib çıxıblar? Bu məsələ mübahisəli olaraq qalır. Mənim fikrimcə, Avrasiya etnoslarının çoxu Aralıq dənizini və Atlantik okeanını üzüb keçərək Amerika qitəsinə gəlib çıxmışdır. Bu barədə Finikiya yazılarında və Misir papirus mətnlərində az da olsa bilgilər var.

İçində türklərin – Kür, Uti, İber, Tiber tacirlərinin olduğu finikiyalılar Aralıq dənizində minlərlə gəmiyə sahib idilər. Onlar hələ eradan əvvəl II minillikdə yelkənli gəmilərlə Avropa sahillərini dolanırdı, hətta Böyük Britaniya adalarına gedib çıxırdılar.

Kam və Aran nəslindən Misir fironları ekspedisiyalar təşkil edir, dənizçilər qamışdan hörtülən gəmilərdə Afrikanın başına

dolanırdılar. Firon Men Kara eradan öncə XVIII əsrdə İngiltərəni tutmaq üçün donanma göndərdi. Ancaq donanma Portuqaliya sahillərində tufana düşdü (Масперо 1911. s.61, 66). Gümən ki, tufana düşüb Misirə dönə bilməyən dənizçilər arasında utiklər də olmuşdur.

B.A.Turayev yazır ki, utiklər eradan əvvəl X əsrdə Afrikada yaşayırdılar (Туряев 1913. s.12). Ancaq tədqiqata cəlb olunan mənbələr göstərir ki, onlar Nil vadisində daha əvvəlki əsrlərdən yaşamışlar. Özlərini Uta (oda tapınan) adlarından utilər Urmiya vadisinin qədim əhalisi olub, kutaların təzyiği ilə eradan əvvəl III minilliyin sonlarında Misirə köçüblər.

Son uti çarlarından biri *Utux e qal* titulu daşıyırdı. O, eradan əvvəl 2103-cü ildə Kutu hökmdarı Tirikani öldürüb, Şumer və Akkad çarlığını yaratdı (Дьяконов 1954. s.24). Utux e qal "utux, yəni günəş məbədinin kahini" deməkdir.

Menandr yazır ki, İrom Livan dağlarından ağacları qırıb, İrakla və Astartaya məbəd tikdi. Sonra utiləri ölkədən qovub, onları xərək verməyə məcbur etdi (Туряев 1913. s.96). Bu məlumat utilərin Urmu gölü vadisindən yalnız Misirə yox, həm də Livan dağlarına köçdüklərini göstərir.

İ.M.Dyakonova görə, Utu Şumerə qədərki Fərat tanrılarında biridir. Şumer dilində *utu am* "günəş kimi doğulmaq" deməkdir (Дьяконов 1990. s.40, 147). Am türk dillərində: 1. qadına, 2. ümumiyyətlə dişi cinsinə deyilir.

İ.M.Dyakonov doğru demir. Utu Şumerəqədərki yox, Şumer tanrısıdır. O Ay tanrısı Nannarın oğludur, sevgi-məhəbbət ilahəsi in-Ana ilə əkiz bacı-qardaşdır. Enlilin nəvəsidir (*redaktordan*).

Utilərin bir hissəsi Misirdən Van gölü vadisinə, oradan Albaniyaya qayıtmışdır. Əsgər ağa Gorani "Əkinçi" qəzetində çap etdirdiyi bir məqaləsində yazır ki, Gürcüstanda *Ud* adlı tayfa yaşayır. Onların dilində çoxlu Misir sözləri var (Voroşil Qukasyan 1984. s.16).

Şuşa (Suziana) əsilli İtaliya şairi Publi Maron Vergilinin

Utuxlu Katon adlı müasiri vardı (Энеида 1933. s.18). Utuxlu Katon Misirdən və ya Ön Asiyadan İtaliyaya köçən utiklərin latın dilli şairidir.

Voroşil Qukasyana görə, utilər Misirdən Qafqaza eradan əvvəl XII əsrdə köçüblər (Voroşil Qukasyan 1984. s.16). Əgər e.ö. X əsrdə hələ utiklərin bir qolu Afrikada yaşayırdısa (Туряев 1913. s.12), deməli onların hamısı Kür və Araz çaylarının arasına qayıtmamışdır.

Utilərdən başqa orta əsrlərdə Xəzər dənizinin cənub-qərbində Ud tayfası da yaşayırdı (Ямпольский 1954. s.104). Yaquf Həməvi yazır ki, *Ud* Aran vilayətində şəhərdir. Həmin şəhər Salman ibn-Rabiə əl-Baxili tərəfindən işğal olunmuşdur. Z.M.Bün-yadov "Mudcam əl-Buldan" əsərinin Bakı nəşrinə izahında yazır ki, həmin Ud Qutqaşendəki udinlərin şəhəri idi (Йакут ал-Хамави 1983. s.33). Yalnız Qutqaşenin Nic kəndinin yox, Qubadlının Udgün kəndinin (Список 1922. s.44) və qaşqayların Udlu oymağının əhalisi qədim utiklərin qalıqlarıdır. Qaşqay türklərinin bu oymağı özünü Udlu adlandırır və Fars körfəzi ilə Həmədan arasında yaşayır (Ibrahimov 1988. s. 39).

İ.İ.Şopen Albaniya tarixinin 1808-ci il nəşrinə istinadən yazır ki, utilər Cəsur Aranın nəslindəndirlər (Шопен 1866. s.55). Əgər utiklər Şumerə qədərki Fərat tayfalarından birdirsə (Дьяконов 1990. s.147), bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Utilər hələ Misirdə ikən orada Aran nəslilə tayfa ittifaqı yaratmış, sonra onlar birlikdə Albaniyaya köçmüşlər. Musa Xorenli (VII əsr) yazır ki, Kür və Araz çayları arasında yerləşən Utik Aranın bir vilayətidir (Хоренский 1809. s.231; Еремян 1958. s.303).

Utilərin ölkəsi Urartu çarı Sarı Turun (tərcümədə Sardurun) kitabəsində *Ot* adlandırılır (Март и Орбели 1922. s.59). Yakut dilində *ot* "ocaq" deməkdir (Убрятова 1948. s.301).

Azərbaycan türkcəsində də ocağa od deyilir və od-ocaq sözləri bir yerdə işlənir. Od qalamaq, oda yaxın durmaq ifadələrində bu söz ocaq anlamındadır.

Utik etnonimi oda sitayişlə bağlıdır. Bu barədə tarixi və

mifoloji mənbələrdə yetərinə bilgiler var. Uyğurların törəyiş əfsanəsində Ağ Oğlan anadan olanda anası, ağac koğuşundan çıxan qadın onu əmizdirir, ovcuna *od və dəmir* qoyub bəlayir (Ögel 1971. s.103).

Altay mifinə görə, odu necə əldə etməyi Tanrının göydəki qızları kəşf etmiş, sonra onu insanlara öyrətmişlər (Ögel 1971. s.55). Göy türklərin inancına görə, odu onların ilk atası, yan tanrı, yarı insan əldə etmişdir (Ögel 1971. s.54).

Çokan Valixanov yazır ki, qırğız-qaysaxlar odu müqəddəs sayırdılar (Валиханов 1984. s.208). Çuvaşlar xristianlığı qəbul edəndə qədər oda sitayiş edirdilər (Чуваши 1970. s.299).

Erməni və gürcü dilçilərinə görə, utilərin dili Qafqaz dillərindən biridir. Onun Azərbaycan dilinə heç bir aidiyyəti yoxdur. Hətta “bizim” İqrar Əliyev utilərin türk mənşəyini inkar edir (Алиев Иггар 2002. s.284; Арзуманян 2005. s.257-260; Zaza Aleksidze 2003. s.73-123).

Bəzi qafqazşünaslar öz iddialarını onunla əsaslandırırlar ki, utilərin dili Qafqaz dilləri kimi xırıltılı boğaz fonemləri ilə zəngindir. Onların düşüncəsinə görə, hansı dildə ki boğaz fonemləri çoxdur, o dildə danışanlar qafqazlıdır, yerlidir. Azərbaycan türkləri isə bu torpaqlara gəlmədir. Çünki dillərində xırıltılı samitlər yoxdur.

Qafqaz xalqlarının dilindəki kobud boğaz fonemləri sami dillərinin təsirinin nəticəsidir. Hansı Qafqaz xalqı Misirdə, Suriyada çox yaşayıbsa, onun dilində boğaz səsləri daha çoxdur. İ.V.Yuşmanov 1948-ci ildə Moskvada “Dil və düşüncə” toplusunda çap etdirdiyi məqaləsində yazır ki, Qafqaz dillərində kobud boğaz fonemləri sami və hami mənşəli dillərin təsiri nəticəsində yaranmışdır (Юшманов 1948. s.395-406).

Utilərin dilində elə sözlər var ki, onlar Azərbaycan dilində qorunub saxlanmamışdır. Belə sözlər arxaik leksikamızın çox qiymətli nümunələridir.

İ.İ.Şopen yazır: - Utilər anaya *nena*, ataya *baba*, ocağa *arux* deyirlər (Шопен 1866. s.483). Buna uyğun olaraq Azər-

baycan dilində arınmaq feili vardır. İ.İ.Meşşaninov keçən əsrin 30-cu illərində Vartaşendə olarkən müşahidə etmişdi ki, utilər müdrik adama *bilici*, ölkəyə *ölki*, naxırçıya *naxrçi*, qarmalamaya *qar* deyirlər (Мешанинов 1933. s.76).

A. Arzumanyan yazır ki, utilərin dilində *deda* və *ama* sözləri vardır. Deda “bibi”, amu “dayı” deməkdir (Арзуманян 2005. s.287). Deda, nena, baba sözləri iber dillərində də vardır.

Utilərin yaşadıkları Nic kəndində *Abdal* və *Malibeyli* məhəllələri olmuşdur. Həmin məhəllələr son zamanlara qədər qalırdı (Арзуманян 2005. s.257). Abdallar və malibeylər Fələstində ikən Aranın (Bibliyada Aronun) təriqətində idilər. Xristianlığı qəbul edəndən sonra onlar Qafqaza köçüblər.

Kenakertli Zəkəriyyəyə görə, 1625-ci ildə Qarabağda xristianların üsyanına başçılıq edən *Mıxlı Baba* etnik mənsubiyyətinə görə utidir (Voroşil Qukasyan 1993. s.411). Mıxlı Baba, Mıxlı Qovaq həm müsəlmanların, həm xristianların müqəddəs pirlərinin adlarıdır. O da mümkündür ki, utilər və malibeylər çarxıxa çəkilən peyğəmbərə “mıxlı baba” deyiblər. Çünki İsa peyğəmbər qollarından ağaca mıxlanmışdı.

V.Qukasyan çağdaş uti dilindəki *ayaq* qədəh, *ayıl* de. *yaxni* soyutma at, *şülən* qonaqlıq, *tul* bala, *çav* şən-şöhrət, *mıx* dəryaz, *saz* qamışlıq, *təngə* metal pul sözlərini türk sözləri hesab edir (Voroşil Qukasyan 1984. s.17).

Bu sözlərin çoxunun “Dədə-Qorqud”da işlənməsi onların türk mənşəli olduğunu təsdiqləyən ən yaxşı faktır.

Sinay yarımadasındakı Müqəddəs Katerina monastirindən tapılan perqamentdə türk mənşəli uti sözləri daha çoxdur.

Kalak – şəhər (Zaza Aleksidze 2003. s.125). Buna uyğun olaraq Azərbaycan dilində *qala*, *qalaq* sözləri vardır. Daşları üst-üstə yığmağa *qalaqlamaq* deyilir.

Urartu kitabələrində *kalak* sözü *qala* mənasında işlənməmişdir (Меликишвили 1956. s.175, 329). İberiyanın baqrationlara qədərki salnamələrində Tiflis daxil olmaqla ölkənin böyük şəhərləri *kalak* və *qala* adlanır (Март 1927. s.132; Баградзе, Берзенова 1870. s.11, 27).

Assuriyanın iki siyasi mərkəzindən biri Kalak olmuşdur. İ.İ.Şopen belə hesab edir ki, kalak assur sözüdür (Шопен 1852 s.57; Шопен 1866. s.201). İ.İ.Şopen arxaik assur dili deyəndə sami dillərindən birini nəzərdə tutur. Ona məlum deyildi ki, ilkin mənbələrdə *asir* adlanan assurlar Turan mənşəli xalqlardan biridirlər.

Türk mənşəli assurlar e.ö. XI əsrdən sonra siviləşməyə başlayıblar. Dilində kalak sözü olan utiklər, assurlar, iberlər, erlər Fələstindən və Suriyadan şimala sıxışdırılmış, Xəzər dənizi ilə Qara dəniz arasında Kala, Kalak, Axal Kalak, Kələkli şəhərlərini salmışlar.

XIX əsrdə rus etnoqrafları İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında, Tiflis quberniyasının Sıqnax qəzasında, Gəncə qəzasında neçə-neçə Kalak və Kələk kəndlərini qeydə almışdılar (Шопен 1852. s.496, 521; Пагирев 1913. s.14).

Yexan – iyul və avqust aylarının yarısı (Zaza Aleksidze 2003. s.36). Gəncəli Kürək (Kirakos Qandzaketsi) yazır ki, albanlar ilin ən isti ayına *yexan* deyirlər. *Yexan*, *yəxna*, *yəxni* yaxmaq, yəni yandırmaq deməkdir. İyul-avqust aylarında havalar çox isti olur, meyvələr yetişir. Dədəmiz Qorqudun kitabındakı *yəxni* və Sinay alban perqamentindəki *yexan* eyni mənşəli sözlərdir.

Buxacuç – tanrı. Z.Aleksidze bu sözü bixacuç oxuyur (Zaza Aleksidze 2003. s.73, 87, 122). Utilər tanrının buğa formasında yapılan bütünə bixacuç yox, buxacuç deyirdilər (Шопен 1866. s.433; Ворошил Qukasyan 1984. s.14-17).

Şumerdə bir neçə tanrının rəmzi buğa olmuşdur. Bəzi tanrılar özlərini buğanın oğlu adlandırırdılar (*redaktordan*).

Musa Xorenli yazır ki, Anadoludakı Day (at) mahalının bir vilayəti Buxa (buğa) adlanır (Хоренский 1809. s.232; Хоренский 1893. s.294). 1912-1916-ci illər arasında Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadoludan bürünc buğa hütlərinin tapılması (Пиотровский 1944. s.35) göstərir ki, buğa bu coğrafi ərazidə yaşayan bir çox etnosların totemik tanrısı olmuşdur.

İ.İ.Şopen yazır ki, h`aylar tanrının buğa şəklində bütünə *Buxa* deyirdilər (Шопен 1866. s.483). H`Aylar türk yox, hind avropa mənşəli xalq olsaydılar, buğaya *buxa* deməzdilər, vol, qo, gav və ya gud deyərdilər.

Bundan əlavə, Sinay perqamentində *kul* qol, *abazak* quldur, *gar* qardaş, *eçi* böyük qardaş *iç* öz, *içec* özünün sözləri vardır (Zaza Aleksidze 2003. s.12, 87, 122). Bu sözlərin türk mənşəyini sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Mobili Robertin 2010-cu ildə nəşr olunan lüğətində çoxlu türk mənşəli sözlər vardır. Azərbaycan dilində arxaikləşmiş o sözlər Uti dilində tarixən olduğu kimi qalmışdır.

Utilər indi günəşə *beg*, bibiyə *ama*, erməniyə *armi* deyirlər (Mobili Robert 2010. s.28, 33, 56). *Ama* çuvaş dilində ana deməkdir. *Beg* Aran dilindəki *baq*, yəni günəşin haləsi içində təsvir olunan buğa bütünün azca dəyişilmiş formasıdır. Aran pantheonunda günəşin təmsali olan ala buğa *paq* adlanırdı.

Utilər h`ayların hibrid qalıqları olan ermənilərə *armi* deməklə bu sözün arxaik formasını daha yaxşı qoruyub saxlamışlar. *Arma* arba, yəni araba sözünün yunan formasıdır.

İ.İ.Şopen yazır ki, türkmənlərin əcdadları olan *irlər* Misirdə yaşayarkən 4 təkərli arabaya *arba* deyirdilər. Qədim yunanlar o sözü *arma* formasında öz dillərinə daxil etdilər (Шопен 1866. s.494-496).

Bəzi tədqiqatçılar *arma* deyəndə erməniləri, armaqeddon deyəndə, ermənilərin gizli ideologiyasını başa düşürlər. *Armaqeddon* punlaşmış, daha sonra xristianlaşmış armaların tarixi düşüncəsidir.

Armavir şəhərinin adının ilkin forması *Armaur* olmuşdur. İrlər 2 təkərli döyüş arabasına *ur* deyirdilər. Ermənilər azca fonetik dəyişikliklə şəhərin adını Armavir şəklinə saldılar.

Armaur 4 təkərli və 2 təkərli arabalara sitayiş edənlərin şəhəri deməkdir.

DANAYLAR VƏ DUNAYLAR

I.İ.Şopen V-VII əsr xristian salnamələrinə istinadən yazır ki, Utik vilayətinin bir mahalı *Donaçi* adlanırdı (Шопен 1852. s.31). Dana və duna iki türk etnosunun arxaik totem heyvanı idi. Danaçı zodikal işarəsi dana, Donaçı zodikal işarəsi duna, yəni totemi bəbir olan nəsil deməkdir.

Avraam Norov yazır ki, Fələstində eradan əvvəl *Tuna* adlı şəhər vardı. Orta əsrlərdə həmin şəhər yer üzündən silinmişdir (Авраам Норов 1854. s.2). İbn-Xordadbehə (IX əsr) görə, başqa bir *Tuna* şəhəri Misirdə olmuşdur (Ибн-Хордадбех 1986. s.87). Bu məlumat onu göstərir ki, Duna nəslə yalnız Fələstində yox, həm də Nil çayı vadisində və Afrikanın şimalında yaşamışdır. İndiki Tunis şəhəri əvvəllər *Tuna* adlanırdı.

Ön Asiyanın mixiyazılı mənbələrinin tədqiqi göstərir ki, Dana və Duna nəsiləri Misirə köçməzdən qabaq Fərat çayı ilə Urmiya gölünün arasında yaşamışdır. B.B.Piotrovski yazır ki, kimerlərin basqını zamanı Urartuya tabe olan Kar Sipar valisi Tunaun adlı patriarx idi. Kimerlər Urartunu məğlub edəndən sonra o, azadlığa çıxdı (Пиотровский 1944. s.110).

Tunaun Duna nəslinin başçısı deməkdir. Tuna ölkəsi o zaman Fərat çayının arxasında, yəni Assuriyanın şərqində yerləşirdi (Арутюнян 1985. s.175). Fərat çayının sol sahili ilə Urmiya gölü arasında dövlət quran tunalar gah Urartunun tərəfində Assuriyaya, gah Assuriyanın tərəfində Urartuya qarşı vuruşur, özlərinə təhlükəsiz hesab etdikləri Şuşa knyazları ilə münafiqşəyə girmirdilər.

Q.Maspero yazır ki, Duna çarı və Elam knyazları Sarqon tərəfindən məğlub edilsələr də, onlar xeyli müddət assurlara qarşı mübarizəni dayandırmadılar (Масперо 1916. s.225). Fikrimizcə, Duna nəslinin Fərat boyundan Qafqaza və Avropaya köçləri Assuriyanın güclü vaxtlarında – e.ö. II minilliyin sonlarında baş vermişdir.

Musa Xorenli yazır ki, Qafqaz dağlarının cənub-qərbin-

dəki Basen vadisi *Duneya* da adlanır (Хоренский 1808. s.147). *Duneya* Duna nəslinin yurdu deməkdir.

Azərbaycanda çoxsaylı Dunaçı, Dunay, Tonaşen kəndlərinin qeydə alınması (Azərb. inz. ərazi. böl. 1979. s.161, 197; Bakıxanov 1951. s.20; Парфеев 1913. s.245) göstərir ki, Duna nəslə xalqımızın mənşəyinə daxil olmuşdur. "Koroğlu" dastanında Koroğlunun dilindən deyilən bir bənd var:

Atı saldım gözəldirməyə,
Tona çayın üzdürməyə...

Qarabağdakı Tona çayı Tonaşen adlanır. Dastanda adı çəkilən Tona Azərbaycandakı yox, Türkiyədəki Tuna çayıdır.

İbrahim Peçevi (XVII əsr) yazır ki, Osmanlı dövlətinin bir sancaklığı, yəni etnik-inzibati vahidi *Tuna* olmuşdur (Ибраһим Печев 1988. s.3). Eyni zamanda, skiflər Qara dənizin şimal çöllərinə gələndə Dnestr çayı *Tuna* adlanırdı (Bakıxanov 1951. s.20). Bu məlumatdan aydın olur ki, Tuna övladları iki yerə bölünərək Anadoludan Avropaya və Afrikaya köçmüşdür.

Alla Yasıba yazır ki, Azov dənizi sahilində yaşayan Urum türkləri indi də Dnestr çayını *Tuna* adlandırırlar (Алла Ясыба 2005. s.26). Həm Dnestr, həm Dunay çayının *Tuna* adlanması göstərir ki, Tuna övladları hər iki çayın arasında, böyük bir ərazidə məskunlaşmışdır.

I.M.Dyakonov yazır ki, Dunay çayı Qot tarixçisi Iordana məlum idi (Дьяконов 1958. s.42). XVIII-XIX əsrlərdə tərtib edilən rus hərbi xəritələrində Dunay və Dnestr çayları bəzən *Tuna*, bəzən *Dunay* adı ilə göstərilmişdir (Описание турецк 2. 1901. s.25, 193, 197).

Dana etnonimi danaya, buğaya, duna bəbirə sitayişlə bağlıdır. Qədim Türk abidələrində tona zoonimi tuna və tonqa formalarında yazıya alınmışdır.

Mahmud Kaşğari yazır ki, *tona* bəbirin bir cinsidir. O, təkbətək döyüşdə fili öldürə bilir. S.Y.Malovun "Qədim türk

yazılı abidələri” kitabında *tona tiqin* titulu var. Tona tiqin bəbir kimi yırtıcı, güclü deməkdir (Малов 1951. s.432).

V.V.Radlov *tonqa alp* tituluunu böyük, güclü mənalarında izah edir (Радилов т. 3, ч.1, 1905. s.1171). Tonqa alp daha dəqiq mənada bəbir kimi öldürən deməkdir.

Buğa sanskrit mətnlərində *pa-Tana* zadikal işarəsi altında göstərilir. Hind və Sindən şimal mənşəli etnosları əski zamanlarda uşaqların Tana adlı və buğa formalı qoruyucu mələklə birlikdə doğulduğuna inanırdılar. Ona görə də hər bir uşağa anadan olan kimi dana zodikal işarəsi təyin edirdilər (Matlock 2015. s.280).

B.A.Turayev yazır ki, Misir yaxınlığında Tanis adlı ölkə olmuşdur (Тураев 1922. s.280). Q.Masperoya görə, Tanis şəhəri Peluzla Sevensit arasında yerləşirdi (Мацперо 1911. s.23). Bu məlumat onu göstərir ki, Dana və Duna nəsiləri Ön Asiyadan yalnız Avropaya yox, həm də Afrikanın şimalına köçüb. Tanis və Tunis şəhərlərini salmışdır. -is yunan şəkilçisidir.

Danaylar Troya müharibəsi başlayanda Misirdən Kiçik Asiyaya qayıtdılar. Onlar Troyanın işğalından sonra yeni tayfa ittifaqı yaratdılar və yenidən Afrikaya döndülər, burada şəhər və kəndlər saldılar. Duna nəslinin bir qolu isə Efiopiya sınırlarına gedib çıxmışdı (Стунин, Стунина 1965. s.11, 24).

Kvinta Kursiya Diodora istinadən yazır ki, danaylar Misirdə koloniyalar yaradır, məbədlər tikir və köhnə məbədlərin statusunu dəyişdirirdilər (Квинта Курция 1750. s.383). Həmin məbədlərdə danayların özlərinə məxsus ayinləri icra olunurdu.

B.A.Turayev yazır ki, yeni çarlıq dövrü fironlarının kitabələrində danaylar və axeylər dəniz xalqları kimi təsvir edilirlər. Onlar e.ö. II minillikdə Kiçik Asiyadan Misirə gəldilər və sonra yenidən vətənlərinə qayıtdılar (Тураев 1922. s.90).

Homerin “İliada” əsərində danaylar dəniz xalqlarından biri kimi göstərilir (Роллен 1751. s.261). Ancaq danaylar yaranışdan dəniz xalqı deyildilər. Onlar çöl xalqı olub, sonradan punlaşdılar. Donanma yaradaraq Misirlə Ellada arasında döyüşkən də-

niz xalqına çevrildilər. Danayların az bir hissəsi Musa peyğəmbərə qoşulub Misirdən Fələstinə gəldi.

Danaylar Musa peyğəmbərə qoşulsalar da, uzun zaman sivilləşmədilər. Öz adatlarını, ənənələrini yəhudi ənənələrindən üstün tutdular. Dana, bet-El, Aşer, Naftali nəsiləri Moiseyin yox, müdrik Aranın (Bibliyada Aronun) tərəfini saxlayırdılar. Çünki özləri Aran nəslindən çıxmışdılar. Aran müdriklərinin təlimi o qədər güclü idi ki, onların bəzi ayinləri islamiyyətdən sonra uzun zaman müsəlmanlar tərəfindən icra edildi.

Q.Maspero yazır ki, danayların bəzi ayinlərini müsəlmanlar indi də icra edirlər (Мацперо 1911. s.347). Müəllif onu da əlavə edir ki, Aran əsilli Tana övladları çox zəif tellərlə Moiseyə bağlı idi (Мацперо 1911. s.301). Onlar daim iudalar və digər sivilərlə vuruşurdular.

Henrix Qrets yazır ki, Aranın kasıb nəsiləri Gilqal ətrafında, Samaria yaxınlığında susuz təpələrdə yaşayır və qızıl buğa bütlərinə tapınmaqda davam edirdilər (Генрих Грець 2. 1907. s.82).

Danaylar səhrada, susuz təpələrdə çox gəzəndən sonra Aralıq dənizi sahilində Sidon çarlığına tabe olan Lais şəhərini tutdular. Əhalisini qırıb, yerində *Dana* şəhərini saldılar (Мацперо 1911. s.305).

Moiseyin “Tora”sı ibritcə buğa sözündən törəmişdir. Aran əsilli Dana övladları özlərinə aid olan “Tora”ya tora yox, *Tanax* deyirdilər. A.Qarkavets yazır ki, Moiseyin 5 kitabdan ibarət olan “Tora”sını karaim və kırımçak türkləri indi də *Tanax* adlandırırlar (Гаркаветц 2007. s.V). *Tanax*, ağ dana kitabı danayların Torası, adət-ənənələr, qanunlar toplusu olmuşdur.

Sanskrit mətnlərində *Baqa* tanrı deməkdir. G.Matlocka görə, baq və boq türk sözləridir. Türklər İsa peyğəmbərdən yüz illərlə qabaq baq və boq adlandırdıqları tanrılara sitayiş edirdilər (Matlock 2015. s.76, 205).

Baq Ön Asiyanın qədim iltisəqi dillərində: 1. günəşə, 2. buğaya, 3. günəşin haləsi içərisində təsvir olunan zodikal

buğa işarəsinə deyilirdi. Baq və Boq Aran nəslinin xristianlığa və islamiyyətə qədərki çox qədim totemik tanrılarıdır.

Baq teonimi qədim Şuşa (Suziana) panteonunda daha əvvəl var idi. Alman alimi Fridrix Vaysbax hələ 1911-ci ildə yazırdı ki, Baqastan yazılarında *baq* sözü əhəmənilərdən öncəki dönmə aiddir (Veissbach 1911. s. 48)

Hindavropa dillərində tanrıya xod, xoda, qot, qod deyilir. Slavyan dillərindəki boq sözü Ön Asiyanın qədim iltisacı dillərindən alınmışdır. Rus dilindəki boq "tanrı" və bık "buğa" sözləri türk mənşəlidir.

Slavyan dillərindəki bık, buk, baq sözləri birbaşa türk dillərindən alınmadır.

İ.İ.Şopen yazır ki, baq, bel, bey eyni teonimlərdir (Шопен 1866. s.105). Öksinə, onlar eyni yox, bir-birinə yaxın kultlar olub, günəşə sitayişlə bağlıdır. Aran nəslinin *baq* adlı günəş kultu Kuş övladlarının *bel* kultundan fərqlənirdi. Bel və baq kultlarının birləşməsi nəticəsində Fələstinin Bak məbədi Belbak adı aldı. Bundan sonra insanlar Belbak məbədinə həm tanrı Belə, həm də Baqa qurban kəsməyə başladılar.

İosif Flaviyə, Arximandrit İeronimə və İbn-Xordabehə görə, Fələstin əvvəllər Baqastan, Belbek şəhəri *Baka* adlanırdı (Шопен 1866. s.42; Архимандрит Иероним 1883. s.II.V. 29; Ибн-Хордадбех 1986. s.244; Иосиф Флавий 1991. s.217). Baka "totemi baq, yəni buğa olan xalqın yurdu" deməkdir.

Bel müqəddəs Quranımızdakı Nimrudun totem adıdır.

A.Şanidzeyə görə, albanların baxneats ayının adı *bax* "günəş" sözündən törəmişdir (Шанидзе 1960. s.181). Aran dilində isə *pak* günəşin haləsi içində buğanın bütünə deyilirdi (Шопен 1866. s.205).

Tədqiq etdiyimiz mənbələr göstərir ki, yalnız albanlar yox, Ön Asiya və Qafqazın bir çox iltisacı dilli etnosları: 1. buğaya, 2. günəşin haləsi içində buğa bütünə *baq* demişlər.

N.Y.Marr yazır ki, h ayların mənşəyi haqqında bir əfsanədə günəşin və ayın haləsi *bak* adlanır. İberlər isə həmin haləyə

bakmi deyirlər (Mapp 1910. s.19). II Aylar eyni zamanda göyə baxıb tanrıya dua etməyə *bax*, mehraba *baqin* deyirdilər (Ако-хик 1864. s.290, 297). Burada bax sözünün üçüncü bir mənası, türk dillərindəki *baxmaq* mənası aydın görünür.

Aran müdrikləri Baq adlandırdıqları günəş kultunu Ön Asiyadan Nil çayı vadisinə apardılar. Onların *baqsı* adlandırdıqları inək (Викентьев 1917. s.36, 255) gözəllik və incəsənət ilahəsinin rəmzi sayılırdı. Fironların piramidalarından mumiyalanmış inək başlarının tapılması inəyin Misirdə nə qədər müqəddəs sayıldığına sübutdur.

Eradan öncə XV əsrdə - II Ramzesin zamanında Fiv şəhərinin baş kahini *Bakmi xotep* totem adı daşıyırdı (Мацперо 1892. s.7). Deməli, buğa və ya inək o zaman Fivin qoruyucu səmavi heyvanı olmuşdur. Buğanın belinin üstündəki qızılquş göyləri təmsil edirdi.

Zodiak işarəsi buğa olan etnoslar Kəşmirdən Nil vadisinə, Şumerdən Volqa çayı sahillərinə qədər 10 min km-lərlə uzanan torpaqlarda Baq Aran, Baq Avan, Baqayaric (Смбат Спарарет 1974. s.10; Шопен 1866. s.190; Асохик 1864. s.290; Хоренский 1893. s.292-293; Марр 1901. s.10; Эмин 1864. s.65; Орбели 1913. s.105; Кеппен 1837. s.43) şəhərlərini, kəndlərini saldılar, Baq məbədlərini tikdilər. Özlərini Baq, Baklı, Kara Baq, Ak Baq, Eş Baq, Al Bak, Am Bak və s. adlandırdılar.

Baq nəslİ dünyanın neçə-neçə ölkəsinə yayılsa da, onların özək boyları Sİndlə Xorasan arasında, öz tarixi vətənidə qalmış, Parfiya dövlətinin hakim sülaləsi olmuşdur. Əbu-Osman Cahiz əl-Bəsri (VIII əsr) yazır ki, İbrahim peyğəmbərin Kantura Kənanidən olan bir oğlu *Eşbak* adı ilə tanınmışdır. Xorasan türkləri onun nəslindəndirlər (Qəmbərli 2007. s.27).

Eşbak arxaik forması Eşbakan olan İsfahan şəhər adının köküdür. Yalnız Xorasan türkləri yox, İsfahan türkləri də İbrahim peyğəmbərlə Kanturanın nəslindəndirlər.

Xorasan türklərinin çoxu, o cümlədən Suren Baklı və Karen Baklı nəsilləri illər keçdikcə fars mənşəli xalqlar arasında dillərini unudular. I-II əsrlərə qədər türk dillərindən biri olan Baklı dili İndi pəhləvi dili adlanır və İran dillərindən biri sayılır. Ancaq çoxəsrlik təsirlərə baxmayaraq onun leksik fondunda çoxsaylı türk sözləri hələ də qalmaqdadır (Абрамян 1965. s.5, 6, 7, 8, 9, 14, 18, 30, 42 və s.).

Kerop Patkanov "Albaniya tarixi"nin 1861-ci il nəşrinə izahında yazır ki, Parfiya arşakidlərinin sarayında *Bak dilində* danışdılar. Öncə qeyd etdiyimiz kimi, parfiyalılar İbrahim peyğəmbərlə Kanturanın nəslindəndirsə (История Агван 1861. s.292), deməli İbrahim övladlarının bir qolunun dili türk dili olmuşdur.

Yeçişə (V əsr) yazır ki, arşakidlərin Paxlavuni nəslinin adı Baxl şəhərinin adından törəmişdir (Егише 1862. s.179). Əksinə, ermənilərin Baxl, farsların Bəlx, yunanların Baktriya adlandırdıqları şəhərin və ölkənin adı *Baklı* etnonimindən törəyib.

Baq nəslinin Xorasandan sonra daha sıx məskunlaşdığı yer Elam ərazisidir. Hətta bəzi tarixçilər Anau və Şuşa arxeoloji nümunələrinə istinadən yazırlar ki, əhəmənilərə qədər Baktriya və Elam bir dövlətin tərkibində olmuşdur.

Baklı nəslİ fasilələrlə Elamın vilayətləri üzərində hökmranlıq etmişdir. Elamın hakim nəsilərindən biri *Baq Şuşa* (Янковский 1968. s.28, 32), biri Ata Baq (Мещанинов 1917. s.9) olmuşdur. İ.İ.Меşşанинова görə, adı at-ta-baq-şu hecaları ilə yazılan Elam çarı əvvəlcə Şuşanın patriarxı idi.

Attabaqşu Ata Baqçı, yəni ata kahin deməkdir. Elam xətti yazılarında bəzən ata titulu *atta*, *ana* *anna* kimi yazılır. Xorasan ərazisindən – Mərv şəhəri yaxınlığından tapılan bir kitabədə göstərilir ki, *Şeplar Pak* Anşan çarı və Elam sukkaıdır (Юсифов 1968. s.70).

Şeplar "sebçi", yəni kahin deməkdir. Şeplar tituluunun kökündəki *seb*, *sab* "söz" deməkdir. Çünki kahinlər *sebi*, tanrının sözlərini insanlara çatdırırdılar. O da maraqlıdır ki, şeplar tituluunun sonunda türk dillərindəki *-lar* şəkilçisi işlənmişdir.

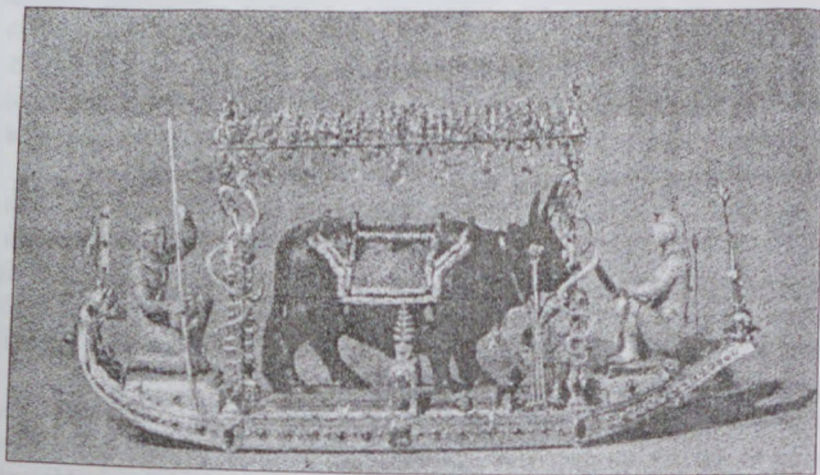
Samuel Anetsi Beyləqan mahalını *Baxak* adlandırır (Мамедов 1993. s.74). *Baxak* "Baq nəslindən olanlar" deməkdir. Baq nəslİ hardasa Naxçıvanla Beyləqan arasında Kalbaq adlı şəhər salmışdı. N.Y.Marra və İ.İ.Меşşанинова görə, e.ə. VIII əsrə aid Urartu mixi yazılarında Kalpaxi "böyük Baqın şəhəri" deməkdir (Мещанинов 3166. s.55).

Baq kahin və zadəgan nəslİ Albaniyada, İberiyada, Van gölü vadisində Baq adlı şəhərlər, kəndlər salmış, həmin şəhərlərdə Baq məbədləri tikmişdir. O tarixi abidələr V-VII əsr xristian salnamələrində *Baxneats* (Шанидзе 1960s.181), *Atlı Baqavan* (История Агван 1861. s.359, 360), *Baqberd* (Абегян 1975. s.112), *Вак* (Егише 1971. s.112; Смбат Спарарет 1974. s.10), *Вагнаур* (Орбели 1968. s.55), *Вақк*, *Вақnats* (Меликсетбеков 1942. s.49), *Кızıl Вақ* (Анчабадзе 1976. s.77), *Вaq Aran* (Асохик 1864. s.273) formalarında yazıya alınmışdır.

İlk orta əsrlərdə Azərbaycandakı Baq övladları iki qola ayrıldılar. Onların bir qolu özünü Kara Baq, bir qolu Ak Baq adlandırdı.

Son 30-40 ildə Qarabağ sözünün etimoloji mənası haqqında çox yazılmışdır. Alınan nəticə yalnız odur ki, Qarabağ etnonimidir. Ancaq Qarabağ etnoniminin Baq teonimindən törməsi barədə bir söz deyilməmişdir.

Eyni zamanda Ağ Baq nəslinin dili, etnik mənsubiyyəti tarixi və lingvistik tədqiqatın obyektinə çevrilməmişdir. Ağ Baq etnik və teofor adının erməni mənbələrində H'Axbax kimi yazıya alınması (Хоренский 1893. s.292; Аберян 1975 s.464, 466) tədqiqatçıların diqqətindən yayınmışdır.

Ağ Baq – ağ buğa göyləri.
Qara Baq – qara öküz yeri təmsil edir arxaik Aran inancında.

QARABAQ VƏ AĞBAQ QƏDİM MƏNBƏLƏRDƏ

Ağ baqların adı ayrı-ayrı mənbələrdə akbak, aqbaq, axvax, albaq, axbax və s. formalarda yazıya alınmışdır.

Qara baqlar İslam dinini, ağ baqlar xristianlığı qəbul etdilər və bir-birlərindən ayrı düşdülər. Qara baqlar türk və müsəlman olaraq öz dillərini qoruyub saxladılar. Ağ baqlar isə yad dilli və yad dilli xalqlar arasında əriyib itdilər.

Ağ baqların son qalıqları indi Dağıstanda yaşayır (Магомедбекова 1967. s.10, 11) və özlərini *Axvax* adlandırırlar. Ljirkov yazır ki, Axvax dili Avar dilinə yaxındır (Жирков 1949. s.111).

Axvax dili Avar dilinə necə yaxındır ki, onlar Avar dilini, avarların dilini başa düşürlər. N.Y.Marr yazır ki, axvaxların öz dili var (Март 1938. s.439).

Ağ baqlar bəzi adət-ənənələrini indiyədək qoruyub saxlayırlar. Rəsul Həməzətov "Mənim Dağıstanım" kitabında yazır ki, Axvax kəndində bir qız ərə getmək istəyəndə pəncərənin qabağında dayanıb mahnı oxuyurdu. Oğlanlar səsi eşidib, pəncərənin qarşısına yığırdılar və papaqlarını qıza atırdılar. Qız hansı oğlanı bəyənidisə, onun papağını özündə saxlayırdı.

Arakel Təbrizli ağbaqları Axbax, Malaxiya Ormanyan *Aqbaq* adlandırır. Ormanyanın iddiasına görə, ağbaqlar ermənilərə qohum xalqdır. Ağbaqlar ermənilərə necə qohumdur ki, onların erməni dilinə bənzəməyən dilləri var? Yaxud onlar necə avardır ki, avarlar onların dilini anlamırlar?

Ağ Baq nəslindən "erməni" elm və din xadimi Axbaxatsi (?-1615) çıxmışdır (Даврижеци 1973. s.539). Aqbaqski Filipp (1633-1655) adlı başqa bir "erməni" patriarxi 1651-ci ildə Yerusəlimdə kilsə tikdirmişdir (Орманян 1913. s.78).

Aqbaqlı Filipp erməni deyildi. Öz qəbiləsinin patriarxi və yepiskopu idi. M.Ormanyan etiraf edir ki, erməni adı altında gizlənən xristian kilsələrinin çoxu erməni kilsəsi deyildi. Ayrı-

ayrı dillərdə danışan qəbilələrin kilsələri idi. Əski yevrey qaydası ilə hər patriarx irsən öz kilsəsinə başçılıq edirdi. İstanbul arxiyepiskopu Malaxiya Ormanyan I Cahan savaşı ərəfəsində yazdığı kitabında antanta dövlətlərini şirnikləndirirdi ki, qriqoryan məzhəbində olan bütün kilsələri erməni kilsəsi ətrafında altında birləşdirsinlər. Kilsələri birləşdirilən müxtəlif etnik toplular ümumi "erməni" adı altında səfərbər olunar və Osmanlı dövlətini daxildən dağıdılar. 1914-1918-ci il hadisələri bu türk soyadlı erməninin fikirlərini təsdiq etdi.

Ağ Baq nəslinin bir qolu VII əsrdə Qarabağda yaşayırdı. Nizami Gəncəvi yazır ki, Məhin banu Xosrov Pərvizi Ağ bağa apardı (Алиев 1960. s.85). Məhin banu Sasani şahzadəsini Qəzənfər Əliyevin güman etdiyi kimi, ağ çiçəkli bağa yox, ağ baqların yaşadığı Xaçın yaylağına aparmışdı.

Nizaminin təsvirinə görə, Ağ Bağ yaylağı Bərdə yaxınlığında imiş. M.X.Abeğyan yazır ki, H'Axbox Xaçının məşhur knyaz nəslidir (Абегян 1975. s.464, 466). Xaçın mahalı onların adı ilə Ağbaq da adlanırdı.

Gəncəli Kirakosa (XIII əsr) görə, Xaçın hakimi Həsən Cəlalın atası Vaxtanqın başqa bir adı H'Akbaq olmuşdur (Киракос Гандзакечи 1946. s.135, 280). Əslində Akbaq Həsən Cəlalın atasının yox, atasının nəslinin adı idi.

Yəhudi və xristian dinini qəbul edən türklər ilk dövrlərdə ənənəvi nəsil adlarını qoruyub saxlayırdılar. illər keçəndən sonra tədricən həmin adət unudulurdu.

Səlcuq sultanı Toğrul bəyin müsəlman adı Məhəmməd, qardaşı Çağrı bəyin yevrey adı Davud idi. İberiya çarı Qorq Aslan Vaxtanq xristian adını qəbul etsə də, Aslan totem adını unutmamışdı (Cəfərsoy 2014. s.77-85). Eyni ənənə ilə Xaçın knyazı Vaxtanq Ağ Baq totem adını saxlayırdı.

Ağ Baq nəslinin bir qolu Van gölü vadisinə köçmüşdür. N.V.Arutunyan onların mahalını H'Axbox yox, Aqbaq adlandırır (Арутюнян 1985. s.171). Musa Xorenliyə görə, Axbox

höyük və kiçik olmaqla iki vilayətdir. Böyük Axbox Bospor mahalında yerləşir (Хоренский 1893. s.292-293).

İdrisi yazır ki, Aqbaq Vaspurakan vilayətində şəhərdir. Ərəb sərkərdəsi Böyük Buğa 852-ci ildə oranın batrikini əsir etdi (Ибн-Хордадбех 1986. s.303). Vaspurakan Bosfor mahalıdır. Deməli, ağbaqların bir hissəsi Qarabağda, bir hissəsi Bosfor mahalında – Naxçıvanla Van gölü arasında yaşamışdır.

Ağ Baq hakimləri batrik titulu daşıyırdılar. Batır, batrik türk sözləridir. Başqurdların alp igidi Uralın titulu batır olmuşdur. Batır batıran, yəni öldürən deməkdir.

A.Anoxin yazır ki, Altay şaman dualarında Akpak müqəddəs ruhlardan biridir (Анохин 1924. s.132). Eyni zamanda, Akpak Qızıl Orda dövlətinin döyüşkən nəsillərindən biri olmuşdur (Географическо-стат. сл. 1863. s.16).

I.I.Şopen yazır ki, Salmas şəhəri yaxınlığındakı qədim Aqbaq mahalı indi Albaq adlanır (Шопен 1852. s.82). L.M.Меликсетбеков yazır ki, Albak şəhərinin adı qədim erməni və gürcü mənbələrində Albada yazılır (Меликсетбеков 1942. s.45). Albak və ya Alba Asiyada İtaliyaya köçən alanlardır. Vergilinin "Eneida" poemasında həmin albanlar həm də Alba adlandırılırlar (История 1872. s. 241; Энеида 1971. s. 428).

İstər Albaq olsun, istər Ağbaq, adların kökündə türk dillərindəki al və ağ rəng adları durur. Al türk dillərində yalnız qırmızı rəngi bildirmir. Parlaq ağ, qırmızı parlaq yaşıl rənglər də al adlanır.

Son illərdə ermənilər Qarabağı Arsax adlandırırlar. Saklar və arsaklar Ön Asiyaya və Qafqaza gələndə qədər Aran mənşəli Qarabaq və Ağbaq nəsilləri bu torpaqlarda zəngin, bənzərsiz bir mədəniyyət yaratmışdılar.

Övliya Çələbi (XVII əsr) Təbrizlə Naxçıvan arasında iki Qarabağ şəhərində olmuş, şəhərlərin birində qırx, birində yeddi minarə saymışdı. Bu məlumat onu göstərir ki, Aran mənşəli baqlar Azərbaycan xalqının mənşəyinə daxil olan güclü elitər nəsillərdir.

NƏTİCƏ

Qədim Hind və Sind mədəniyyəti Altaydan, Sibirdən, Orta Asiyadan cənuba köçən türk zadəgan və kahin nəsilələrinin rəhbərliyi altında yaranmışdır.

Türk və hind dillələrinin qarışması nəticəsində hibrid sanskrit dili meydana gəlmişdir. Sanskrit dili qrammatik quruluşuna görə flektiv dil olsa da, onun leksik fondunun 10-15 faizi türk sözlərindən ibarətdir.

Sind və ya Hindin şimalı türklərin cənub sınırıdır. Sind eposları türklərin yeni etnik-coğrafi məkanda yaratdıqları qəhrəmanlıq dastanlarıdır.

Kuşan xaqanı Xan Erqanın adı sanskrit dilli mətnlərdə Kanirka şəklində yazıya alınmışdır. Xan Erqanın (I əsr) şeirləri arxaik türk poeziyasının qiymətli nümunələridir.

Arilər Aran kökənli türklərdir. Onlar hindavropa xalqları üzərində hökmran olmuş, ayrı-ayrı etnik-coğrafi məkənlərdə yeni dillər və mədəniyyətlər yaratmışlar.

Arian, Aran adı altında gizlədilən dil və mədəniyyət qarışıq türk-hind, türk-İran, türk-yunan mədəniyyətidir. Avropa dilləri türk dilləri ilə yunan, latın, slavyan, roman, german dillələrinin qarışması nəticəsində yaranmışdır. İngilis, alman, italyan, ispan dillərində yüzlərlə türk sözləri və söz kökləri vardır.

Ereqli Arian mənşəli dini və dünyəvi hakimiyyətin hərbi qanadıdır. Yunanlar Ereqli teonimini H'Erakl formasında öz dillərinə tərcümə etmişlər.

H'Erakl obrazları Ön Asiyada və Nil vadisində daha geniş yayılmışdır. Misirdə o, 12 böyük tanrıdan biri idi. H'Erakl kultu Yunanıstanda Misirdəki qədər məşhur olmamışdır.

Ağalarının zülmündən qaçan qullar H'Erakl məbədlərində xüsusi arınma mərasimindən keçər, bundan sonra toxunulmaz sayıldılar. Ari dini-mifoloji termini türk dillərindəki arınma, təmizlənmə sözündən törəmişdir.

H'Erakl nəslindən 9 firon 409 il Misiri idarə etmişdir.

Qahirə şəhəri yaxınlığındakı Sərab məbədində onların həyat və fəaliyyətindən bəhs edən kitablar saxlanırdı. Həmin kitablar Aran dilində yazılmışdı. Yunan keşişləri 325-ci il İzmik kilsə məclisindən sonra o kitabları yandırmaqla Arian türklərin yazılı abidələrini məhv etdilər.

Aran müdrikləri Ön Asiyada və Avropada ilkin xristianlığın banilərindən biridirlər. Onlar xristianlığın Arianizm adlanan qədim bir təriqətini yaratmışlar.

Əsil arilər almanlar deyil, arian türklərdir. Arian türk və alman mədəniyyəti Avropada bir-birinə qarışmışdır.

Albaniyanın hakim nəsilələrinin çoxu Aran mənşəlidir. Sasanilərin və ərəblərin zamanında belə Bərdə şəhərinin və ətrafındakı kəndlərin əhalisi Aran dilində danışır.

İran ölkə adı Aran etnonimindən törəmişdir. O, III–VII əsr pəhləvi, gürcü, erməni salnamələrində Aran, Ran, Eran, H'İran İrank formalarında yazıya alınmışdır. Farslar yaşadıkları ölkəni qədim bir türk etnosunun adı ilə İran adlandırırlar.

Misir heroqliflərini və Finikiya əlifbasını Aran müdrikləri yaratmışdır. Bene-Kadem (Şərq oğlları) adlanan Aran müdrikləri yaratdıqları əlifbanı Finikiyadan Elladaya aparmışlar.

Avropa qitəsinin adı Aran mənşəlidir. Bəzi mənbələrə görə Avropa Alp Aranın qızı, bəzilərinə görə bacısıdır.

Tibet məbədinin ümumi görünüşü

İstifadə olunan ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Albaniya tarixi 1993 - Musa Kaqankatuklu. Albaniya tarixi. Bakı, Elm. 1993.
2. Aleksidze 2003 - Aleksidze Zaza. Qafqaz albanları dil-ləndilər. Tbilisi, Artanuci, 2003.
3. Alla Yasıba 2005 - Alla Yasıba. Şimali Azov boyu qrek - urumların xalq poetik yaradıcılığında türk toponimləri. Uluslararası III folklor konfransının materialları. Bakı, Elm, 2005.
4. ASE I-IX. 1976-1986 - Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. c. I-IX. Bakı, 1976-1986.
5. Aşurbəyli 1997 - Aşurbəyli Sara. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, Azərnaşr, 1997.
6. Azərb. dialekt. lüğəti. c.1, 1998 - Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. c. 1, Ankara, 1999.
7. Bakıxanov 1951 - Bakıxanov A.A. Güllüstani-İrəm. Bakı, Elm, 1951.
8. Bakuvi 1992 - Bakuvi Əbdürrəşid. Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarların möcüzələri. Bakı, Şur 1992.
9. Baharlı 1993 - Baharlı M.H. Azərbaycan. Bakı, 1993.
10. Bayramov 2005 - Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı, Elm, 2005.
11. Baxşəliyeva 2009 - Baxşəliyeva Səbirə. M.Qaraqoyunlunun "Fərhəngi-türki" lüğəti və Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsində onun əhəmiyyəti. Bakı, 2009.
12. Beqdeli 1970 - Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında Xosrov və Şirin mövzusu. Bakı, Elm, 1970.
13. Budaqov, Qeybullayev 2002 - Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin lüğəti. Bakı, 2002.
14. Cahiz 2001 - Əbu-Osman Cahiz əl-Bəsri. Türklərin fəzilətləri. Bakı, 2001.

15. Cavad Heyət 1993 - Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, Azərnaşr, 1993.
16. Cəfərsoy 2012 - Cəfərsoy İlhami. İberiyada Şuşa süzeren dövləti. Tarix və gerçəklik, № 1, Bakı, 2012, s. 49-55.
17. Cəfərsoy 2014 - Cəfərsoy İlhami. İber və H' Ay folklorunda türk mifik təfəkkürünün izləri. Bakı, 2014.
18. Çəmənəminli 1997 - Çəmənəminli Yusif Vəzir. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993.
19. Çingiz Qaraşarlı 2012 - Çingiz Qaraşarlı. Troyahılar türk idilər. Bakı, "Elm və təhsil", 2012
20. Erm.inz.ərazi böl. 1971 - Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsü. Yerevan, Hayastan, 1971.
21. Əkbər Yerevanlı 1968 - Əkbər Yerevanlı. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. Yerevan, Haypetrat. 1968.
22. Əlimirzəyev 2011 - Əlimirzəyev Allahverdi. Erkən Elam cəmiyyəti: siyasi, iqtisadi münasibətlər və yazı tarixi. Bakı, "Şərq-Qərb", 2011.
23. İbn əl-Əsir 1959 - İbn əl-Əsir. Əl-kamil fi-t-tarix. Bakı, 1959.
24. İzahlı coğrafi adlar lüğəti 1964 - İzahlı coğrafi adlar lüğəti. Bakı, Azərnaşr, 1964.
25. İryna Dryga 2005 - İryna Dryga. Balkan türk və Ukrayna Urum türklərində qurbət və sürgünlük. III Uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, 2005, s. 124-215.
26. İslam Sadıq 2015 - İslam Sadıq. Şumer epik mətnləri və türk xalq yaradıcılığı ənənələri. Filologiya üzrə elmlər doktoru diss. Bakı, 2015.
27. KDQ 1988 - Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988.
28. Faruk Sümər 1992 - Faruk Sümər. Oğuzlar. Bakı, Yazıçı, 1992.
29. Fazili 1970- Fazili Abdulla. Azərbaycanın qədim tarixi İran tarixşünashlığında. Bakı, Elm. 1970.

30. Fazili 1984 - Fazili Abdulla. Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında. Bakı, Elm, 1984.
31. Həmdullah Qəzvini 1986 - Həmdullah Qəzvini. Nuzxat al-kulub. Bakı, Elm, 1986.
32. Qukasyan 1993 - Qukasyan Voroşil. Qafqaz Albaniyası. Bakı, 1993.
33. Matlock 2015 - Gene de - Matlock. Ey insanlar, hamınız türksünüz. Bakı, "Xan", 2015.
34. Mirzə Adıgözəl bəy 1950 - Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Bakı, 1950.
35. MK I. 2006 - Mahmud Kaşğari. Divanü-luğat-it-türk. c. I, Bakı, Ozan, 2006.
36. MK II. 2006 - Mahmud Kaşğari. Divanü-luğat-it-türk. c. II, Bakı, Ozan, 2006.
37. MK III. 2006 - Mahmud Kaşğari. Divanü-luğat-it-türk. c. III, Bakı, Ozan, 2006.
38. MK IV. 2006 - Mahmud Kaşğari. Divanü-luğat-it-türk. c. IV, Bakı, Ozan, 2006.
39. Murad Adcı 1997 - Murad Adcı. Qırçaq çölünün yovşanı. Bakı, Gənclik, 1997.
40. Oğuznamə 1992 - Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, Azərənəşr, 1992.
41. Rəcəbov, Məmmədov 1993 - Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, Yazıçı, 1993.
42. Səid Nəfisi 1940 - Səid Nəfisi. Babək, Bakı, 1940.
43. Solmaz Qaşqay 2006 - Solmaz Qaşqay. Azərbaycanın qədim tarixi mixiyazılı mənbələrdə. Bakı, Təhsil, 2006.
44. Tofiq Hacıyev 1984 - Tofiq Hacıyev. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. Azərbaycan filologiyası məsələləri. II, Bakı, Elm, 1984, s. 125-136.
45. Vəlixanlı 1974 - Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas və səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, Elm, 1974.

46. Yaşar Yücel 1994- Yaşar Yücel. Qazi Bürhanəddin Əhməd və dövləti. Bakı, Elm, 1994.
47. Yüzbaşov, Əliyev, Sədiyev 1972 - Yüzbaşov R, Əliyev K. Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı, Azərənəşr, 1972.
48. Yunus İmrə 2004- Yunus İmrə. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
49. Yusifov 1993 - Yusifov Y.B. Qədim Şərq tarixi. Bakı, Elm, 1993.

Türk dillərində

50. Adile Ayda 2014 - Adile Ayda. Etrüsklər türkmüdür? Ankara, 2014.
51. Ali Kafkasiyalı 2010 - Ali Kafkasiyalı. İran türkləri. İstanbul, Bilge Oğuz, 2010.
52. MK I, II, III, 1939, 1940, 1941 - Mahmud Kaşğari. Divanü-luğat-it-türk. c. I, II, III, Ankara, 1939, 1940, 1941.
53. Sanan Azer 1942 - Sanan Azer. İran türkləri. Ankara, 1942.
54. Ögel 1971 - Ögel Bahaəddin. Türk mitolojisi. c. I, Ankara, 1971.
55. Ögel 1988- Ögel Bahaəddin. İslamiyyətdən önce türk kültür tarixi. I c, Ankara, 1988.

Türkmən dilində

56. Ataniyazov 1970 - Ataniyazov S. Turkmenistanın toponimik luğati. Aşqabat, İlim, 1970.

Qazax dilində

57. Əbdiraxmanov 1979 - Əbdiraxmanov T. Kazaxstan toponimləri. Alma - Ata, 1979.

Alman dilində

58. Herzfeld 1930 - Herzfeld Ernst. Archaeologische Mitteilungen aus Iran. 2, Leipzig, 1930.

59. Weissbach 1890 - Weissbach F.H. *Nuu Buträge kur kunde der Susischen Inschriften*. Leipzig, 1890.
60. Weissbach 1911 - Weissbach F.H. *Die Keilinschriften der Achämeniden*. Leipzig, 1911.

Fransız dilində

61. Agop Martayan (Dilâçar) 1936 - Agop Martayan (Dilâçar). *Les baxes bio-psychologigues de la teorie Güneşdil* Istanbul, 1936.

Erməni dilində

62. Acaryan 1971 - Acaryan. *Erməni dilinin etimoloji lüğəti* c.1, Yerevan, 1971.

Rus dilində

63. Абаев I. 1949 - Абаев В.И. *Осетинский язык и его фольклор*. Л.Наука, 1949.
64. Абебян 1975 - Абебян М.Х. *История древнесармянской литературы*. Ереван, 1975.
65. Аббар Каримуллин 2004-2007 - Аббар Каримуллин. *Прототюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы*. Edited by Foxit PDF Editor Copyright by Foxit Software Comnany, 2004-2007.
66. Авдиев 1948 - Авдиев В.И. *Военная история древнего Египта*. М, Советская Наука, 1948.
67. *Авеста в русск. переводах 1998* - *Авеста в русских переводах*. М, Наука, 1998.
68. Авраам Норов 1828 - Авраам Норов. *Путешествие по Сицилии*. т. I, СПб, 1828.
69. Агаев 1984 - Агаев Д.Н. *Данные этнопонимы о расселении тюркских племен в Азербайджане в XI-XV вв. Этническая ономастика*. М., Наука, 1984, с. 143-150.

70. *Адм. тер. дел. Узбек. 1960* - *Административно-территориальное деление Узбекистана*. Ташкент, Госиздат, 1960, 171 с.
71. Адонц 1908 - Адонц. *Армения в эпоху Юстиниана*. СПб, 1908.
72. Акимушкин 1984 - Акимушкин О.Ф. *Хронология правителей восточной части Чагатайского улуса. Линия Туглук Тимур хана. Восточный Туркестан и Средняя Азия*. Алма-Ата, Гылым, 1984. с. 94-136.
73. Акопян 1987 - Акопян Н.В. *Албания - Алуанк в древнеармянских, греческих и латинских памятниках*. Ереван, 1985.
74. *Азиатский сборник 1914* - *Азиатский сборник*. т. III, СПб, Изд-е Главное Управления Землеустройства и Земледелия. 1914.
75. Алиев Играр 1954 - Алиев Играр. *О вопросах древнейшей истории мидийских племен*. Труды Института Истории и Философии. V, Баку, 1954, s.156-183.
76. Алиев Играр 1960 - Алиев Играр. *История Мидии*. Баку, Элм. 1960.
77. Алиев 1960 - Алиев Г.Ю. *Легенда о Хосрове и Ширине*. М., Восточная Литература, 1960.
78. Анчабадзе 1959 - Анчабадзе З.В. *Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.)*. Сухуми, 1959.
79. Анчабадзе 1976 - Анчабадзе З.В. *Очерк этнической истории Абхазского народа*. Сухуми, Алашара, 1976.
80. Анохин 1924 - Анохин А.В. *Материалу по шаманству у Алтайцев*. Л., 1924.
81. Апакидзе 1968 - Апакидзе Андриа. *Города древней Грузии*. Тбилиси. Мецниереба, 1968.
82. Апостолова 1897 - Апостолова Л.Я. *Географический очерк Кубанской области*. СМОМПК, XXIII, Тифлис, 1897.
83. *Армения и Рим 1843* - *Армения и Рим. Женская царства в Малой Азии*. СПб, 1843.

84. Ахбар ад - даулат ас - Селджукийя 1980 - Садр ад - дин Али ал - Хусайни. Ахбар ад - даулат ас - Селджукийя (Зубдат ат - таварих). М., Наука, 1980.
85. Архимандрит Иероним 1883 - Архимандрит Иероним Библиейская археология, т. 1, СПб, 1883.
86. Армянская анонимная хроника 1988 - Армянская анонимная хроника. Баку, Элм, 1988.
87. Артамонов 1962 - Артамонов М.И. История Хазар Л., Изд. Гос. Эрмитаж, 1962.
88. Арутюнян 1985 - Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту т. 1, Хурриты и Урарту. Ереван, 1985.
89. Асадов 1993 - Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в ранне средневековье. Баку, Элм, 1993.
90. Асохик 1864 - Асохик Степанос Таронский. Всеобщая история. М., 1864.
91. Ашхацава 1925 - Ашхацава С.М. Пути развития Абхазской истории. Сухум. 1927.
92. Бабур 1958 - Бабур Захиреддин Мухаммед. Бабурнаме. Ташкент, 1978.
93. Бакрадзе, Берзенова 1870 - Бакрадзе Д. Берзенова Н. Тифлис, СПб, 1870.
94. Бакрадзе 1878 - Бакрадзе Д. З. Археологические путешествия по Грузии и Адчаре. СПб, 1878.
95. Бакрадзе 1887 - Бакрадзе Д.З. Статьи по истории и древностям Грузии. СПб, 1887.
96. Бакрадзе 1890 - Бакрадзе Д. З. Опись памятников древности в некоторых храмах и монастырях Грузии. СПб. 1890.
97. Бакуви 1971 - Бакуви Абд-ар-Рашид. Китаб талхис ал-асар ал-малик ал-каххар. М., Наука, 1971.
98. Баскаков 1969 - Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
99. Баскаков 1979 - Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. М., Наука, 1979.

100. Баскаков 1980 - Баскаков Н.А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация. Ономастика Востока, М., 1980, с. 199-207.
101. Барамидзе, Ватейшвили 1978 - Барамидзе А.А., Ватейшвили Д.Л., Иоселиани П.И. Тбилиси, Мецниереба, 1978.
102. Бартольд I. 1963 - Бартольд В.В. Сочинение. т. 1, М, Наука, 1963.
103. Бартольд II. 1965 - Бартольд В.В. Сочинение. т. 2., ч. 1, М., Наука, 1965
104. Бартольд III. 1966 - Бартольд В.В. Сочинение. т. III, М, Наука. 1966.
105. Бартольд 1999 - Бартольд В.В. Книга моего деда Коркута. Баку, 1999.
106. Бахарлы 1924 - Бахарлы (Велисв) М.Г. Азербайджан. Баку, 1924.
107. Бекерман 1985 - Бекерман Э. Государство Селевкидов. М., Наука, 1985.
108. Бичурин 1950 - Бичурин (Иакинф) Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена, т. 1, М-Л., 1950.
109. Блейхштейнер 1936 - Блейхштейнер Роберт. Субары древнего Востока в свете изучения Яфетидов. Язык и история. т. 1. Л, 1936, с. 182-202.
110. Буачидзе 1983 - Буачидзе Гасмон. Мари Броссе. Тбилиси, Мерани. 1983.
111. Бушаков 1992 - Бушаков В.А. Термины обозначающее селения и крепости Крыма. Советская тюркология, № 2, Баку. 1992, с. 28-37.
112. Валиханов 1984 - Валиханов Чокан. Собрание сочинений. т. 1. Алма-Ата, 1984.
113. Вахушти 1976 - Вахушти Багратиони. История царство грузинского. Тбилиси, Мецниереба, 1976.

114. Велиханлы 1987 - Велиханлы Н.М. Изменение исторической географии Азербайджане в результате арабского завоевания. Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987, с. 46-87.
115. Велльгаузен 1909 - Велльгаузен Ю. Введение в историю Израиля. СПб, 1909.
116. Вермишев 1904 - Вермишев Х.А. Материалы для истории грузино-армянских отношений. СПб, 1904.
117. Вигуру 1897- Вигуру Ф. Руководство к изучению Библии. Ветхий завет. М., 1897.
118. Викентьев 1917 - Викентьев В.М. Древнесегипетская повесть о двух остроумных братьях. М, 1917.
119. Вильгелм Вагнер 1901 - Вильгелм Вагнер. Эллада. СПб, 1901.
120. Винклер 1913 - Винклер Гуго. Вавилонская культура М., 1913.
121. Волков 1914 - Волков И.М. Законы Вавилонского царя Хаммурали. М, 1914.
122. Волкова 1973 - Волкова Н.Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. М. Наука, 1973.
123. Гейбуллаев 1986 - Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку, Элм, 1986.
124. Генрих Грець 1. 1906 - Генрих Грець. История евреев, т. 1, Одесса, 1906.
125. Генрих Грець 2. 1907 - Генрих Грець. История евреев, т. 2. Одесса, 1907.
126. Географическо - стат. сл. I. 1863 - Географическо-статистический словарь Российской Империи. т. I, СПб, 1863.
127. Географическо - стат. сл. IV. 2874 - Географическо-статистический словарь Российской Империи. т. IV, СПб. Nəşr ili göstərilməyib.
128. Гиоргадзе 1973 - Гиоргадзе Г.А, Очерки по социально-экономической истории Хеттского государства. Тбилиси. Мецниереба, 1973.
129. Гиоргадзе 1985 - Гиоргадзе Г.А.Хеттские списки женщин. Древняя Анатолия, М, Наука, 1985. с. 209-227.
130. Глонти 1936 - Глонти А.А. Почему поколебался авторитет письменных источников. Язык и история. т. 1, Л., 1936, с. 222-240.
131. Гозалашвили 1967 - Гозалашвили Г. Два этюда из истории Понта и Каппадокии. Тбилиси, С.Сакартвело, 1967.
132. Грозный 1938 - Грозный Б. Хеттские народы и языки. Вестник древней истории, № 2, М, 1938, с. 18-33.
133. Грузия и Армения 1848 - Грузия и Армения. т. 1, СПб. 1848.
134. Грузинское 1987 - Грузинское общество истории и этнографию. Тбилиси, Мецниереба, 1987.
135. Гумилев 1960 - Гумилев Л.Н. Хунну. М, 1960.
136. Гумилев 1967 - Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Л, 1967.
137. Гусейнов 1960 - Гусейнов Г. Сирийские источники об Азербайджане. Баку, 1960.
138. Даврижеци 1973 - Даврижеци Аракел. Книга истории. М, Наука, 1973.
139. Джанашвили 1898 - Джанашвили М.Г. История грузинской церкви. кн. 1. Обращение картвельцев. Тифлис, 1898.
140. Джанашвили 1900 - Джанашвили М.Г. Царица Тамара. Тифлис, 1900.
141. Джанашвили 1908 - Джанашвили М.Г. Описание рукописей церковного музея духовенства Грузинской епархии. кн. 3, Тифлис, 1908.
142. Джафарсой 2008 - Джафарсой Илхами. Хай не армяне. Азербайджан и азербайджанцы. № 1-4. Баку. Элм, 2008, с. 80-86.

143. Джафарсой 2010 - Джафарсой Илхами. Булгаро-чува-
шские слова в мертвых языках Предней Азии. Оно-
мастика Поволжья, Казан, 2010, с. 107-113.
144. Джуаншерияни 1986 - Джуаншерияни Джуаншер. Жизнь
Вахтанга Горгасала. Тбилиси, Мецниереба, 1986.
145. Доклады Марр и Орбели 1922 - Доклады Марра и
Орбели. Археологическая экспедиция 1916 года в Ван
Петербург, 1922.
146. Дондуа 1967 - Дондуа В.Г. Историческая разыскания
т. I, Тбилиси, Мецниереба, 1967.
147. Дьяконов 1951 - Дьяконов И.М., Саркисян Г.Х.,
Яковлев Е.Ф. Указатель собственных имен и геогра-
фических названий. Вестник древней истории, № 4
(38), М.-Л., 1951, с. 283-305.
148. Дьяконов 1954 - Дьяконов И.М. Первобытно-общин-
ный строй на территории Мидии. Труды Института
Истории и Философии. М, 1954, с. 4-52.
149. Дьяконов 1990 - Дьяконов И.М. Архаическис мифы
Востока и Запада. М, Наука, 1990.
150. Егише 1971 - Егише. О Вардане и войне армянской.
Ереван. 1971.
151. Еремян 1958 - Еремян С. Т. Политическая история Ал-
бании III-V вв. Очерки истории СССР III-IX вв. М.
1958, с. 76-109.
152. Еремеев 1969 - Еремеев Д.Е. Юрюки. М, 1969.
153. Ибн-Хордадбех 1986- Ибн Хордадбех. Книга путей и
стран. Баку, Элм, 1986.
154. Иванов 1980 - Иванов В.В. Анатолийские языки. Древ-
ние языки Малой Азии. М, Прогресс, 1980, с. 129-160.
155. Иосиф Флавий 52390 - Иосиф Флавий. Иудейския
древности. Ш №52390. АМЕА Мәркәзи Elmi Kitab-
ханası.
156. Иосиф Флавий 1991 - Иосиф Флавий. Иудейская вой-
на. Минск, 1991.

157. Иоанн де-Галонифонтибус 1980 - Иоанн де-Галони-
фонтибус. Сведиее о народах Кавказа. Баку, Элм,
1980.
158. Йоселиани 1843 - Йоселиани Платон. Краткая история
грузинской церкви. СПб, 1843.
159. Йоселиани 1858 - Йоселиани Платон. Гора в святой Да-
вида в Тифлисе. Тифлис, 1858.
160. Йоселиани 1860 - Йоселиани Платон. Описание города
Душета. Тифлис, 1860.
161. Йоселиани 1866 - Йоселиани Платон. Описание древ-
ности Тифлиса. Тифлис, Типография Главного Управ-
ления наместника Кавказского, 1866.
162. История Агван 1861 - История Агван Моисея Каган-
катваци. СПб, 1861.
163. История Грузии 1946 - Бердзенишвили И., Джавахиш-
вили И., Джанашиа С. История Грузии. ч. I, Тбилиси,
1946.
164. История еврейск. народа 1914 - История еврейского
народа. т. 1, М., 1914.
165. Историография 2002 - Историография истории Древ-
него Востока. Санкт-Петербург, 2002.
166. История греческих 1824 - История греческих произ-
шествий. М, 1824.
167. Источники по истории Египта 63413 - Источники по
истории Египта. Nəşr ili yoxdur. III № А 63413 (АМЕА
Mərkəzi Elmi Kitabxanası).
168. Йакут ал-Хамави 1983 - Йакут ал-Хамави. Муджам ал-
булдан. Баку, Элм, 1983.
169. Жирков 1949 - Жирков Л.И. Ахвахские сказки. Языки
Северного Кавказа и Дагестана. М-Л, изд-во АН
СССР, 1949.s.109-127.
170. Законы Вахтанга VI.1980 - Законы Вахтанга VI. Тби-
лиси, Мецниереба, 1980.

171. Канева 1996 - Канева И.Т. Шумерский язык. Санкт-Петербург, 1996.
172. Капанцян 1947 - Капанцян Гр. Хаяса – Колыбель армян. Эриван, Изд-во АН Армянской ССР, 1947.
173. Картлись Цховреба 1905 - Картлись Цховреба. СМОМПК, вып. 35, Тифлис, 1905, с. 113-235.
174. Камменхубер 1980 - Камменхубер А. Хаттский язык. Древние языки Малой Азии. М. 1980, с. 23-98.
175. Квинта Курция 1750 - Квинта Курция. История о Александра великим. т. 1, СПб, 1750.
176. Кемал Алиев 1986 - Кемал Алиев. Аптичные источники по истории Азербайджана. Баку, Элм, 1987.
177. Кемал Алиев 2010 - Кемал Алиев. Древнегреческие и латинские первоисточники по истории древнего Азербайджана. Баку, «Элм и тахсил», 2010.
178. Кеппен 1837 - Кеппен Петр. Крымский сборник. СПб. 1837.
179. Кекелидзе 1973 - Кекелидзе К.С. Этюды по истории древнегрузинской литературы. Вып. XII, Тбилиси, Мецниереба, 1973.
180. Киргизско. русск. сл. 1956 - Киргизско русский словарь. Сост. К.К. Юдахин, М, 1956.
181. Книга Арташира Папагана 1997 – Книга Арташира Папагана. М., 1997.
182. Конкашпаев 1963 - Конкашпаев Т.К. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата, Изд-во АН Казахской ССР, 1963.
183. Кондаков 1904 - Кондаков Н.П. Археологические путешествия по Сирии и Палестине. СПб, 1904.
184. Кузеев I. 1957 - Кузеев Р.Г. Очерки исторической этнографии Башкир. т. I, Уфа, Башкирский филиал АН СССР, Институт истории, языка и литературы, 1957.
185. Кононов 1958 - Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул Гази хана хивинского. М-Л, 1958.
186. Кударина 1980 - Кударина Н.К. К этимологии «бай» в алтайском языке. Советская тюркология, 1980, №5, с.83-86.
187. Кулаковский 1914 - Кулаковский Юлиан. Прошлое Тавриды. Киев, 1914.
188. Левин 1866 - Левин Е.Б. Изречения отцев синагоги. Сборник статей по еврейской истории и литературе. СПб, 1866, с. 5-72.
189. Ломтатидзе 1958 - Ломтатидзе Г.А. Культура и быт Грузии в IV-VII вв. М, 1958, с. 265-302.
190. Лордкипанидзе 1978 - Лордкипанидзе Гурам. Колхида в VI-IV вв. до н. э. Тбилиси, Мецниереба, 1978.
191. Магомедбекова 1967 - Магомедбекова З.М. Ахвахский язык. Тбилиси, Мецниереба, 1967.
192. Макнев 1902 - Макнев В. Древний храм в Манглисе, Ифлис. 1902.
193. Малов 1951 - Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
194. Мамедова 1986 - Мамедова Фарида. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, Элм, 1986.
195. Мамедова 1987 - Мамедова Фарида. О некоторых вопросах исторической географии Албании. Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987. с. 7-46.
196. Мамедов 1993 - Мамедов Т.М. Кавказская Албания в IV-VII вв. Баку, Маариф, 1993.
197. Мамулиа 1979 - Мамулиа Г.С. Формирование классового общества и государства в древней Картли (Иберии). Тбилиси, Мецниереба, 1979.
198. Мари Броссе 556 - Броссе М.И. Несколько замечаний на книгу г. Лакьера. Русская геральдика. ФП № 566 (nəŕ ili uoxdur).
199. Мари Броссе 708 - Броссе М.И. Разборь двух грузинских иконных надписей. ФП № 708 (nəŕ ili uoxdur).

200. Мари Броссе 1879 - Броссе М.И. О проекте изучения и разбора грузинских исторических грамоте. СПб, 1879.
201. Марр 1895 - Марр Н.Я. Грузинский извод сказки о трех остроумных братьях из «Русуданіани». СПб, 1895, с. 221-259.
202. Марр 1897 - Марр Н.Я. О начальной истории Армении. СПб. 1897.
203. Марр 1899 - Марр Н.Я. Сборник притч Вардана. ч. 1. СПб, 1899.
204. Марр 1903 - Марр Н.Я. Грамматика древнеармянского языка. Этимология. СПб, 1903.
205. Марр 1906 - Марр Н.Я. История Грузии. СПб, 1906.
206. Марр 1907 - Марр Н.Я. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии. кн. X. СПб, 1907.
207. Марр 1909 - Марр Н.Я. Пленение Иерусалима персам в 614 г. СПб. 1909.
208. Марр 1914 - Марр Н.Я. Определение языка второй категории. Ахаменидских клинообразных надписей по данным Яфетического языкознания. СПб, 1914.
209. Марр 1917 - Марр Н.Я. Отчет Анийского музея древности за 1915 года. Петроград, 1917.
210. Марр 1919 - Марр Н.Я. Кавказ и памятники его духовной культуры. Петроград. 1919.
211. Марр 1920 - Марр Н.Я. Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании средиземноморской культуры. Лейпциг. 1920.
212. Марр 1922 - Марр Н.Я. Кавказские племенные названия и местные параллели. М., 1922.
213. Марр 1927 - Марр Н.Я. Из Пиринейской Гурии. Изв.-я Кавказского Историко-Археологического Института. т. V, Тифлис, 1927.
214. Марр 1936 - Марр Н.Я. Армянская культура, ее корни и доисторические связи по данным языкознания. Язык и история, т. 1, Л., 1936, с. 62-83.

215. Марр 1938 - Марр Н.Я. О языке и истории Абхазов. М.-Л., 1938.
216. Масперо 1892 - Масперо М. Египет. Ассирия. СПб, 1892.
217. Масперо 1911 - Масперо М. Древняя история народов Востока. М, 1911.
218. Масперо 1916 - Масперо Г. Ассирия. М., 1916.
219. Массон 1964 - Массон В.И. Средняя Азия и Древний Восток. М., Наука, 1964.
220. Меликишвили 1960 - Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи. М, 1960.
221. Меликсетбеков 1911 - Меликсетбеков Л.М. Юридическое положение верховного патриарха Армянского. Одесса, 1911.
222. Меликсетбеков 1914 - Меликсетбеков Л.М. К вопросу о настоящем имени просветительницы Грузии. Тифлис, 1914.
223. Меликсетбеков 1939 - Меликсетбеков Л.М. Обзор источников истории Азербайджана. II, Баку, 1939.
224. Мериджи 1980 - Мериджи Пьеро. Учебник Хеттского иероглифического языка. Древние языки Малой Азии. М, Прогресс, 1980, с. 238-276.
225. Мещанинов 3166 - Мещанинов И.И. Географические названия верховьев Аракса по халдским надписям. Общества Исследования и Изучения Азербайджана, вып. VI, Баку, III, № 3166, с. 43-69.
226. Мещанинов 1927 - Мещанинов И.И. Египет и Кавказ. Баку, Общества Исследования и Изучения Азербайджана, 1927, с. 34-43.
227. Мещанинов 1929 - Мещанинов И.И. Введение в Яфетидологию. Л, Обласлит, 1929.
228. Мещанинов 1932 - Мещанинов И.И. Язык Ванских клинописных надписей. Л., 1932.

229. Мещанинов 1978 - Мещанинов И.И. Аннотированный словарь урартского языка. Л., Наука, 1978.
230. Мровели 1979- Мровели Леонти. Жизнь картлийских царей. М, Наука, 1979.
231. Мифы I. 1980 - Мифы народов мира. т. I, М., Энциклопедия, 1980.
232. Мифы I. 1988 - Мифы народов мира. т. I. М., Энциклопедия, 1988.
233. Мифы II. 1988 - Мифы народов мира. т. 2, М., Энциклопедия. 1988.
234. Мизиев 1986 - Мизиев И.М. Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа. Пальчик, 1986.
235. Мобили Роберт 2010 - Мобили Роберт. Удинско-Азербайджанско-русский словарь. Баку, 2010.
236. Молчанова 1979 - Молчанова О.Г. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1979.
237. Мурад Аджи 1998 - Мурад Аджи. Европа, тюрки и великий степь. М, 1998.
238. Мурад Аджи 2006 - Мурад Аджи. Тюрки и мир: сокровенная история. М, Изд-во АСТ, 2006.
239. Мурад Аджи 2007 - Мурад Аджи. Дыхание Армагеддона. М, Хранитель, 2007.
240. Мюлештейн 1938 - Мюлештейн Ганс. Историческая значение вопроса о этрусках. Вестник Древней Истории, № 4 (5), М., 1938, с. 49-64.
241. Началь.курс санск. 1956 - Начальный курс санскрита, составил В.А. Кочергина. Изд-во АН СССР, М, 1956.
242. Небольсин 1852 - Небольсин Павел. Очерки Волжского низовья. Санкт-Петербург, 1852.
243. Никольский 1896 - Никольский М.В. Клинообразные надписи Закавказья. Материалы по археологии Кавказа. вып. 5, М., 1896.
244. Никольский 1910 - Никольский Н.В. Краткий конспект по этнографии чуваш. Казан, 1910.
245. Новые архивные 2777 - Новые архивные материалы для истории Грузии XVIII столетия. ФП № 2777, с. 117-136 (AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası).
246. Нойман 1980 - Нойман Г. Ликийский язык. Древние языки Малой Азии. М, Прогресс, 1980, с. 322-353.
247. Описание Бессарабской 1867 - Описание Бессарабской области. Записки Одесского Общества. вып. VI, Одесса, 1867, с. 175-323.
248. Описание Иудейской 1824 - Описание Иудейской земли во время Иисуса Христа. СПб, 1824.
249. Описание русских 1953 - Описание русских и славянских пергаментных рукописей. Ленинград, 1953.
250. Оппенхейм 1990 - Оппенхейм А. Древняя Месопотамия. М, Наука, 1990.
251. Орбели 1911 - Орбели Иосиф. Развалины Ани. СПб, 1911.
252. Орбели 1922 - Орбели Иосиф. Археологическая экспедиция 1916 года в Ван. Доклады Н. Марр и И. Орбели. Петербург, 1922.
253. Орбелиани 1913 - Орбелиани И.А. Багаванская надпись 639 г. и другие армянские критерическiя надписи VII века. СПб, 1913.
254. Орманян 1913 - Орманян Малахия. Армянская церковь. М, пер. франсузск. В. Рунть, Изд-е А.М. Будагова, 1913.
255. Пагирев 1913 - Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913.
256. Патканов 1879 - Патканов К.П. О минимом походе Тиклат Паласара к берегам Инда. СПб, 1879.
257. Патканов 1883 - Патканов К.П. Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. О древней грузинской хронике. СПб, 1883, с. 199-265.

258. Петрушевский 1949 - Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений Азербайджана и Армении в XVI – начале XIX в. Л., 1949.
259. Пигулевская 1941 - Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР. М.-Л., 1941.
260. Письменные памятники 1979 - Письменные памятники Востока. М, Наука, 1979.
261. Пиотровский 1939 - Пиотровский Б.Б. Урарту древнейшее государство Закавказья. Л., 1939.
262. Пиотровский 1944 - Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. Ереван, 1944.
263. Пиотровский 1949 - Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Л., 1949.
264. Пиотровский 1959 - Пиотровский Б.Б. Ванское царство (Урарту). М., 1959.
265. Полиевктов 1926 - Полиевктов М. Посольство стольника Голованова и дьяка Иевлева в Имеретию 1650-1652. Тифлис, 1926.
266. Рагозина 1902 - Рагозина З.А. История Ассирии. СПб, 1902.
267. Рагозина 1903 - Рагозина З.А. История Мидии. СПб, 1903.
268. Радлов 1989 - Радлов В.В. Из Сибири. М, Главная Редакция Восточной Литературы. 1989.
269. Радлов т. 2, ч.1, 1899 - Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.2, ч.1, СПб, 1899.
270. Рашидаддин 1952 - Рашидаддин Фазлуллах. Сборник летописей. т.1, М, Наука, 1952.
271. Рашидаддин 1957 - Рашидаддин Фазлуллах. Джамиат-таварих. М.-Л., Наука, 1957.
272. Роллен 1751 – Роллен. Древняя история. СПб, Изд-во Императорской Академии Наук, 1751.
273. Савина 1961 - Савина В.И. Словарь русской транскрипции географических названий Ирана. М, Наука, 1961, 215 с
274. Савина 1971 - Савина В.И. Словарь географических терминов и других слов, формирующие топонимов Ирана, М, Наука, 1971.
275. Себеос 1862 - Себеос. История императора Иракла. СПб, 1862.
276. Сегал 1902 - Сегал И.А. Сборник сведений о Елизаветпольской губернии. Тифлис, Типография К.П. Козловского, 1902.
277. Сенковский 1859 - Собрание сочинений Сенковского (Барона Брамбеуса). т. VI-VII, СПб, 1859.
278. Слуцкий 1889 - Слуцкий С.С. Семиреченская несторианская надписи. Древности Восточной Комиссии. вып. 1, М, 1889, с. 3-67.
279. Список 1922 - Список населенных мест Азербайджана. Баку, 1922.
280. Страбон 1964 - Страбон. География в 17 книгах. Л., Наука, 1964.
281. Струве 1941 - Струве В.В. История Древнего Востока. М, 1941.
282. Стенунин 1965 - Стенунин А.Н, Стенунина И.Л. Эфиопия. М, Мысль, 1965.
283. Сулхан Саба 1959 - Сулхан Саба Орбелиани. Мудрость вымысла. Тбилиси, 1959.
284. Сойрек 1980 - Сойрек В. Оттен Г. Древнехеттский ритуал для царской четы. Древние языки Малой Азии. М, Прогресс, 1980, с. 161-197.
285. Рычков 1767 - Рычков Петр. Опыт Казанской истории. Санкт-Петербург, 1767.
286. Рубинштейн 1960 - Рубинштейн Ревска. Разгадание письма. Л, 1960.

287. Рубинштейн 1966 - Рубинштейн Ревека. Загадки пирамид. М., 1966.
288. Рубинштейн 1970 - Рубинштейн Ревека. В гостях Хнумхотела. М., 1970.
289. Русск.санск.сл. 2004 - Русско-санскритский словарь. Составил Мариджи Марута, 2004.
290. Русск. санск. сл. 2007 - Русско - санскритский словарь. Составил В.А.Кочергина. Феб.9, 2007
291. Суперанская 1990 - Суперанская А.В. Имя через века и страны. М, Наука, 1990.
292. Струве 1961 - Струве В.В. Государство Лагаш XXV-XXIV вв. до нашей эры. М, 1961.
293. Струве 1968 - Струве В.В. Этюды по истории северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. М., 1968.
294. Гарихи-Систан 1974 - Гарихи-Систан. М, Наука, 1974.
295. Техов 1980 - Техов Б.В. Скифы и Центральный Кавказ в VII-VI вв до н.э. М, Наука, 1980.
296. Трачевский 1889 - Трачевский А. Древняя история. СПб, 1889.
297. Тревер 1959 - Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1959.
298. Турасв 1903 - Турасв Б.А. Остатки Финикийской литературы. СПб, 1903.
299. Турасв 1913 - Турасв Б.А. История древнего Востока. СПб, 1913.
300. Турасв 1915 - Турасв Б.А. Рассказ египтянина Сунухета и образцы египетских документальных автобиографий. М, 1915.
301. Турасв 1920 - Турасв Б.А. Египетская литература. М, 1920.

302. Тураев 1922 - Тураев Б.А. Древний Египет. Петроград, 1922.
303. Учеб. санск. яз.1908 - Учебник санскритского языка. Грамматика, хрестоматия, словарь. Составил Ф.И. Кнауер. Лейпциг, 1908.
304. Фавстос Бузанд 1953 - Фавстос Бузанд. История Армении. Ереван, 1953.
305. Флерова 2001 - Флерова В.Е. Образцы и сюжеты мифологии Хазарии. М., Еврейский Университет в Москве, 2001.
306. Хамдуллах Казвини 1983 - Хамдуллах Казвини. Нузхат ал-Кулуб. Баку, Элм, 1983.
307. Хантадзе 1970 - Хантадзе Ш.А. Академик Мари Броссе и Европейское грузиноведение. Тбилиси 1970.
308. Харузин 1889 - Харузин Алексей. Киргизы Букаевской орды. вып. 1. Известия Императорского Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. М, Типография А.Левинсон и К°, 1889.
309. Хаханов 1895 - Хаханов А.С. Очерки по истории грузинской словесности. М, 1895.
310. Хаханов 1897 - Хаханов А.С. Очерки по истории грузинской словесности. вып. II, М, 1897.
311. Хаханов 1901 - Хаханов А.С. Очерки по истории грузинской словесности, вып. 3, Москва, 1901.
312. Хаханов 2020 - Хаханов А.С. Грузинское дворянские акты и родовые росписи. ФП. 2020 (AMEA Markazi Elmi Kitabxanası).
313. Хвальсон 1866 - Хвальсон Д. Сборник статей по еврейской истории и литературе, кн. 1, СПб, 1866.
314. Хинц 1987 - Хинц В. Государство Элам. М, 1987.
315. Хойбек 1980 - Хойбек А. Лидийский язык. Древние языки Малой Азии. М., Прогресс, 1980.
316. Хоренский 1893 - История Армении Моисея Хоренского. М., 1893.

317. Хоренский 1808 - Армянская история сочиненная Моисеем Хоренским. ч. 1, СПб, 1808.
318. Хоренский 1809 - Армянская история сочиненная Моисеем Хоренским. ч. 2, СПб, 1809.
319. Чурсин 1913 - Чурсин Т.Ф. Очерки по этнологии Кавказа. Тифлис, Типография К.П. Козловского, 1913.
320. Чуваши 1970 - Чуваши. Этнографическое исследование. Чебоксары, 1970.
321. Шанидзе 1938 - Шанидзе А.Г. Новооткрытый алфавит Кавказских албанцев и его значение для науки. Тбилиси, 1938.
322. Шаниязов 1964 - Шаниязов К.Ш. Узбеки-карлуки Ташкент, ФАН, 1964.
323. Шаниязов 1974 - Шаниязов К.Ш. К этнической истории Узбекского народа. Ташкент, ФАН, 1974.
324. Щербак 1959 - Щербак А.М. Огузнаме. Мухаббатнаме. М, 1959.
325. Шопен 1852 - Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области к эпоху ея соединения к Российской Империи. СПб, 1852.
326. Шопен 1866 - Шопен И.И. Новые данные о Кавказе и его древних обитателей. СПб, 1866.
327. Шор 1931 - Шор Р.И. К вопросу о Яфетическо-турецком языковом смешении. Доклады АН СССР, 1931. № 3, с. 223-244.
328. Энеида 1933 - Вергилий Публий Марон. Энеида М.-Л., 1933.
329. Энеида 1971 - Вергилий Публий Марон. Энеида. Буколики, Георгики. М., 1971.
330. Энеида 1982 - Вергилий Публий Марон. Энеида. М, 1982.
331. Эрнст Ренан 1873 - Эрнст Ренан. История израильского народа. т. I, Санкт-Петербург, 1873.

332. Эрнст Ренан 2750 - Эрнст Ренан. История первых веков христианства. Антихрист. т. IV, СПб. (nərg ilı göstərlməyib).
333. Эмин 1864 - Эмин Никита. Очерк религии языческих армян. М., 1864.
334. Эвлия Челеби 1983 - Эвлия Челеби. Книга путешествия. вып.3, М., Наука, 1983.
335. Эсадзе 1801 - Эсадзе В.С. Летопись Грузии. СПб, 1801.
336. Ямпольский 1941 - Ямпольский З.И. Восстание Бабека. Баку, Аз. ФАН, 1941.
337. Ямпольский 1971 - Ямпольский З.И. Место Атропатены в истории Азербайджана. Тезисы, Баку, 1971.
338. Ямпольский 1954 - Ямпольский З.И. К вопросу об одноименности древнейшего населения Атропатена и Албании. Труды Института Истории. №4, Баку, 1954, с.100-108.
339. Ямпольский 1959 - Ямпольский З.И. К изучению города Юнана. МИА СССР, № 67, М.-Л., 1959.
340. Янковский 1968 - Клинописные тексты из Кюл тепе в собраниях СССР Н.Б.Янковской. М, Наука, 1968.
341. Юсифов 1968 - Юсифов Ю.Б. Элам. Социально-экономическая история. М, Наука, 1968.
342. Юшманов 1948 - Юшманов И.В. Семито-хамито-яфетические сжагагортанные. Язык и мышление, XI, М.-Л., 1948. с. 395-406.

MÜNDƏRİCAT

ELMİ VƏ SIYASI DÜŞÜNCƏDƏ ARI PROBLEMI	3
SANSKRİT DİLİNDƏ TÜRK SÖZLƏRİ	14
HİND VƏ SİND EPOSLARINDA TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏR	36
SİND EPOSLARININ TÜRK ALPLARI	54
SEREN NECƏ ŞİRİN OLDU?	116
UTİLƏR MİSİRDƏ VƏ MEKSİKADA	123
DANAYLAR VƏ DUNAYLAR	130
QARABAQ VƏ AĞBAQ QƏDİM MƏNBƏLƏRDƏ	139
NƏTİCƏ	142
İstifadə olunan ədəbiyyat	144

İLHAMİ YUSİF oğlu CƏFƏRSOY

ARİLƏRİN TÜRK MƏNŞƏYİ

Mətbəənin direktoru:

Fuad HÜSEYN

Texniki redaktor: Kəmalə FƏRHADOVA

Korrektor: Cavid RƏSULZADƏ

Kitab "AFpoliqrAF" mətbəəsində çap olunmuşdur.

Yığılmağa verilmişdir: 03.01.2017

Çapa imzalanmışdır: 06.03.2017

Şərti çap vərəqi: 10,5

Formatı: 60x84 ¹/₁₆

Tiraj: 300